

KWIK

В. Зноба (скульптор), Є. Пильник (архітектор). «Таращанці».

НАШ ВЕРНІСАЖ

В. Зноба (скульптор), Ю. Платонов, А. Захаров (архітектори). Фрагмент проекту пам'ятника «Букринський плацдарм».

ВИПУСК 4

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ
ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
ЗБІРНИК

Редакційна
колегія:

Ю. БЕДЗИК (упорядник)
П. ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ
Ю. ЗБАНАЦЬКИЙ
Б. ОЛІЙНИК
П. ОСАДЧУК

Художники:

В. ГОНЧАРЕНКО
В. КУЛЯ
Н. ПРОЖОГІНА
В. ТЕРЕЩЕНКО

Нові твори: поезія, проза

Нариси та публіцистика

До 1500-річчя міста Києва

Слово про незабутніх

Ой під вишнею...

Критика

Наш вернісаж

Четвертый выпуск литературно-художественного и общественно-политического сборника «Киев» его авторы посвящают знаменательным датам — 110-летию со дня рождения В. И. Ленина и 35-летию Победы советского народа в Великой Отечественной войне.

Новые поэзии, рассказы, повести, очерки киевских писателей воссоздают образ вождя революции, мужество и героизм верных сынов и дочерей Отчизны в борьбе против фашизма, вдохновенный труд наших современников.

Печатаются материалы к 1500-летию Киева, воспоминания о выдающихся деятелях литературы, юмористические и сатирические произведения, критические статьи о современной украинской литературе.

Упорядник Юрій Бедзик

К. 72

К $\frac{70303-095}{M223(04)-80}$ 29.80. 4702590200

© Видавництво «Радянський письменник», 1980

*В святім чутті єдиної родини,
Під вічною зорею Ілліча,—
Довіку будуть Русь і Україна,
Покіль плечем торкаються плеча!*

БОРИС ОЛІЙНИК

Борис
Олійник

ОДА БРАТЕРСТВУ

По-братськи ми ділилися з тобою
На довгій ниві жнив і лихоліть,—
Ковтком води, окопом і судьбою,—
І тільки корінь наш не поділить!

З його начал восходить соборово
Під небеса слов'янський родовід,
І пророста смаглява наша мова
Із первослів про Ігорів похід.

За віру й честь на Калці доостана
Стояли ми до смертної стріли.
По нас пройшли нещадні коні хана,
Але крізь наші душі не пройшли!

Нас не приспали в золотій неволі
Меткі лакузи жовтої орди.
Із попелищ на Куликовім полі
Ми возродились гордо назавжди.

На віщу зустріч віра в нас не гасла,
Ми на плечах несли до неї міст,
Аж доки срібним дзвоном Переяслав
Не провістив Братання благовіст.

Воздаймо славу мудрості Богдана,
Що нас привів до перводжерела,
Коли у сьайві древнього майдана
Обняв крилом російського посла!

Відтоді, брате, ділимось з тобою
На довгій ниві пройдених століть,—

Ковтком води, окопом і судьбою,—
І тільки корінь наш не поділить!

І навіть в ночі скорбної руїни,
Коли фашист рубав слов'янську віть,
Ми знали:
ні, не вмерти Україні,
Покіль Росія при мечі стоїть!

Упав москвич на українське жито.
Спинив киянин кулю при Орлі...
Ми навіть в смерті
вчили інших жити
У добрій згоді
на святій землі...

В святім чутті єдиної родини,
Під вічною зорею Ілліча,—
Довіку будуть Русь і Україна,
Покіль плечем торкаються плеча!

У тихім небі злагоди й любові,
Пославши май дібровам і полям,
Летять мої лелеки чорноброві
Навстріч твоїм русявим журавлям.

Усе навпіл — до краплі, до основи —
У дні звятяг і за столами свят!
...Коли вже й справді світ
почавсь од слова,
То слово те було єдине:
«Брат!»

Володимир
Бровченко

Я РАДИВСЯ ІЗ ЛЕНІНИМ

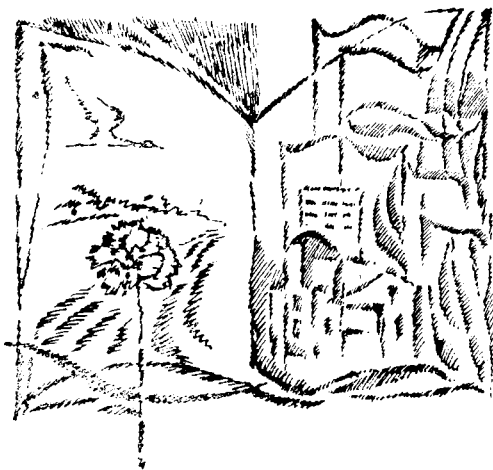
Я радився із Ленінім сьогодні,
По нім себе звіряючи в житті,
І, ніби у вулкановій безодні,
Навколо світ в тривогах клетотів.

Я з Партією радився сьогодні,
Шукав снаги для думки і руки.
І стверджую: не дзвони великодні,
Робота нас звеличить на віки.

Я з Партією радився і знаю,
Бажання в мене, справді, немалі:
Засіяй ниву щастям в ріднім краї
Та викорчувать горе на землі.

Слинить лихе, розумного послухать...
І впевнитися: ленінська мета
Народжує в тобі всесильність духу,
В незламну справедливість вироста.

Я радився із Ленінім сьогодні,—
Прийду до нього завтра поготів!—
І Ленінський, партійний, всенародний
Грядущий день, мов стяг, палахкотів.

Микола
Подолян

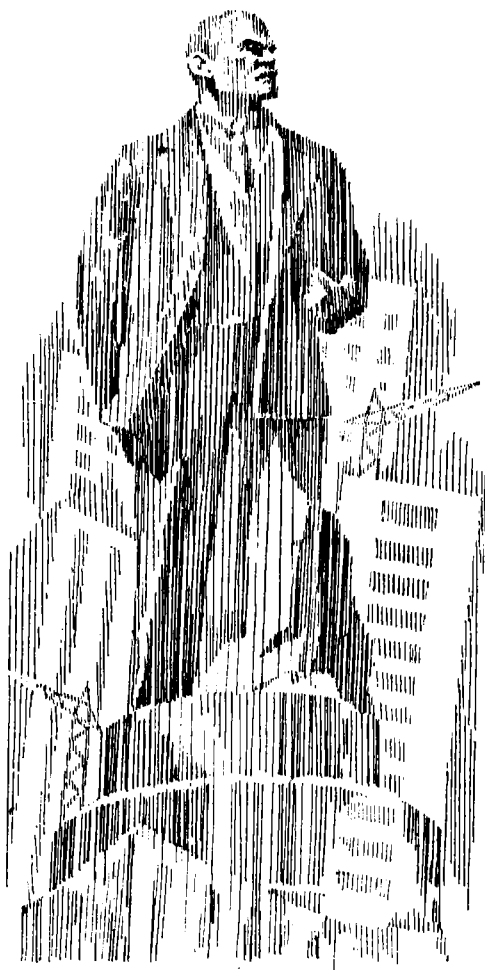
* * * * *

Енергія століть — з його руки,
Якою він вітає покоління.
Така буває сила у ріки,
Що вивертає на шляху каміння;
Така буває сила у вітрів,
Що в змозі хачі вирвати з корінням.

А в погляді його з-під рівних брів —
Дощів травневих сонячне бриніння.

Що ступить крок—земля, як вулик бджіл,
Гуде, бо знає: бути рясноквіту.
А він уже тепло небесних тіл
Видобуває для нового літа,—
Не серце в нього наче, а заряд,
Який добру в руках добра слугує.

І Леніна — уся планета чує.
З його руки п'ять променів горять.

Вадим
Шкода

**В МУЗЕЇ ЛАТИСЬКИХ
ЧЕРВОНИХ СТРІЛЬЦІВ**

Що не декрет —
То надихає й кличе,
Що не портрет —
Мов правди знамено.
Які натхненні і прості обличчя
У хлопців, що в безсмерті вже давно!
Не грошей ради
І не слави ради
Свій рідний край
Залишили сини.
Вручив їм Ленін
Прапор Петрограда.
На смертний бій
Пішли із ним вони!
— За Владу Рад!—
Гукає революція,
Змикають стрій нездолані бійці,
По гжатських,
Курських
І смоленських вулицях
Ідуть латиські
Бойові стрільці.
Курять в степах цвяховані підкови,

Беруть багнети свій стрімкий розгін.
На правім фланзі —
Лава Примакова,
На лівім —
Краснопресненський загін.
Степ задрожить
Від дружного «ура!».
Ударить «максим» чергою ізблизька...
О, скільки безіменних обелісків
На верстах тих —
Від Волги до Дніпра!!
...І ти прийди на сходи ці круті,
Що в Ризі кожний
Знає достеменно,
Чи прийдеш сам,
Чи в дружньому гурті,
Не забувай:
Поспішність тут даремна!
Коли ж скупа проріжеться сльоза —
Її ти, друже, не соромсь нітрохи...
Ці люди знали, що таке гроза
І що таке
Народження епохи!

ПОЛІКАРП

Повість

Дерева гнуться під вагою вже достиглих плодів, стоять замріяно-сумовиті і такі розкішні, такі щедрі в своєму багатому літньому вборі, що їхній спокій і їхня невичерпна простота мимоволі навіюють в душу заспокійливу сонливість, бажання забути про все, впасти у високу, вже пожухаючу траву, покласти під голову руки, перетворитись на підлітка і ні про що не думати, окрім давноминутих дитячих сновидінь та забавок. Сад цей дуже старий, кажуть, нібито його ще колись у незапам'ятні часи садили печерсько-лаврські монахи, випестували отут на околиці, на лісовій галяві, доглядали пильно, взимку ганяли нахабно-ненаситних зайців, які норавли гризти кору на молодих деревцях, весною обмазували стовбурці вапном, щоб їх не обпалювало сонце, обрізали сухі та зайві гілки, обкопували, виставляли з омшаника знудьгованих протягом зими бджіл, щоб вони в час цвітіння обпилили кожну квіточку, не минувши ні яблуні, ні груші, ні сливи, ані здалеку завезені абрикоси.

Монахи, як ніхто, знали, що богові потрібно молитись про людське око, просити вголос милосердя та помочі в ділах, а всяке діло робити треба було самому.

Від того колишнього монастирського саду лишилось хіба що з десяток напівдиких велетів-груш, щедрих на невеличкі, але такі медяно-пахучі, солодкі плоди, а то все в рівних рядах молоді шикувались новітні витвори садівництва. Яких тільки сортів яблук, груш, вишень, слив та черешень тут не було! Все, що родило на поліській землі, зібралось в цьому саду як на підбір та вишикувалося, немов на параді, в рівненькі, під шнурок ряди. Тут тобі і серпневе яблуко, і боровинка, папіровка, і мліївський ранет, титовка літня. Ці ранні дари літа та щедрої осені, такі, як звичайна антонівка, мармурово-біла та запашна, а поруч з нею бельфлер-китайка, пепін литовський, путівка осіння, ворвулівка, восково-золотава донешта, периста боровинка. Коли зародить у саду, то на всю осінь вистачить цих кислуватих-солодких плодів, а на зиму будуть закладені в сховища такі неопіненні сорти, як бойкен, буцьке, кальвіль сніговий, пепін шафранний, ранет золотий курський, тиролька звичайна, різноманітні гібриди Симиренка, джонатан та ще якісь нововиведені, нікому не відомі гібриди, поіменовані звучними та красивими назвами.

Сортів груш тут значно менше: це літні — глеку та гливи, лимонки та іллінки, бергамоти, улюблениця Клаппа, осінні — бере, лісова красуня, олександрівка, зимові мічурінки.

Яблука та груші ще тільки-но набрали привабливого вигляду, вже зовні вони й зовсім схожі на їстівні, хоч до того, щоб їх вживати, ще далеко, а вишні: анадолька і лотова, рання шпанка та особливо черешня — вже відійшли. Ніби їх і не було цього літа. Тільки обвисле та пошарпане, а подекуди й ушкоджене гілля посвідчувало, що деревагнулись від плодів і ще недавно тут справлялось гучне свято збору соковитого врожаю.

Угорка звичайна, ренккод зелений та ренккод колгоспний, Анна Шпет та ще якісь нововиведені гібриди слив ще ждуть свого часу, ще їхні плоди тверді, як залізо, зелені, як рута, лише подекуди в самих верхечках їх ледь-ледь покрив сизуватий димок, ще будуть вони і золотистими, і синіми, і сизими, і сизугастими.

Люблю я сади. В усі пори року. І тоді, коли стоять восени сумовито, розбазаривши всю свою літню красу, розтринькавши осінню позолоту, коли на гілках не зостається жодного листочка, хіба що подекуди яке яблучко приліпилось сумовито; в зимову пору вони прекрасні на фоні сніговому, мов викуті з чистої бронзи мідяво-шерхлі стовбури, плетене-переплетене мереживо гілок перетворює їх на ірреальне видовище, яке більш належить до витвору мистецького, аніж природного; весною сади неповторні у своєму пишному цвітінні, в нерукотворному весільному уборі, в своїй найпрекраснішій порі закоханості в життя і сонце, в порі великого таїнства зародження того віковичного дива та багатства, що його нам дарує щедро сад уже літній.

Блукаю садом, забувши, з якою метою сюди прибув, взагалі забувши про те, що це я, що мені щось тут треба, що трапив сюди тимчасово, що мені вже час, запитавши про те, що мене цікавить, вертатись назад до визначеного долею звичного діла. Ненароком опинився у нерукотворному храмі природи, тієї самої, яку так люблю від самого народження, з якою в юності не збирався поривати і відриватись від неї і все ж, у силу ніким не писаних естаблін і законів життя, змушений був порвати, закопатись у холодних стінах сучасних споруд, зануритись у паперові лабіринти з головою, зануритись у свої дрібненькі справи, які мені у свій час були видалися найважливішими за все існуюче в природі. Відтоді для мене уже не існувало ані цих могутніх дерев, ані лісу, ані поля, ані всього того, без чого немає ані землі, сині небесної, ані самого життя.

Ні, я не забув того, що все це існує. Воно не тільки існувало в дійсності, а весь час жило і в мені самому. Але не жило, а животіло, таїлося на самому денці мого я, лежало в глибокому тайнику, в сховку, або, як кажуть музейні працівники, в фонді моєї пам'яті. Ну що ж, краще хай воно буде в фонді, аніж його не буде зовсім. У такому випадку воно час від часу спливатиме на світ білий і радуватиме саме так, як порадував, захопив і зачарував мене оцей диво-сад, до якого я трапив цілком випадково. Не випадково, правда, а таки ж у справі, але міг у тій справі не обов'язково звертатись саме сюди.

З раннього дитинства люблю сади. Може, у тому, що в нас не було свого садка. Моїм батькам випав такий наділ, на якому уперто не росли фруктові дерева. Щодоосені мій покійний батько садив у ґрунт молоденькі щепи, весною вони оживали, цупко чіплялись за супісок, а з часом починали хиріти, коцюбитись, на них нападала то тля, то парша, то грибок сповзалась, мабуть, з усього села, коли не з усієї землі, обсідала тендітні гілочки, в одну годину зводила зі світу молоду поросль. Зате в мого дідуся по матері ріс чудовий садочок, вікували в ньому старі коренасті дерева, жоден шкідник до них не потикався, визрівали в листі привабливі плоди, і я, скільки ними не ласував, не міг вдовольнитись. Сказано-бо, що наїстися по зв'язку можна тільки тим, що є в твоїй господі.

Уже в дитинстві мріялось про власний сад. У школі нас навчав лагідний і знаючий учитель природознавства. Він просто чарував мене своїм предметом, у природничому гуртку я став одним з найактивніших та найдоскіпливіших членів, набирався премудрості саджати дерева, щепити їх, знайомився з усіма сортами плодкових дерев, довідався, якого догляду вони вимагають, як рятувати сад від шкідників.

Життя повернуло так, що забувсь я про садівництво, відірвався від села, як яблуко від гілки, і хіба що випадково трапляв у царство дерев, де відразу ж відживлював у собі закоханця в те, що давно мусило в мені засохнути й атрофуватись, як то трапляється у природі в подібних випадках.

Завітав я до цього диво-саду в зовсім не садовій справі. Мені треба було побачитись тут з людиною, якої не стрічав протягом майже всього життя,

а точніше, з часу, коли нас випустили з семирічної школи. Було це дуже давно, опісля семирічки, яку ми скінчили п'ятнадцятилітніми, проминуло ціле життя, наша школа і саме навчання просвічувались у пам'яті тьмяво, хоч і привабно, як всякий спогад про незабутнє дитинство. Хто з школярів, прощаючись в останній випускний вечір, не клянется з сльозами коли не на очах, то в голосі своїм товаришам, що не забуде їх повік, пам'ятатиме завжди, ніколи не пориватиме з ними зв'язку!

Життя є життя, непомітно і швидко закрутить кожним, всякого пристає до відповідного діла, навантажить по вуха, безсовісно загарбає весь час, захопить новими інтересами, зведе з новими людьми, поступово і то дуже швидко геть витисне з голови все те, що ще так недавно було головним, найголовнішим, таким, без чого, здавалось би, не можна існувати, не варто було жити. Людина стає схожою на плавця, якому наливти й пливти, добиратись до привабного і жаданого берега, який з кожним помахом рук не наближається, а, скоріше, віддаляється, плавбі тій віддаються всі сили, вся увага скеровується на ціль, до якої плавець прагне, тож чи багато часу в нього зостанеться на те, щоб тримати в голові хоч і найдорогоцінніші скарби пам'яті, але такі, що практично стали зайвими, перетворились на такий собі сувенір, своєрідний амулет, що і не заважає, і не допомагає ні в чому людині.

Нещодавно міська вечірня газета розповідала своїм читачам про цей сад і дуже розхвалила агронома-садовода Скотинську О. П., навіть фотопортрет вмістила на загальній огляд. З того портрета дивилась на світ з-поміж гілля, треба гадати, жінка, одночасно схожа й на чоловіка, і на пришельця з іносвітів, бо наші фотографі та й цинкографи великі майстри творити подібні дива. Тож я спочатку і не звернув на фото ніякісінької уваги, так само, як і на розповідь про сад. Репортаж, просто кажучи, не схвилював мене, як читача, зовсім. Бачив я і подібні фото, стрічались мені у житті ще й не такі сади. Відклав байдуже газету, взявся за журнал, і саме цієї миті ніби шпилькою хтось доторкнувся до серця — воно йокнуло і схвильовано стріпонулось. Схопив газету і ще раз побіг очима по її стовпчиках. Так і є: там стояло прізвище Скотинської О. П.

...Наш п'ятий зібрався з цілого району. Основний його кістяк — випускники міської школи, а решта, не менше третини, з'їхалась із ближніх і дальніх сіл, бо саме в цей час і до селян докотилась прогресивна ідея — посилати своїх нащадків у міську семирічну школу. Безумовно, ми, селяки, були відмітні від усіх інших. Нашого брата за версту можна було розпізнати по просторих сірчачках, по босих ногах та штанцях полотняних, по чупринах нестрижених і рідко полосканих у воді, по руках репаних та з чорноземом під нігтями, за мовою і вимовою та навіть за сільською звичкою, проходячи вулицею, кожному стрічному говорити «драстуйте» і щиро дивуватись, коли у відповідь нас мовчки окидали презирливими поглядами, до глибини душі обурюватись безкультур'ям міщан, які не визнавали найелементарнішої ввічливості.

У класі на нас іронічно, з неприхованим почуттям зверхності поглядали міські «панички» в красивих курточках та святкових кашкетиках, в хромових черевиках та смугастих штанцях внапуск. Дівчатка, ці дивовижні створіннячка в білосніжних платтячках або коротеньких сукенках в густу зборку, з волоссям, заплетеним у різнокольорові стрічки та бантики, дивилися повз нас кудись у простір, а коли й зупиняли на кому погляд, то він відразу ж виповнювався то подивом, то невідомим презирством. Не змовляючись, ми осідлали останні ряди парт, сиділи тихенько, мов миші, намагались якнайменше трапляти на очі і вчителям, і однокласникам.

Так було і день, і два. Аж поки не з'явилась у класі Оленка. Вступила вона до класу незалежно, мало не з підскоком, войовничо вимахуючи шкіряним портфеликом, пройшла до учительового столу і тільки тут зупинилась в нерішучості, ніби не знала, як обминути непередбачену перешкоду, доспілими тернинками блискучих оченят сміливо окинула клас, посміхнулась не то зухвало, не то визивно.

— Агей, народ, а де тут вільне місце?

— А ти, мала, не заблудилась?— запитав хтось з «паничників».

«Мала» скосила на нього сміхотливе оченя, презирливо округлила губенята, здалося, що ось-ось нагородить співрозмовника повітряним поцілунком. Та цього не трапилось, кумедно посмикавши округлим ротиком, немов перекрививши «паничика», дівчинка запитала:

— А ти сам, бува, трапив сюди не випадково?

— Це ж чому?— скипів «паничик» і аж звівся на ноги.

— Більше схожий на семикласника... Ти що — другорічник?

Клас вибухнув реготом. І не тому, що «паничик» був і справді другорічником, не тому, що він вигнався вищим за всіх, просто стало усім дуже смішно, а дівчинка враз припала кожному до серця. Все в ній було доладним: кругла голівка на довгій смаглявій шийці, розтріпана зачіска без будь-яких кісників, скромне сіро-бурякове платтячко, з-під якого виглядали округлі суглоби утовщених в колінах сухих ноженят, навіть сандалики, такі собі коричневі чотирикутні сандалики, були на ній якісь незвичайно привабливі.

— Сідай до нас...

— Сюди плигай...

— Ось тут вільне місце...

З усіх кінців загукали до дівчинки, а вона не поспішала займати місце, уважно приглядалася до класу. Потім рішуче протиснулася на задні ряди і сіла біля якогось із селяків.

«Паничик», що був у нас за старшого, до цього мовчав, а то враз приступив до виконання своїх законних обов'язків.

— Ти з якого класу?

— З того, з якого треба!— осою проджижчала дівчинка.

— Я не в жарт. Я — староста. Тут п'ятий «б»...

— А я з п'ятого «а»...

— А заблукалась, як першоклашка,— зазвучала в голосі старости переможна насмішка.

— Сам ти заблуканий. Я переведена за наказом завідувача.

Тиша запанувала в класі. Ім'я завідувача на всіх діяло магічно — ми бачили його зрідка, ще не чули навіть його голосу, а чомусь тремтіли при одному нагадуванні про те, що він десь є. Тож, мабуть, це дівчисько натворило такого, що й не придумати, коли сам завідувач перевів його до нашого класу. Того й гляди, бо ця «мала» призведе до такого, що й зі школи потурять... Невідомо вже чому, але з першого дня навчання безпричинно повис над кожним з нас, мов дамоклів меч, безпричинний страх опинитися поза школою. Пошепки ширились чутки про те, що завідувач школи — людина дуже сувора і крута, за найменшу провину виганяє зі школи і правого, й винуватого. Особливо тих, котрі босі та в сміховинних сіряках...

Не встигли оговтатись — учитель у клас. Запанувала мертва тиша.

— Всі в класі?

— Всі!— це «паничик».— Ще й одна новенька,— косий погляд назад.

Новенька виявилась «персона грата», учитель її, видно, знав добре, запитав з подивом:

— Оленка? Чому тут?

— Полікарп домовився із завідувачем...

— Борис Петрович дозволив?

— Без дозволу я ніколи нічого не роблю, Федоре Івановичу,— не то з докором, не то зухвало мовила дівчинка.

— Ну що ж, добре. Допишіть Олену Скотинську...

З цієї миті вона стала нашою однокласницею. І, мабуть, віднині і прізвисько вхопила на весь час шкільного буття. В нас кожному припасовувалось прізвисько. Оленчине не дуже й відкотилось від справжнього: Скотинська? Чому ж Скотинська, коли скорочене Скотинка значно простіше, зрозуміліше, зручніше, а головне, дошкульніше? Оленка сприйняла це як належне, навіть задоволена була з того.

— Скотинка так Скотинка, аби з рогами. Скажу Полікарпові — помре зо сміху... Спасибі, Паничику, за ласку...

Зблизнувши сміхотливо тернинами, ще й уклонилася старості.

— До чого тут «паничику»?— скипів той.

— До того, що й Скотинка!— реготнула.

До нашого старости прилипло Панич. На моє велике вдоволення — я його так називав подумки, а вголос сказати не наважувався. Навіть після того, коли він приліпив мені одне з найобразливіших прізвиськ. А було це так.

З'явився я на перший урок виряджений у теплий сірчочок. Може, тому, що в той рік наступили прохолодні вересневі ранки, а може, й просто посоромився хизуватись у полотняній сорочині.

Першого стрів біля класу оцього самого Панича, що явно хизувався своїм лискучим зіпунчиком, густо оздобленим блискучими гудзиками. Саме вони, ті перламутрові красені, й полонили мої очі. Не відразу я запримітив, що Панич не менш загіпнотизувався гудзиками на моєму зіпуні. Певно ж, що мої застіжки були значно простішими, але теж не просто теліпалися на полах одєжини, а виконували роль защіпок. Вистругав їх власноручно із твердого, як залізо, кореня глоду, відшліфував їх до перламутрового блиску скалкою із розбитої пляшки, мама примощувала їх дратвою до поли, і ті доморобні гудзики тримались на полах моєї одяганки з міцністю ніскілечки не меншою, якщо не з більшою, ніж старостині перламутрові блискітки на кудому лапсардачку.

— Ов!— округлив перелякано очі Панич.— А це що таке?

Я зиркнув на нього, як на недоумка, якусь мить зважував — відповідати на те дурне питання, а чи промовчати. І все ж, з пошани до його перламутрових, вирішив пояснити:

— Повилазило? Гудзиків не бачив?

— Гудзиків? Де ж ти їх доп'яв? На якій фабриці?

— Сам вирізав, з дерева,— вирішив доконати Панича.

Він спочатку розгублено закліпав очіцями, ніяково мовчав, для певності навіть доторкнувся пальчиком до моїх застібок, а вже тоді прорік:

— Ну що ж... Може, й так... А ти слухай, Дерев'яний Гудзик, звідкіля такий узвся?..

Відтак і прилипло до мене: Дерев'яний Гудзик. Або просто — Гудзик. Образливо, нестерпно, невмолимо. Як злий присуд самої долі...

Оленка компенсувала мою образу, вліпивши прізвисько моєму кривдникові. Відтепер, почувши від нього Дерев'яного Гудзика, я так чемненько, ніби аж байдуже, наслідуючи Оленку, відгукувався:

— Спасибі, Паничу, за ласку...

— До чого тут «панич»?— кипів староста.

— До того, що й «гудзик»,— пояснював я.

Оленка виявилась дуже демократичною і товариською дівчинкою. З усіма поводилась рівно, хто до неї з добром — тому й вона відповідала ласкою, хто проти неї дихне холодом, тому й вона у відповідь зиркне зимно. І все ж явно тягнулася вона до нас, селяків, рішуче і вміло ставлячи на місце задавак із міста.

— В мене класовий підхід,— якось пояснила вона мені наодинці.

— А що це таке?— не посоромився виявити перед дівчинкою власної обмеженості...

— А це коли ти захищаєш класові інтереси бідних і не даєш розперезатись різним крамарчукам та непманським вилупкам.

Хитромудро говорила Оленка, не все мені було зрозумілим у її поглядах, але інтуїтивно відчував, що вона, відстоюючи якісь класові інтереси, цілком і повністю стоїть на моєму боці.

— А звідкіля це в тебе?— несміливо запитав я.

— Що саме?

— Ну, ці... класові...

— А-а. Це від Полікарпа. Це він у мене стійкий більшовик.

Полікарп, як виявилось, був не хто інший, як її татусь. Мама в неї померла кілька років тому. Жили вони до цього в самому Києві, там Оленка і закінчила чотири класи. А цього року переїхала до нашого міста, бо її татка призначили сюди на роботу.

Невдовзі я познайомився з Полікарпом. Цілком випадково.

Полюбляв я одинцем опісля занять у школі блукати вулицями — знайомився з містом. Забейкаюсь, бувало, на саму околицю, сную та петляю, мов заєць, вулицями та завулками, вичитую на табличках, як вони звуться, бувало, що й зовсім забуваю, а не розпитую, сам вибираюсь. Частенько й вечір заставав в незнайомому місці, але я тим не журився, накеровувався туди, де яскравіше світилися вогники, і виходив, куди треба.

Одного разу й зустрівся з Оленкою на одній з віддалених вулиць. Впізнав її ще здалеку по зеленому підсмиканому пальтечку, по червоних шкарпеточках та синьому беретіку. Вона енергійно крокувала поряд з незнайомим чоловіком, міцно тримаючись за його руку. Я відразу ж здогадався, що це і є той самий всесильний і всезнаючий Полікарп, на авторитет якого вона так часто посилалась.

Видався мені, на перший погляд, цей Полікарп не те що незвичайною, а навіть виключною людиною. Коли б він не крокував поруч з Оленкою, то, напевно, я дуже б налякався. Перше, що впало мені в очі,— його зріст. Був він росту велетенського, сказати правду, до цього часу ні в своєму селі, ані тут, в місті, я таких людей не стрічав. Оленка біля нього скидалася на карлика, немов синичка біля лелеки. Високий, широкоплечий, довгоногий. Одну ногу він тягнув і коли б не спирався на міцний ціпок, вирізаний чи то з сукуватого дуба, а чи якого іншого дерева, то, напевно, й зовсім би завалювався на один бік. Та не ріст його мене вразив і навіть не кульгавість, налякав вираз його мідяво-червоного обличчя, густо поцяткованого залишками віспи, вразив його незвичайний погляд. З-під густих рудуватих брів та низького надбрів'я розпеченою вуглиною палахкотіло каре, аж золотаве, око, а друге, таке ж на колір, мертво застигло. Невдовзі я помітив, що нерухомим око було не випадково, взагалі, видно, воно дивом уціліло опісля шабельного удару, слід від якого переписав весь лоб, пересік брову і навіть діставав округлої сухої вилиці. Невиданим обличчям володів Оленчин батько. Скрашувала його лише густа копиця каштанового волосся, що спадало густими кільцями і на лоб, і на скроні, лежало на вухах і за вухами, в'юнлося на міцній шиї, що твердо вросла у широченні плечі; коли б не воно, то, напевно, саме обличчя було б схожим не стільки на лице людини, як на маску казкового велета, що якщо й стрічався наяву, то хіба що в чарівній казці. Виряджений цей чоловік теж був нестандартно: на ньому добротно сидів одяг не стільки цивільного, а військового покрою, але скомпонований так, що одне друге взаємовиключало, і тому в тій одяганці зайвим було шукати щось близьке звичній моді того часу. На ногах — чоботи, пошиті в формі неправильного чотирикутника, навіть недосвідченій людині можна було відразу збагнути — шилое взуття не для краси, а для зручності, в такому чоботі будь-яка нога почуватиметься щонайкраще, буде їй і просторо, й тепло. Штани з добротної тканини кольору хакі, з такої чудове галіфе виходить. На ньому ж були не штани, а ніби конструкція з двох вузьких труб, зшитих до купи зверху і оздоблених на колінах шматками жовтої юхти, видно, для міцності. Ті нашивки надійно зливались з халявами чобіт, від чого створювалась ілюзія єдності чобота з штаниною. Плечі його доладно облягав просторий френч з сірої вовняної матерії, збагачений великими кишенями по боках, які надавали йому широти і об'єму. З-під розстібнутого на шиї френча — синя в білу смужку сорочка, над лівою нагрудною кишенею сріблився і золотивсь небачений знак, такий вражаюче красивий, що мої очі відразу ж прикипіли до нього, і я безпомилково визначив, що то не просто річ, вона вказує на виключність цієї людини.

Пізніше дізнався, що то був і справді не простий значок, а орден, бойовий орден Червоного Прапора, рідкісний символ бойової доблесті.

Зустрівся я з Оленкою та її супутником неждано, завернувши за ріг вулиці, зіткнувся, та й остовпів. Прилип до землі, дивився на них, як на щось невидане. І вже не знаю, чи довго так би стовбичив, коли б не Оленчин дружелюбний характер. Ледь побачила, так відразу вся і стрепенулась, пораділа, мов хтозна-кого й зустріла, мов рік з нею не бачились.

— Го! — округлила очиці. — Дерев'яний Гудзик! Ти ба!

Я стояв настільки розгублений і задивлений на її супутника, що не збагнув ані того, що вона вигукнула, ані навіть її голосу. Кричить дівчисько про якийсь гудзик, а яке то моє до того діло?

Незнайомець блиснув на мене живим палахкотючим оком, якусь мить розглядав, а потім враз на очах змінився, став невпізнаним: де й поділась суворя мідяно-червона маска. До мене посміхалось таке живе і миле обличчя велета, яке можна хіба що уявити в казці. В одну мить геть зникло і рябонтиння, і тужний, холодний блиск неживого ока, розтала й червона смуга від шабельного удару, суворя маска ожила, засміялась, заіскрилась, все неодоладне на ній полиняло, а проста краса і привабливість все яскравіше і яскравіше мінялись і оживали, подібно до того, як прояснюється фотокартка на дні ванночки, виповненої проявлювачем-реактивом.

— Чим саме знаменитий товариш Гудзик? — запитав густим, приємним голосом.

Оленка охоче пояснила, що єдиним моїм достоїнством є те, що маю високу честь навчатись з нею в одному класі, і тут же додала, що в мене є і справжнє прізвище, а Дерев'яний Гудзик — це не що інше, як школярська словотворчість.

— До речі, Полікарпе, ти знаєш, яке мені втелюючи прізвисько?

І вона так весело та заразливо розсміялась, що Полікарпове обличчя прибрало виразу зацікавленості й посміху, навіть я не стримався й собі вголос реготнув.

За хвилину я познайомився з Полікарпом, і не просто познайомився так, як ото знайомляться в нашому селі, а за всіма правилами ввічливості. Мою безвільну руку потримав своєю велетенською лапищею в густому золотавому волоссі Оленчин батько, ще й потряс її так, що ледь не висмикнув з кістлявого плеча.

— Ходімо за кумпанію, товаришу, — запропонував Полікарп.

— Не відмов, Макаре, будь другом, — скріпила те запрошення й Оленка.

Мов нитка за голкою, потягнувся вслід за Полікарпом та Оленкою. Незручно мені було, не по собі, але й відірватися від них не мав сили. І невдовзі освоївся, відчув себе вільно, ніби все життя був знайомий із цим міднолицим богатирем, із цією невгамовною дівчинкою.

Ні на мить не закривався Оленчин ротик. Вона все посмикувала за руку Полікарпа, все допитувалась:

— Ти розумієш, Полікарпе? Ні, ти збагнув?

Полікарп добродушно посміювався: збагнув, мовляв, збагнув... Ось тільки ніяк не міг відгадати, яке прізвисько вліпило товариство Оленці.

— Ні, ти тільки уяви собі, Полікарпе, вони мене прозвали Скотинкою!

Аж зупинився від подиву Полікарп, аж палицю перекавав з руки в руку.

— Та що ти кажеш?

— Уяви собі! Вони думають, що тим мені дошкулили. Чи бач! Ніби велика різниця: Скотинська чи Скотинка?

Не встиг Полікарп висловити свого ставлення до того найменування, а Оленка вже заторохтіла про інше:

— Уяви собі — його назвали Дерев'яним Гудзиком. Це тому, що в нього замість гудзиків на піджаку — дерев'яшки. Це ж, правда, від бідності? Від бідності. А вони з того смішки... Нечесно. Не класово, правда ж, Полікарпе?

— Безчесно, — пробаритонив Полікарп. — Ми крові не шкодували, життя не жаліли... Щоб не було бідних і багатих.

— А вони — прізвиська! Дерев'яний Гудзик!.. Тільки подумати!

Полікарп глухо сміявся. Мов шилом, дістав той сміх моє серце. Думав — з мене. А він своє згадав.

— Мене теж прозивали... Шкільна братія — вигадники! І знаєте як?

Оленка суворо затисла губенята, набурмосила бровенята.

— Яку-небудь гидоту приліпили... Я їх знаю!

— Гайяватою звали. Як у Лонгфелло.

— А що таке — Гайявата? — стріпнулась Оленка.

— Індіанець. В мене обличчя повісповане, от і → Гайявата.

Оленка не розпитувала про Гайявату.

Її цікавило інше.

— А чому в тебе повісповане обличчя, Полікарпе?

— Пережитки капіталізму, Оленко. Був час, коли в Росії кожен другий вмирав од віспи. Жахливою була ця хвороба. Навіть царі через неї відкидали копита. Коли розгулювалась епідемія віспи — сонце людям потьмарювалось. Одні вмирали, а інші хоч видужували, але ставали не схожими на себе...

— А чому ж ти не прищепився, несвідомий ще був, правда?

— Мати не встигла, а бабуся лікувала мене старовинним способом: за хворів хлопчик у сусідів, то вона мене до нього підкинула, вірили люди, що коли навмисне заразити, то легкою хвороба буде. Ну, правда, сусідський хлопчик помер, а я видужав. Тільки обличчя стало як у індіанця. Гайяватою став...

Полікарп добродушно посміхався, з обличчя непомітно зникли геть до одного сліди віспи.

— А ти все одно найкрасивіший за всіх, Полікарпе,— вирішила за доцільне втішити батька Оленка. І навіть до мене звернулась: — Правда ж, Макаре?

Я промовчав, бо ще не звик до Полікарпового рябиння та незвичного кольору обличчя, а кривити душею не навчився.

— Нічо, братці,— весело сказав Полікарп,— не в тому сила, що було колись, сила в тому, що є сьогодні. Свободу завоювали, братці, свободу. Тепер не буде ані повіспованих, ані знедолених. Всі будуть рівні, для всіх однаково світитиме сонце. Ти, Макаре, з села приїхав? До світла науки потягло?

Я тільки нижче схилив голову: потягло ж, мовляв.

— Тож-бо й воно. А колись, при царизмі, селянський хлопчик з дерев'яними гудзиками, в полотнянці про школу не міг і мріяти. Так що хай і Дерев'яними Гудзиками, хай і Гайяватами, хай навіть Скотинками нас визнають, а нам від того ні холодно й ні жарко. Нам — іти вперед. Перепон для нас не існує. І не буде ніколи. Чи так, Оленко?

— А так-так, Полікарпе! — мов з кулемета, татакнула Оленка.

Довго ми тоді гуляли містом, снували вулицями, не раз опинялися в тупиках, повертали назад, витрапляли на забур'янені пустирі, долали якісь видолінки із прихованими зловонючими ковбаннями, аж поки вийшли до річки. Я знав, що наше місто стоїть над річкою, шукав її до цього, але так і не втрапив на берег. Видно, що й Полікарп з Оленкою тут уперше, бо дівчинка переможно скрикнула й округлила і без того круглі, як у совеняти, очі, а Полікарп вдоволено крекнув, переклав палицю під пахву і креснув на нас палючим оком.

Світилися у ньому велике вдовolenня і радість.

Оленка, було, вже відкрила ротика, щоб дзвінко заторохтати про щось своє, але Полікарп випередив:

— Го, диво природи! Водна перепона. Дунай! Найсправжнісінький Дунай.

Оленка так і кинулась:

— То ти й на Дунаї бував, Полікарпе? Іч, ти, а мовчиш.

— Де ми тільки не бували, чарівна Оленко, яких світів не бачили. «Під Перекопом ворога били, ми й на Карпатах бували». А от Дунаю що не бачив, то не бачив, що було, то було, що ні, то таки ж ні...

— Так до чого ж тут Дунай... Це зовсім не Дунай...

Полікарп ніби засоромивсь, похилив голову.

— Та то якось вирвалось. Мабуть, з пісні...

— З якої? — відразу ж у Оленки вуха радаром.

— А ось якої.

Полікарп відкашлявся, підняв голову, впився зором в гладінь спокійної, як совість найчеснішої людини, річки і дужим та приємним баритоном за-тягнув:

Ой піду я до Дунаю,
Стану-гляну, подумаю:
Чи мені втопиться,
Чи з коника впасти-вб'ється,
Чи назад воротиться?

Я так і завмер, слухаючи пісню. Чув її десь, а коли, й не пам'ятаю, але тоді вона мене аж ніскілечки не вразила. Тепер, впівголоса проспівана на березі тихої річки цим дивовижним велетом, вона видалась мені чимось незвичайним, перевернула мені душу, погнала звідкілясь від самого серця до очей сльози, мені хотілося слухати її й слухати, а Полікарп з глибокою тугою повторив приспів і, ніби засоромившись, почав виправдовуватись:

— В дитинстві почув цю пісню, мама співала, от вона мені й перейшла в спадщину. Все життя розмірковую... «Чи назад воротиться...»

Видно, припала до душі пісня й Оленці.

— Співай ще,— попросила вона.

— Іншим разом...

— Коли те буде?

— Коли буде настроїй, Оленко.

— Ти ж казав, що настроїй ми самі собі мусимо створювати.

— Тільки не для пісні. Пісня без настрою що мандрівка без цілі...

Дослухався я до кожного Полікарпового слова, придивлявся до кожного руху, вглядався в кожную рису його обличчя, що якимось миттєво мінялося, через хвилину-другу стаючи зовсім не схожим на те, що було щойно, і якась магнетична сила тягнула мене до нього. Мимоволі заздрих Оленці — зуміла ж, капосна дівчинка, вибрати собі татуса. Це ж диво, а не людина, це ж — кремень, це — казка...

Давно, дуже давно була та прогулянка, потонула вона десь у казково-неправдоподібному моєму дитинстві, все позабувалося з того незначного, буденного, що було моїм щоденням, а це звичайне-незвичайне не забулося. Примружу очі, думкою полину в ті часи, викличу в пам'яті далеке видиво — і постає перед зором і дівчинка терноока, непосидюча, жива, як найживіше срібло, і диво-велетень з сукуватою палицею в руках, мідночолой і подзьобаний віспою, подібно до того, як час дзьобає найміцніший метал і камінь, чується мені його густий, надзвичайно мелодійний голос і пісня давня, вже забута й перезабута новими поколіннями людей: «Ой піду я до Дунаю», — задумливо-жалібна, скаржно-мрійна, виповнена глибоким людським горем і проблиском непевної надії...

Ішов я поряд з Полікарпом, дослухався до кожного його слова, і здавалось мені, що я чув власне дозрівання і навіть фізичний ріст, я був упевнений, що з кожною хвилиною я ставав зовсім іншим, не тим, яким був нині. Він розпитував про наше навчання, я, безумовно, помовчував, а Оленка ротика не замикала, захльобуючись, розповідала про те, і що ми вивчаємо і як нас навчають, і хто як слухає уроки, і навіть хто і як їх засвоює.

— Щасливий ви народ, братці,— задрісно зітхав Полікарп. — Всі гарні науки проходите, все таке життєве і необхідне вам подають. Не те, що в наш час. Тільки переступив поріг класу — відразу ж: «Отче наш, іже есі». На встигнеш богові віддати данину, а вже дери горлянку: «Боже, царя храни...» Не охранив ні бог, ні чорт...

— Послухай, Полікарпе, а ти царя бачив? — раптом ожила Оленка.

— Бачив гідро паршиву... — якимось глухо і неохоче прогук Полікарп.

— А гідра — це що? Контрреволюція? — тут як тут Оленка.

— Гідра — це ніби Змій-Горинич такий закордонний...

— А-а,— здогадалась Оленка,— з трьома головами...

— Та їх там аж дев'ять нанизалось на тому страховиську...

— А в царя їх скільки?

— Чого?

— Ну голів же, чого ж іще...

— Одна в нього була, для чого йому дев'ять? Одна, та й та миршава. Кругла й рудоволоса, вусики ще під носиком... щіточкою. Але не в тому сила, справа в тому, що одна голова, та й та порожня...

— Чому порожня? По чому видно?

— Не державна голова... Курей пасти з такою головою, а він — цар.

— От дурень! — засміялась Оленка. — З дурною головою — і не за своє діло. Ну а люди... люди куди дивились?

— Отож і роздивились. Дивились-дивились, молились-молились за нього богами, та й дали коліном під м'яке місце...

Оленка аж засіпалась, аж рученятами коротенькі поли своєї курточки зіжмакала — так сміялася. Я теж уявив собі ту яскраву картину, коли Полікарп своїм чотирикутним чоботищем піддає під м'яке місце цареві, і не засміявся, а просто заревів на всю вулицю — реготався так, як ніколи в житті.

Пересміявшись, Оленка зауважила:

— От так цар! Якийсь дурило! — І коротким вужем до Полікарпа: — Розповідай, як ти з ним здибався.

Полікарп погмикав під ніс, видно, роздумував якусь мить, з чого починати, посміхнувся та відразу ж став ніби маленький, немов школярик з нашого п'ятого «б».

— То ж його носило повсюди з імператорською інспекцією. Ну, завітав і до Києва. Тріскотливо було — з гармат палять, дзвони бовкають, теленькають, вулицею маніфестація суне, «Боже, царя храни» не затихає. Вся знать вирядилась в срібло-злото, кричить та радується, вірнопідданствує. По церквах швендяв імператор, в казарми заникував, у «дворянське собраніє», ну і по училищах, безумовно. А я жив з мамою при гімназії. Вона там за прибиральницю була, закамарок їй під сходами чорного ходу відведений. Ось я й проходив у ньому науку. Ну, приходять раз мама й хвалиться: цар соізволять навідати гімназію. Так що, мовляв, сиди під сходами, замри, як тарган, і щоб духу твого не було чути, а головне, щоб писка твого ніхто не побачив... А як відомо, в мене опісля віспи писок став, а не обличчя, щось схоже на решето, та ще й вифарбуване мідявим купоросом...

— Теж мені безсовісний народ, не могли вчасно прививку зробити, — зітхнула Оленка.

Полікарп не прореагував на те сповнене гуманних почуттів зауваження.

— Цар таки ж дотримав слова — завітав на подвір'я нашої гімназії, а я не витримав, не всидів у своєму закапелку, ну й стрілись з царем око в око...

— Ти ба! — торжествувала Оленка. — І ти йому що? Коліном?!

— Не поспішай, Олено. Я ж тоді ще був несвідомий. І — вірнопідданий. «Боже, царя храни» виспівував. Тож прослизнув повз людей, ніхто на мене ніякої уваги, всі в царя баньки втелющили, опинився в ряду з гімназистами, а цар, мов полководець Скобелев, по фронту ледь переставляє нога за ногою, в очі школярикам зирить. Ну й на мене глипнув... Зиркнув, та так, ніби його електрикою під носа вдарило, аж назад заточився, пересмикнуло його, і мені здалося, що цар гикнув... таким собі звичайним способом, як гикають усі смертні. Підняв очі до неба, не захотів далі крокувати по фронту, повернув убік. А на мене відразу ж була звернена пильна увага, хтось схопив за плече, хтось за руку. «У-у, мурло, — сичать, — з такою харею перед глаза його імператорського!.. А де взявся цей Квазимодо?»

— А що таке Квазимодо? — спалахнула Оленка.

— Герой з роману Віктора Гюго. Красень такий, на нього всі собаки три дні гавкали, коли стрічали на вулиці. Ну, ось таким я, видно, показався батюшці всея Русі і прочая...

— Ну, й що далі?

— А що?.. Викликали маму: «Як посміла свого Гайявату перед царські очі виставляти?» Мама, безумовно, в плач: «Пробачте, ваше сіятельство, не виставляла, самого мечиста сила винесла». Не допомогло: «Нам в заведенні непотрібні прибиральниці, які своїми ділами вносять дисонанс у виховний процес. Вон!» Мама, як всяка мама, суворо спитала з мене: не лише на обличчі від віспи зміняла моя шкіра, а й на спині та нижче покрилась густими і чорними смугами. Але що з того? Тільки й усього, що царя на власні очі бачив... Ну, я йому потім пригадав, я йому віддячив у Жовтневу...

— Ти його знову бачив? — аж скинулась Оленка.

— Я його не бачив. Він мене побачив. У повному моєму гніві і в усій рішучості. Бог його хранив, а я його зіпхнув, як опудало, з самого трону...

— А як ти його? Ой, як цікаво!

— Ну, це образність,— ухилився від деталізації Полікарп. — От вивчатимете в школі цей предмет, то й знатимете, що таке образність, що таке символ. Не я ж один його викишав з царських покоїв, а всі разом узяті, тобто революційні маси, народ. А ми з вами, кожний взятий окремо, і є часткою народу, а всі разом — незборимою силою, тією силою, що, як буря, скидає і царів, і королів, і всяку гідру контрреволюції.

Оленка переможно, навіть задержувато глянула мені в очі.

— Зрозумів, Дерев'яний Гудзик? Доп'яв?

За час тієї прогулянки, яка здалася мені і миттєвою, і водночас довгою, як найдовше літо, я «доп'яв», слухаючи Полікарпа, стільки, скільки не допинав за багато років. Жодного разу не запитав співрозмовника, слухав готове, за мене невтомно трудилася Оленка.

— Полікарпе, ти стільки знаєш, а кажеш, мало вчився.

— А я, як Максим Горький, з книг набирався...

— В школу не ходив зовсім?

— Чому ж. Три класи закінчив. А далі пішов коридорами.

— Казав же, що мама працювала в цій... гімназії.

— Прибиральницею. А дітей кухарок та прибиральниць вище трьохрічки не пускали. «Рилом не показували».

— Чого-чого?

— Ну, не підходили їм, значить. Класово не підходили.

Оленка розуміюче хитала головою. І все мені поясняла:

— В Полікарпа татуся не було, в нього — тільки мама. Та й ще не дуже свідома. Класово.

— Класово... — гмикнув Полікарп. — Класовий гніт вона на власному хребті відчувала, а от взагалі... Конешно, особа була до неможливості задушена дійсністю, без будь-яких прав, без усвідомлення...

Не розумів я зовсім Полікарпових слів, але все ж збагнув основний зміст — нелегке було дитинство в цієї людини, не ласкавою була в нього і рідна матінка.

— То ти все по книгах... еге ж? Тобі в тій гімназії їх давали? — не дослухавши одного, вже іншим цікавилась Оленка.

— Друг у мене був... справжній друг. Син директора гімназії...

— Отого, що маму з роботи витурив?

— Того самого. Батько — чорносотенець, а син — революціонер. Не відразу, конешно, став більшовиком, але вже в дитинстві був передовою людиною. Він мене й прилучив до науки, книжки давав, пояснював, що було неясно. Та й швидко пояснювати стало зайвим, я навчився розмовляти з книжками, головне, роздобути їх було важко. Павлусь мені діставав. Спочатку гімназичні, а потім і нелегальщину закидав. Так що я не лише не відстав від гімназистів, а й уперед пішов, в розумінні соціальної теорії випередив їх і обігнав...

Так я до кінця і не збагнув, що то за науку пройшов Полікарп. Непомітно вечір надійшов, повужчали міські вулиці і затиснули нас на вузькому тротуарі. Можна було й зовсім заблукати, коли б ми випадково чи не випадково не трапили в те місце, де стрілись, і не опинились біля будинку, який мені дуже подобався: високі стіни обштукатурені зеленувато-сірою глиною, в яку натикано густо-червоних кульок з битої цегли. Дуже красивим видавався мені цей будинок, а оздоба його просто приводила в благоговійний трепет. Давненько звернув я увагу на ту споруду. Виявилось, що саме тут і проживали Оленка та Полікарп.

— То що, братці, заирнемо до нашої господи на вогник?

У високому вікні, зап'ятому фіранкою, горіла електролампочка. Вона, мов легковажного метелика, вабила мене до свого тепла. Я з радістю зайшов би до них, коли б Оленка не ошелешила обіцянку:

— От і добре. Я вас чаєм почастию.

В мене відразу зникло бажання іти до них у гості. Один з моїх невинних недоліків і промахів життєвих — це невміння пити чай. В нашому селі чаювання не заведене. Вже тут, у місті, господиня квартири, де я мешкав, привчала до тієї дивної трапези, яка швидко стала мені ненависною. Я розумів, що ріденський присолоджений окріп з шматком хліба, замість ситної вечері, для господині справа ненакладна і дешева, але ж сьорбати ту водичку... Ніяк не вмів її споживати без голосного хльобання, втягував її в себе з таким свистом та клекотом, що господиня перелякано зажмурювалась і авторитетно повчала:

— В нас поросят немає. Скликати їх голосним сьорбанням — річ марна.

Хазяйський синок, особа більш ніж дивна і, на мій погляд, далека від середньоуставленої норми, прорікав безнадійно:

— Маман, що ти учиш? Не мечи бісеру перед... Іжа святого Антонія — ось найкращий спосіб уникнути аномалії...

Хоч убий мене — не міг зрозуміти, що криється за цими словами, але був переконаний — ні за що вважає мене хазяйський синок, особину, на яку не варто зважати.

Чай мені протипоказана пожива, і я категорично відмовився від гостювання. Послався на те, що в мене ще не зроблені домашні завдання, а коли Оленка відразу ж запропонувала взятися за них спільно, на щастя, знайшовся — сказав, що моя господиня, ледь притемніє, закриває на залізний гак хвіртку і спускає з ланцюга злого-презлого собацюру.

На той аргумент зважили. Не те що задоволений, навіть щасливий біг я до свого мешкання, освітлений чимось незвичним, новим, незвіданим у житті. Відчував — подібні стрічі в майбутньому.

І жорстоко помилився.

В наступні дні, наспіх виконавши домашні завдання, виходив на прогулянку, невідступно крутився біля Оленчиного дому, никав вулицями та завулками, що до нього прилягали. Ані Оленки, ні Полікарпа не стрічалося. Чи то вони не прогулювались більше, а чи уникали зі мною нових стріч. Вже не скоро я мало не зіштовхнувся з ними на вулиці, порадив тій стрічі неймовірно, але відразу ж і крутнув назад, немов ошпарений. Вони прогулювались не одні, з ними важно так і впевнено цибав Панич, вишукано зодягнений в смугасті штанці та формений піджачок з нагрудними кишенями. Я відразу збагнув, у чому річ: Панич уміє розпивати чаї, на чаях виріс, цей не сьорбає, не скликає з усіх міських околиць поросят, він не відмовлявся, видать, від запросин, от і вповз у довір'я. Плакав беззвучно, не витирав сліз, відчував себе і окраденим, і обійденим, і знедоленим, розумів — отаку дружбу через власну необачність втратив назавжди.

Вдруге з Полікарпом побачився так само несподівано, як і вперше. Це було напередодні Жовтневих свят. Наш піонервожатий, невгамовний витівник і невтомний організатор Сьома Штоцький, скликав урочистий піонерський збір в районному палаці молоді. Тему розмови засекретив. Але прозоро натякнув — чекайте на сюрприз.

Поява на піонерському зборі Полікарпа і справді була сюрпризом.

Я відразу впізнав свого кумира, хоч і видався він мені цього разу зовсім іншим, не схожим на того, яким показався вперше.

Одягнений був у просторий сірого кольору костюм, блакитна сорочка і червона краватка, — до речі, бачені мною вперше, — ще яскравіше підкресливали бронзово-темний колір його твердого, кованого з благородного металу обличчя, навіть віспин не було помітно, вони ніби розчинилися на шкірі, тільки час від часу тінню, мов скалки жиру на густому чаю, коливались то на вилицях, то на підборідді.

Орден Червоного Прапора так і сяяв на червоному, мов жар, банті.

Полікарп не те що сконфужено, просто, видно, від ніяковіння незвично мружив очі, а може, він знав, що від того вони в нього не будуть видаватись такими різними. В усякому разі, і те, неживе, що нерухомо воложилось під розсіченою шабельним ударом бровою, скидалось на живе, палахкотюче, повне затаєного розуму і невисловленого захоплення.

Ми не зводили очей з Полікарпа, любувались його орде́ном, ждали його слова, а тим часом сокорив швидко і натхненно Сьома Штоцький, все вповідав нам про присутнього гостя так, ніби знав його краще, ніж той сам себе.

— Ми вшановуємо, товариші піонери, напередодні Великої Жовтневої річницї славного героя Жовтня, червонопрапорного кіннотника із Червоного козацтва України та легендарної Першої Кінної червоного командарма Семена Михайловича Будьонного. Ми по-піонерському гаряче вітаємо Людину з великої літери, сміливого бійця, шабля якого ніколи не тупилася, ми вшановуємо бойовий подвиг лицаря революції, чії бойові рани є й нашими ранами, ми...

Речистий та невгавний був наш піонервожатий Сьома, вмів сказати, вмів і зачепити за живе кожного. Він так детально і з таким ефектом прокривав усю бойову біографію Полікарпову, що мені аж не по собі стало від того, вже з острахом і недовірям дивився я на випадкового свого знайомця, Оленчиного батька, думав собі: та як же це так сталося, що цей незвичайний великий герой сидить ось перед нами, замазурами, а не перебуває десь там поруч з Будьонним та Ворошиловим у Москві або разом з Петровським у Харкові?

— Нашому місту, хоч воно й невеличке, — виспіював Сьома, — здорово щастить, у нас працює стільки відомих діячів, а це ще й нашого дорогого гостя прислали очолювати робітничо-селянську інспекцію на страх ворогам, на радість трудовому народову...

Полікарп весь час, поки Сьома Штоцький модулював безкінечними періодами, закам'яніло сидів на місці, тільки око його зряче не знаходило собі місця, воно спалахувало то подивом, то нетерплячкою, то іронія виприскувала з нього, то випромінювалось явне кепкування.

Зрештою Сьома виговорився і урочисто оголосив:

— Слово має товариш Полікарп...

Запнувся, пошкріб за вухом, схилив голову в бік гостя:

— Пробачте, я не знаю, як вас по батькові?

— Товариш Полікарп. Ви все сказали...— сміхотливо креснув оком на оратора Полікарп.

— Ага, розумію, партійна кличка. Так я ж і скажу: слово надається товаришеві Полікарпові.

Скільки я пізніше не намагався згадати, що саме говорив нам тоді товариш Полікарп, не міг згадати. Єдине запам'яталось: сміхотливий блиск його ока та сміх у голосі, коли починав словами:

— Мені, власне, й говорити нічого. Товариш так про все розповів детально, що не знаю, що вже тут і казати...

Говорив про тяжке минуле народу, про Леніна, про Жовтень. Але що саме — не запам'яталось. Мабуть, те ж саме, що й у книжках писалось, що ми, піонери, добре встигли уже засвоїти на початку свого життєвого шляху.

Пам'ятається тільки — питаннями засипали Полікарпа. І все те, що вповідав на них, пам'ятаю й сьогодні.

— А ви Будьонного бачили?

Мені відразу ж тоді згадалось Оленчине: «Полікарп, а ти царя бачив?» У Полікарпа загорілось якимсь незвичним вогнем око, на устах вимальовувалась тепла усмішка, проблиснули синювато-білі зуби.

— Кіннота Примакова та Перша Кінна Будьонного не раз ходили спільно супроти ворога. Будьонний Семен Михайлович, хоробрий командир і запеклий рубака, не цуравсь нашого брата, тож бачились, і не раз.

— А Ворошилова стрічали?

— З Климом Єфремовичем теж бачився не раз. Дуже гарний він чоловік, душею всіх наших кіннотників був.

Сипались питання за питаннями, я мовчки слухав відповіді і відчував, як Полікарп, а з ним і Оленка не наближаються до мене, а, навпаки, віддаляються, ніби в небо возносяться. Мені, простому селючкові, далеко до них, то просто був випадок, гра витівницї долі, яка звела була мене в той вечір з такою людиною.

Вже опісля, навчаючись і в п'ятому, й шостому, я ніколи не шукав стрічі з Полікарпом, інколи бачив його здалеку і робив усе, аби не трапити йому на очі, ніби винуватим почувався перед ним, а чому, й сам того не знав. Оленка перш було все в гості кликала, але, наштоткнувшись на мою вперту відмову — в мене знаходилось безліч причин для того, — перестала й запрошувати, хоч в школі й не цуралась моєї особи, але я бачив, що все ж у розмовах надавала перевагу Паничеві, якого, й сам не знаю чому, зненавидів так, як нікого іншого ані до цього, ані опісля. І не за те, що він мене відтіснив, пограбував мою дружбу з Полікарпом та Оленкою, а тому, що вбачав у його особі неперевершеного нахабу, який, користуючись тим, що має змогу нап'ялити на плечі крамного піджачка з модними кишеньками, набирається нахабства мозолити очі такій людині.

Слава про Полікарпа витала над містом, чули про нього навіть у нашому селі.

Пам'ятаю, зайшов якимось до сина моєї господині сусід. Син моєї господині, як уже мовилось, був людиною не від світу цього. Біс зна, хто він і був, — піп так і не піп, а носив таке волосся, що сам архієрей міг позаздрити. Скидалось на те, що від самого народження його не стригли, а з того часу, коли почали рости борода та вуса, — не голили. Заріс він буйно, тільки гострі очиці та ніс-бульбочка і виділялись серед непролазної тайги; хоч я й бачив його часто за трапезуванням, але й досі не можу собі уявити, як він пропихав у свою пащу ті відбивні та котлети, які так щедро та благоговійно, ледь з'являвся він до хати та падав до столу, ставила перед ним запобіглива матінка. Куди й на яку роботу він ходив, так я ніколи й не довідався, та деж же він працював, бо біг туди спозаранку, а повертався невдовзі опісля того, як нас випускали зі школи.

Щоразу, перекотившись через поріг і обіруч гребнувши на ходу чорне, з рудинкою віяло бороди, він зично басував:

— Ну, маманя, сьогодні маєш насолоду зріти свого отприска голодного, аки лев у пустелі. А-а, порібринка в сметані! Спасибі, маман, годиш ти моєму животові, мов янголи всевишньому...

До цього бородана завітав сусіда, ради просив, як подіяти на фінінспекцію, що життя не дає, обкладає поборами, а вони ж такі непосильні...

— А ви зверніться до цього... до рябого, що Полікарпом всі звать, кажуть, найсправедливіший із начальства.

— Був і в нього...

— То що він?

— Сказав, що усе в ажурі.

— В ажурі?

— Ага. Каже, або плати, або переходь на трудову, тобто пролетарську, лінію...

— Так і сказав?

— І не задумався, і не запнувся. То як ви?

— Про що ж питати? На лінію — і нікотрих роздумів.

— На пролетарську?

— Можна й на трудову...

В своєму селі теж якимось підслухав розмову:

— Правда-правда, а де вона та правда? — допитувався наш багатий сусід Гаврило. — Обложили — і хоч тягни, хоч ноги витягуй. До правди, як до бога... І колись, і тепер...

— А ви, Гавриле, в район би, в район, — запобігливо радив біднячок Мирон, чоловічок, який завжди людям щось радив і завжди не те, що треба.

— А в районі, там що? Ждуть мене а чи правду скажуть? Назви мені такого чоловіка, який за хлібороба заступиться.

— Є такий чоловік. Одноокий. Полікарпом звать...

— То що він — вище прокурора?

— Ніякого порівняння. Прокурор супроти нього, як теля проти бузівка або ще й менше.

— З чого судиш?

— З чого? — прискалив око Мирон. — До прокурора хоч один чоловік ходив добровільно? Було щоб отак: зібрався й до прокурора?

— Хіба що який пришелепкуватий.

— Тож-бо й воно. До прокурора кличуть. І йдуть до нього, як на каяту. А до цього Полікарпа добровільно йдуть. Добровільно! Тільки кому припече — відразу до Полікарпа. Розбереться. Той у всьому розбереться. Так що раджу... — хитро мружився Мирон.

Гаврило хилив голову, безнадійно стріпував рукою.

— Так воно ж таке... Мені, воно, мабуть, однаково чи до прокурора, чи до цього... як його...

Час минав, пролітали дні, проходили тижні, версталися місяці. Все було тихо-спокійно, і раптом — вибух. За законом діалектики — накопичилась енергія, назріла проблема, і почала творитися нова якість.

Зажило, в устах кожного нове, незнайоме і від того трохи тривожне, а декому й страшне слово — «колективізація». А там і суцільна колективізація.

Мабуть, саме так розгулюється на морі шторм. Спочатку — штиль, тиша і спокій, ані шелесне, ані хлюпне, дрімає усе, сонно мружиться, а потім ураз невідома сила почне гойдати та розколювати, розбурунювати той спокій, перетворювати усталену тишу в бурхливу стихію.

Отаке почалося тоді на селі. Розгойдувалося все та й розгойдувалося, розколювалося, сперш у глухому гомоні, в затаєному шепоті та нашіптуванні, а потім у гвалтованому крикові, у панічному зойку:

— Та звідкіля ж це така напасть! Жили-жили, як люди, а тепер — до одної отари!

Море штормує-штормує, буває, що й тайфунами та цунамі різними бавиться, побавиться-побавиться, та й знову прийде до тями, заспокоїться. Село штормувало і тижнями, й місяцями, і роками. Кипіло й бурунило, подекуди й тайфунило, але вже в самому тому штормуванні закладалася підвалина для довгочасного штилю, можливо, настільки довгочасного, що переживе й віки.

В усякому разі, в закономірну стабільність опісля штормового процесу колективізації вірили найпередовіші люди в країні і в тому числі Полікарп, безумовно. Він настільки був переконаний у єдино правильному вирішенні аграрного питання через суцільну колективізацію, що віддавав цій справі весь свій час і всі свої сили.

Дуже скоро по всьому району, та й у цілій області, загриміла Полікарпова слава, став він одним із найпередовіших і найуміліших організаторів сільського кооперування. Спочатку доручили йому колективізувати одне село, уповноважили його туди: не минуло двох тижнів — і перший тсоз у районі народився. В сусідніх селах огиналися люди, штормували, відбивали атаки агітаторів на щоденних зборах, а в Полікарповому селі вже у перші дні, погалакавши, безумовно, зібравшись до гурту, почали спокійно і впевнено формувати нове колективне господарство.

Перекинули Полікарпа в інше село — і там пішло діло на лад.

Взимку прибув я до рідного села на канікули, а його вже й не впізнали. Все на місці — засніжені поля, заінеєні дерева, принишклі хати, зав'южені вулиці — все колишне, а люди нові. Якісь не такі, як були. Збуджені й розтривожені, на щось нове націлені, роздратовані отим позитивним роздратуванням, яке активізує людину а чи то на добрі, а чи на лихі діла. В нас люди були тієї зими наактивізовані по-різному — більшість на добре, меншість — на лихе.

Виявляється, що і в нашому селі побував Полікарп.

Моя мама, ледь заходила розмова про колективізацію, так і згадувала районного уповноваженого.

— От, може, коли б такий чоловік був хоч один на кожне село, то, гляди, й пішло б діло. Бо воно чого там, хіба ж не можна й у гурті жити та робити? А от розумну голову на гурт треба. Щоб була голова над головами...

Та й розповіла мені, як у нашому селі колективізувалися.

— Спочатку прислали хлопця, молодого такого парубка, в комсомолі, казали, старший. Ну, він що ж, супить брови дуже суворо, вдає з себе бозна-якого розумного та знаючого, а що ж воно знає — дитя. Зрізались з Гаврилом, він йому своє, а Гаврило йому своє, а люди мовчки слухають, Гаврилову ж руку тягнуть. «В баранячий ріг скручу», — кричить колективізатор на Гаврила, а той тільки посміхається. «А чому ж ти мене крутитимеш, по якому такому праву? Хіба я проти, чи що? Я тільки запитую, а ти відповідай, коли тобі доручено, а люди вже бачитимуть, як для них краще: в созі чи при бозі?» Ти ж знаєш Гаврила, його сам рогатий не переговорить. Та все так ловкенько та хитренько, як в'юн, вигинається, його й лукавий не зловить на слові, не те що хлопчисько зелений.

Нічого не вийшло в того хлопчачка. Ні з чим поїхав, уночі поїхав, видно ж, таки втік від сорому.

Тоді приїхав оцей же, що й ти знаєш, Полікарпом назвався. Напочатку — не сподобався людям. Баби та молодіці, ніби квочки, засокорили: «Не знайшлося людини як людини, нечумидла якогось прислали, мало що з одним оком, так ще й рябе та кульгаве. Вже хай би той хлопчак був, коли без цих уповноважених не можна».

Так усі й сподівались — цей і тижня не витримає, впіймає облизня, та й поїде. А він тобі хоч би кому слово. По селу нишпорить. І день, і другий. Шкандибає по вулицях, розглядається. Стріне кого — здоров'я бажає. Каже: «Гарне у вас село». Ну що ж, гарне так гарне. «Убоге тільки, просто до подиву убоге — ні клубу, ні школи пристойної, ні крамниці, одна церква на видноті». Теж правда, її не сховаєш, але тим нікого і не розжалобиш, і не купиш.

Ходив-ходив, а на третій день — збори. І кого ж покликав? Найбіднішу бідноту. З Мироном першим зговорився, з комсомольцями — нікого на ті збори з багатеньких не пустили. Ну, тут і почалося! Гаврило як не лусне — що це таке? По якому праву? Багачики галасують, а в самих очі бігають, в голосі тривога і хвості повідгинали, як ото цуцики при перепуді. Еге, щось воно тут не те...

А Полікарп з біднотою розговор веде. Ну і я між них, в бідноті ми, синку, ніхто не скаже, що в багачах. Ждали, що про колектив заведе, а він про зовсім інше. Про давнє згадав. Як ще ото революція йшла, як різні петлюри та денікіни людей розпинали. За що, питає, розпинали? Ну, тут хто про що, той за непослух, той про бога, цей про чорта, а він тільки оком хитро поблизкує. «А не за землю, бува?» — каже. Тут і всім стало видно, що за землю ж таки мужика шмагали та вшали, в Сибір заслали та до тюрем садовили, за її, годувальницю, все життя страждав народ. «А хіба, — каже, — революцію ми робили, кров проливали, життя молоді свої клали в боях не за те, щоб у селян земля була, а фабрики в робочих?» Ну, тут що ж йому скажеш, всім нам, біднішим, в революцію дали землю. «А тепер що ж, — кричить хтось, — назад її віддавати?» Всі на того Полікарпа очі виставили, а він нічого, сміється. «Кому, — питає, — віддавати?» — «Ну комусь же вона муляє?» — «Мені, — каже, — вона не потрібна. І нікому в місті теж вона не до діла. От у вас на селі — вона річ... річ в собі, — так чомусь і сказав. — Чи, може, бідноті вона вже муляє? Може, куркулям передамо? Їм, по всьому видно, земелька б не завадила. В них і обробляти чим знайшлося б, і засівати. А котрі бідніші — охоче найнялися б, чи не так?»

Мовчать люди, на таке схоже. А він тоді й каже: «Ось для того й треба єднатися до гурту, щоб земелька знову до багачів не перекочувала. Тільки в гурті біднота зможе по-справжньому захаяйнувати. А держава машини дасть, учені агрономи навчать культурно господарювати. І ще, — каже, — запам'ятайте, що діло це цілком добровільне. Ніхто нікого не неволитиме. Тут просто зважити на все треба, треба добре зрозуміти, куди діло хилиться, і цілком добровільно, але обов'язково зробити ще одну революцію в сільському господарстві».

Та й почав про війну розповідати. «От, — каже, — як революцію робили? Добровільно робили. Хіба нас хто силою примушував царя скидати?»

Супроти великого панства, і свого, й заграничного, майже п'ять років воювати? Самі йшли, добровільно». Та й про себе почав. «Оце, — каже, — бачите в мене лоб розполосований? Думаєте, з таким лобом Полікарпа родила мама? Ні, пілсудчик, — каже, — шаблею ненароком дістав. Я його, — каже, — міцніше полоснув, так що й душу віддав панок, але й мене встиг покарубвати. Добре, що одне, не обоє вибив, а то й світу білого б не бачив. Та хіба це одна смуга на шкірі? Це, що на лобі, всім видати, а що тут, під сорочкою? А мене ніхто не гнав силою в бої, сам ішов. Орден ось заслужив. Сам товариш Калінін у Москві вручив. Ось він, цей Червоний Прапор, і є моїм найбільшим здобутком. Нічого мені не треба — ні землі, ні фабрики, миру треба, та роботи, та щастя для всіх чесних людей, для тих, задля кого ми крові не шкодували, життя молоді клали...»

Тиша така стояла, що я в житті такої не чула, здалось мені, синку, що тільки двоє нас тут і було при розмові, що все то мені одній говорив цей незвичайний чоловік. І такий він мені відразу видався близький та дорогий, що от скажи він у цю мить — Одарко, хватай шаблю та ходімо ворога крушити — от бігме — пішла б. А він під кінець ще й скажи: «Не сам я до вас прибув, партія мене послала. Радянська влада веліла мені низько кланятись сільській бідноті і уклінно просити: послухайтесь її заклику, її прохального слова. Не задля примхи мусимо організовуватись, єднатись до гурту — задля нашого майбутнього, задля того, щоб не випустити Радянської влади з наших бідняцьких рук. Одержали ми від Радянської влади — хто земельки шмат, хто робоче місце, й думаємо, що вже сягнули вершини. А насправді ж — то ще не все. Повірте мені — наш власний порятунок, міць і сила нашої бідняцької влади — в колективі. Отож, — каже, — й думайте, як нам бути: чи добровільно зробити те, до чого нас кличуть партія і Радянська влада, а чи добровільно знову посадовите собі на шию куркульню та багачів. А я вас, — каже, — закликаю до гуртування своїми ранами, своїм бойовим орденом, а також пам'яттю моїх бойових друзів, що полягли на полях битв громадянської війни».

Замовк він, а в народі тиша, ані шелесне. Тільки чути, хтось схлипнув, ніби йому горлянку передушило. Бачу, це Михтониша стара. Пам'ятаєш, що її син Савка був у червоних, та й загинув при взятті Києва. Вона саме восени на могилі його братській побувала, тепер усе розповідає кожному при стрічах та сльози лє. Пропхалась тоді Михтониша до столу та й каже: «Пиши мене, синку, до свого гурту першою. Мене й Михтона мого, бо він такий несмілий, що за себе не скаже. Пиши, — каже, — бо коли б був живий мій синок, то він би те ж саме сказав, що оце й ти кажеш. Він у мене теж був великий герой і поліг славною смертю при святому місті Києві у бою жорстокому».

То він, той Полікарп, підступив до Михтониши та, як син рідний, руку їй довго цілував, а вона його шрами обціловувала і сльозою обливала. І що ти думаєш — надумалась наша біднота. Добровільно надумалась. Мирон відразу шапкою об землю. «Ех, — каже, — була не була, а коли таке діло, коли сама партія і Радянська влада до нас з поклоном та совітом, то яка ж з нас буде біднота, коли ми почнемо огинатись. Та й сказав, яка то з нас біднота була б... Слово наше селянське сказав таке, що воно ж ніби й не сороміцьке, а тільки смішне дуже. Тут усі й розсміялися та загули в один голос: «Та чого вже там, не померли ж поодинокі, не померемо і в гурті, свої ж люди».

Вийняв Полікарп з торбини таку книжку в твердій обкладинці — золотими буквами на ній щось писано — і сказав: «Ось сюди й почнемо вписувати почесних будівничих нового життя. І хай ця книжка, — каже, — стане історичним пам'ятником тим людям, які першими, при повній своїй свідомості, при твердому розумові і в повному розумінні своєї відповідальності, при суворо-добровільному принципові, скерували своє колективне зусилля на нові діла, обрали собі нову і світлу життєву дорогу».

Так що в тій золотій книжці тепер записані і я, і твій тато, і ти, мій голубе сизокрилий. Але ж... чи тільки довго втримаємось?..

— То ж чому?

— Розхитають. Ой, присій-бо, розхитає Гаврилова кумпанія. Бо ж тільки подумати — Гаврила в соз потягнуло. І сміх, і гріх. Зустрів Гаврило опісля бідацьких зборів усіх нас глузом: «Ну що, — каже, — усупільнились?» А Мирон це йому і скажи: «А ти ж, Гавриле, що думав? Уже в гурті ми, а я ще й головою в артілі». Аж позеленів Гаврило. То до одного присікається, то до іншого — чи правда? Мені дорогу заступив: «Тільки вам, Одарко, повірю — чи правда, що спряглися?» Довго чухмарив голову, а тут і Полікарп назустріч. То Гаврило і накинься: «Що ж це, — каже, — за беззаконіє? Одних кличете на збори, а коли інших, то можна і не звати? Ні, ми на це управу знайдемо! Я так цього не обмину. Я і в Москву, і в Харків, коли треба. І Петровський та й Калінін за таке самоуправство по голівці не поглядять». А Полікарпове око так і виграє сміхом, так і міниться, видно, дуже до серця йому той гнів багацький. «Ой-йой-йой, — каже, — це ж ви, громадянине, нас просто за жабри берете. Вибачайте, що забули. Ну, ми й поправить діло можемо. Скажіть, що вам свербить?» — «А може, і я пішов би до того созу!» — крикнув Гаврило. Полікарп аж ніби вжахнувся, аж за голову взявся: «Та що ви кажете? Я чув, що ви вже висказувались на зборах, не раз виголошували своє... — ой, якось же він і назвав, чи то «крейда», чи то «крейдо», — так про вступ в артіль там і натяку не було». — «А тепер передумав...» — «Ну, коли так, то ласкаво просимо, подавайте заяву до ініціативної групи, а її вже там розглянуть. Так що не все втрачено...»

Мама моя сумовито хитає головою, сама собі дивується:

— То ж тільки подумати, якої заспівав Гаврило. В той же день приніс заяву про вступ у артіль. А завтра мали й розглядати. І його заяву, і ще таких, як він, бо дружки Гаврилові не відстали. Мирон вже й руки потирав — хай ждуть, мовляв, ми їх прийемо, ми їх тільки й ждали. Та й що ти думаєш? Другого дня з'явився Гаврило у сільраду — давайте заяву назад. «Не можу, — каже, — свята богородиця не вежить. Приснилась, — каже, — вночі матір господня. Ніби на подвір'я моє з самісінького неба опустилася, заблискотіло все та засіяло в оборі, мов перо жар-птиці хто кинув, а вона, заступниця наша, посеред двору стоїть, знітившись, сумовито так та жалібно святими очима на мене дивиться, дивиться так же болісно, вустоньки зашпилила, а слова не вимовить. Така туга її огорнула, що й слова не промовить, самими очима святими пересторогу подає — куди ти, мовляв, грішнику Гавриле, лізеш, на яку стезю нечестивих накерувався. Опам'ятайся, Гавриле, поки не пізно. Я так і обмер увесь, мені б впасти перед нею на коліна, мені б розпитатись, а вона це так змахнула легенько своїми троєручицями та й була така... розвіялась. Так що й не вольте, і не силуйте, не порушу застереження божеського, краще хай на землі постраждаю, ніж потім у пеклі вічно мучитись. Давайте назад мою бумагу». За ним услід і всі дружки заяви потребували, а також уже дехто й з нашої бідноти завагався, аякже — кожному страшно гніву троєручиці.

А тут ще й Полікарпа з села в район викликали. Ну, викликали то й викликали, ждали, що повернеться, а його вже кудись-інде послали, такому чоловікові всюди раді. А без нього тут як без рук. Мирон чухмарить тім'я, а Гаврило, знай, своє: то подасть заяву, то назад бере. Розхитує нам артіль, як тин неустойний. І кожного разу йому щось то наспитись, то привидиться. І від того вже он, гляди, дехто із бідноти похитнувся, вже знайшлися такі, що геть виписались із нашої золотої книги... О господи, і що воно буде і чим воно закінчиться?

Колективізація набирала розгону, вже не штормом бушувало в районі, а тайфун лютився, вже громи та блискавки несподівано впали, з'явилися перші жертви небаченої бурі.

Пролунав ворожий постріл через вікно, і трапилось жахливе — як підкошений упав на підлогу Полікарп. Цього разу йому трапилось дуже важке село, стрівся він з рішучими і зловорожими противниками. Рана була смертельною, але могутній Полікарпів організм не хотів здаватись, на

саморобних носилках обережно принесли пораненого в район, поклали в лікарню. Почалася круглодобова боротьба за життя орденоносця...

Оленка, як ні в чому не було, щоденно з'являлась до школи, шпетненько вдягнена, ділова, тільки збуджена до краю, поривна, роздратована і мовчазна. Хтось запитував про здоров'я батька.

— Все гаразд. Полікарп живучий. Він і не таке терпів.

А тим часом, видно, районів лікарі виявились безсилими допомогти пораненому. Одного дня на вулицях міста появилсь рідкісний на той час транспортний агрегат — закордонної марки автомашина на маленьких колесах і з великим та голосистим клаксоном, — зупинився біля лікарні, прийняв на свій борт носилки з пораненим. Кажуть, так, у підвішених носилках, його й повезли до Києва.

Олена й далі навчалася в школі, штурмувала програму шостого. Щоденно на запитання: як почувається її татусь, відповідала коротко і з нервовим надривом:

— Уже краще!

Якось напровесні, в час, коли нам закінчили подавати новий матеріал з шкільної програми і почалось повторення пройденого, в один з ранків Оленка до школи не з'явилась. Не було її в класі і дня наступного. Тоді ми й довідались, що вона несподівано поїхала в Київ до татуся, якого вже виписали з лікарні. До нашої школи вона більше не повернулась. Засумували спочатку — дуже не вистачало нам жвавої і непосидючої Оленки, а потім почали звикати, а з часом і зовсім забулися, що вона майже три роки сиділа поруч з нами в класі. Життя є життя...

...Неквাপом бреду садом, уважно розглядаю то зелено-руті Смиренкові гібриди, то червонобокi джонатани, то ще якісь мені не відомі сорти груш та яблук і згадую молодість. Хто коли посадовив оці могутні дерева? Може, перші колективісти з приміських сіл, тих самих, від яких сьогодні зосталися тільки назви, якими пишаються всі київські околиці, а чи, може, печерські монахи старалися, шукаючи собі притулку і розради перед могутнім натиском безвірицького руху? Хтось їх колись садив, оці старі, випробувані часом дерева, такі випробувані і вивірені, що навіть новітні, всеозброєні ботанічною наукою садоводи не ризикують їх замінювати молодими насадженнями. Пригадую свої школярські роки — водив нас тоді учитель природознавства Ілля Іванович у приміську артіль на відведену правлінням ділянку під сад, і ми, переповнені пихи за довірене діло, забували про всілякі школярські витребеньки та вибрики, трудилися натхненно, до самозабуття, копали ямки, саджали груші і яблуні, поливали і більш за все на світі хотіли вже тоді бачити ті деревця могутніми, обтяженими важкими пахтючиими плодами, дозріваючими на радість людську, во славу нового колективного світу. Напевно, вони зараз десь там, поблизу міста мого дитинства, саме родять комусь і радують чиясь око, приносять комусь велику користь. Саджала колись той садок і Оленка Скотинська. Може, саме тоді й зародився в неї хист і талант садовода, може, саме тоді й полюбила вона на все життя природу, а дерева для неї стали не німими і бездушними предметами, а найкращими друзями на все життя.

Навіть не подумалось мені ні зараз, ні відразу ж опісля того, як прочитав замітку в газеті, що, можливо, це інша жінка, не наша колишня Оленка викохує в цьому диво-саду диво-плоди. З душевним трепетом і незвіданим ніколи в житті скімлінням в серці прагнув стрічі з нею.

А ось, напевне ж, і вона сама. Із-за кущів чорноплідки викохилалась жіноча постать, округла, вайлувата... Невже такою стала невгамовна коза-дереза мого дитинства! З качиним перевальцем, але... чорноока, смаглява, зморшкувата бабуся! Цілком можливо, що саме такою стала наша терноока смаглявка, наша всезнаюча Скотинка.

— Добрий день, — вітаюся чменно. — Пробачте, ви Олена Полікарпівна?

— Яка ще така Полікарпівна? — не відповівши на вітання, недружелюбно стрельнула на мене з-під кущатих брів жінка. Голос густий, сипливий і досить-таки неприємний. Відразу ж визначив — помилився, не

Оленка це. Було б просто несправедливо, дико, коли б на подібну особину під старість перетворилась моя співкласниця.

— Даруйте, може, ви таку людину знаєте, тут, кажуть, у вас працює Олена Полікарпівна Скотинська.

— Скотинська працює, хто ж її не знає, агроном наш, але хто вам сказав, що вона ця?.. Вона в нас Олена Павлівна, хоч кого спитайте...

Зникло бажання вести далі і розмову, і розпитування. Якось відразу збагнув — то було б великим щастям і несподіванкою, коли б так відразу і просто віднаходились наші мало не прадавні друзі. Звичайний збіг прізвищ, імен. Дрібничка, по батькові, всього тільки по батькові не зійшлося, а людина, бач, уже й інша, зовсім не та, яку тобі треба. Але все ж я не крутнув, не рушив відразу назад, швидше механічно, ніж свідомо, перепитав:

— А ви не помилились? Ви її добре знаєте?

— Чому ж я мала помилятися? — загострився і вже зовсім огрубів голос жінки. — Слава богу, не дурочка яка-небудь, не один рік з Оленою Павлівною працюємо, вона без мене жодного деревця не садила, жодного запилення не провадила, а ви сумніваєтесь...

— Тоді даруйте за турботу, — знімаю елегантно з потилиці капелюха, — помилочка трапилась, гадав, що стріну знайому...

— Буває, — вже м'якше буркнула вслід непривітно садівниця.

Назад іду розчарований, вже мене ніщо тут не цікавить, окрім стежки під ногами, відчуваю себе чомусь незаслужено ображеним і ошуканим, навіть пограбованим. І сам не знаю чому, але Оленку, ту саму, яка промайнула в моєму дитинстві ясною зіркою, так мені хотілось побачити, поговорити з нею, довідатись, як у неї склалося життя, які шляхи-дороги житейські випали їй на ці довгі і, прямо скажемо, нелегкі дні та роки.

Не відразу збагнув, що кличуть.

— Гей, чоловіче! Ану-бо зачекайте!

Мимоволі оглядаюсь, хоч і був переконаний, що той клич не мене стосується. Непривітна садівниця кивала рукою саме мені.

— Олена Павлівна йдуть, то в неї самої розпитайте.

Слухняно зупиняюсь, хоч і розумію, що ще одне знайомство в цьому диво-саду може виявитись таким же зайвим, а можливо, й малоприємним, як і перше. Озираюсь і бачу — з бічної прогалини до мене наближається жінка. Ще не бачив ані її обличчя, ані очей, лише постать незнайомки привернула до себе увагу, а вже чомусь тривожно і радісно ворухнулось серце. Незнайомка йшла так поривно, така в неї була акуратна і юна статура, що мені подумалось — коли б це була наша невгамовна Оленка, то саме такою бабунею вона й повинна була стати. Непривітна садівниця щось сказала жінці, і та, явно пришвидшеним кроком попрямувала в мій бік. І ось мені навстріч загорілись чорні перлини очей, увиділась знайома смаглявість лиця, засвітився давно забутий усміх, вималювалась складка губ, і я поривно кидаюсь їй назустріч.

— Оленко!

Розгладились на обличчі зморшки, засвітились дитячістю очі, розкрилися в радості уста.

— Скотинка! — вже зовсім по-дитячому вирвалось з моїх грудей.

Вона не підійшла, підбігла молодо, по-дівочому, заглянула в очі пожадливо, піднесено, не привіталась, суворо наказала:

— Чекай, чекай, мовчи! Я сама, я згадаю...

Оглядала з ніг до голови, супила засмаглий, округлий лоб мудреця, крутила мною, а я дивився і не міг нагледітись: так, це наша колишня Оленка, наша сміхотлива Скотинка.

— Гудзик! Йй-бо ж, Гудзик! — раптом скрикнула молодо і обвила мою шию руками, розцілувала так, як цілують опісля довгої розлуки рідну людину. — Щоб ти живий був, Дерев'яний Гудзик!

Ось так опісля перших подивувань та освідчень ми й рушили до виходу, а там опинилися на стоянці автотранспорту, підійшли до червоного як жар «Запорожця».

— Ти з транспортом? — запитала Оленка, чи пак Олена Павлівна.

— Так,— відповідаю скромно.— В моєму розпорядженні весь транспорт Радянського Союзу: автобуси і тролейбуси місцевого призначення, а за готівку то ще й таксомотори до особистих послуг.

Олена Павлівна і зовсім стала колишньою Оленкою: тернисто-золотаві очі блищать, посмішка до вух, зуби, правда, наполовину штучні, поблискують.

— Ну й Гудзик! Бачу, життя зробило тебе і мудрецем, і гумористом. А в школі все помовчував, все приглядався до навколишньої дійсності, все принохувався, чи неправда?

— Коли то було. А потім — збоку видніше...

— Всіх запам'ятала, а тебе чомусь найбільше. Може, тому, що найнещаснішим був з-поміж усіх, найбідніше зодягнений. Оті дерев'яні гудзики мені часто ввижались...

— Бач, а я й не знав...

Не знав я й зараз, що мені робити: чи розпрощатись і не набридати Олені Павлівні, до якої, власне, в мене не було ніяких справ, так само, як і в неї до мене, а чи запросити її кудись до кав'ярні чи чайної та ще трохи побалаюдрасити про діла давно минулі, розпитати її про життя-буття, про долю колишніх однокласників та людей, що стрічались нам на шляху. Найбільше мені, безумовно, хотілось почути про Полікарпа, але, трохи збентежений тим, що Оленка чомусь позбулася цього імені і стала раптом Павлівною, не смів розкрити рота та повести саме про це розмову, боявся торкнутися чогось недозволеного, зачепити якісь недоторкані струни. Ждав, як поведеться моя колишня однокласниця.

— Ну, а я на колесах,— не то іронічно, не то пишаючись, заявила садівниця.— Маю ось такий виїзд. «Запорожець», чорт візьми. Правда, уже застарілого випуску, але ще брикає, як арабський скакун. Прошу до салона!— гостинно відхилила дверці.

Відмовитись було б безглуздо. Я вмовстився на передньому сидінні, з цікавістю оглянув «виїзд». Не доводилося в такому кататись. Відчув себе чомусь ніби зв'язаним і посадженим у ямку, а коли «Запорожець» рушив, то мені здалося, що зараз він мене не повезе, а поволочить в досить-таки незручній позі асфальтовим накатом.

Ідемо. Оленка кермує, мов заправський водій, блискучими тернинками дороги пильнує і питаннями мене не забуває засипати. Що та як, як живу тепер, як жив колись, який учбовий заклад одолів, де працював, чи вислужив уже пенсію. Відповідав майже односкладовими реченнями, аж у Оленчиних очах заслужив іронічну похвалу.

— Бачу, зостався на все життя скромницею. Це риса похвальна, якщо розглядати її з висоти принципів людського співіснування. Коли ж глянути на речі практичним оком, то нічого похального — адже відомо, що навіть незначна скромність гарантує майже цілковиту невідомість.

І відразу ж, видно злякавшись, що я не зрозумів жарту, перекинулась на інше: чи стрічав кого-небудь з наших однокласників, чи не чув, бува, про кого — не могло ж такого бути, щоб з цілого класу, такого, як наш «б», та не висунулась хоч одна постать, не загорілась яскравою зіркою коли не першої, то бодай десятої величини.

Перебирали-перебирали в пам'яті наших однокласників, згадували-згадували і нікого не виявили серед зірок навіть величин місцевого значення.

— Дуже вже скромними ми всі виявились,— зітхнула Оленка.— Жонатий?

— Був. А ти?

— Теж заміжня. І знаєш, хто мій чоловік?— блиснула тернинками.

— Звідкіля ж... Може, яка зірка...

— Нізащо не вгадаєш! Навіть не повіриш, коли скажу.

— Кажі.

— Панич!

Коли б мені дозволили вгадувати сто років, коли б це відгадування на ці сто років стало моїм єдиним заняттям, я й справді і не вгадав би. Тому я аж скрикнув по-юначому:

— Та не може бути! Ні, Оленко... Олено Павлівно, ти жартуєш!

— Схоже на жарт, а правда. А втім, що в тому надприродного? Я була дівчиною, він — хлопець хоч куди, ось і... Які ж тут жарти.

Справді, які тут жарти. Але, видно, підсвідомо я здивувався не неможливості їхнього одруження. Мене подивувало інше — де, як і коли вони здибалися на життєвому шляху? Оговтавшись від першого подивування, саме про це я вже більш розважливо і запитав.

— Випадок. Зумовлений необхідністю, — підкреслила Оленка. — А трапилось це в час війни.

Повела тиху і воркітливо-задумливу розповідь про те, що в час війни вона, студентка-випускниця Київського сільськогосподарського інституту, стала медичною сестрою, трапила у військову частину до льотчиків-винищувачів з підрозділу Красноюрченка, які базувались тоді поблизу Остра, була вона тоді дуже пригнічена, можна сказати, приголомшена і вже не знає, як би їй повелася в житті, коли б раптово не зустріла тут одного чепуренького Панича, старшого лейтенанта Миколу Шевченка, з яким ми разом вступали до п'ятого «б».

Оленка не встигла доказати історії свого одруження, бо саме щось її занепокоїло, вона заклацала гальмами, притишила хід, обережно з'їхала двома колесами на тротуар, притиснула машину праворуч так, щоб не заважати рухові на дорозі, й вимкнула запалення.

— От і приїхали. Отут я й мешкаю. Прошу до господи! — відчинила дверцята.

— Та незручно. Хіба щоб побачитись з Миколою...

— З Миколою я сама востаннє бачилась у вересні сорок першого. Загинув наш Панич. Над Києвом збив «месершміта». Його самого тут же підбили, на одному крилі тягнув мій Микола «яструбка» до свого аеродрому, тягнув і не дотягнув...

Сумом пойнялися тернинки, невидимою сльозою омився приглушений голос.

Олена Павлівна в багатоповерховому просторому домі займала, мабуть, щонайтіснішу однокімнатну квартиру.

— Мала хата, але для мене площі вдосталь. Тут ночую, а життя моє там, в саду, в лабораторії. Найжджаю сюди щоденно, бо тут Микола, тут — Полікарп...

На стіні поруч — три портрети. Посередині — Полікарп. Я його помітив відразу, видно, справжнім митцем був фотограф, який увічний молодого, в розквіті сил Оленчиного батька. Він його посадовив перед апаратом так, що повністю закритий від об'єктива неживе око й переполосовану шабельним ударом брову, зняв його і не в профіль і не анфас, а в так званий напівоберт. На обличчі не видно жодної віспини, зате воно було темно-бронзовим, скидалось, що не з живого чоловіка робився цей знімок, а з талановито зліпленого скульптором погруддя. Могутньо, монументально виглядав на портреті Полікарп. А пообіч нього — юнак у форменому кашкеті пілота з яскравою кокардою, справжній красень, в рисах якого неважко було розпізнати Панича, довгов'язого, самовпевненого підлітка з школярських часів, та дівчина, ця ж таки Оленка, терноока, начинена сміхом та іронією і невичерпною енергією молодості.

Я стояв перед портретом Полікарпа, немов віруючий перед іконою, ждав, що про нього скаже Оленка.

— Немає Полікарпа... — напівшепотом зітхнула вона. — Немає батька...

І тоді я несміливо звів на неї очі, без слів запитував, і вона мене зрозуміла.

— Чому — Павлівна? О Макаре, це історія... Тисяча і одна ніч. Романтика... Чистої води романтика. Тепер такого не буває...

Вона висунула шухляду, дістала старенького школярського grosбуха, що в наші довоєнні часи іменувався «загальним зошитом», подала мені.

— Коли хочеш знати, хто такий Полікарп, — прочитай. Читай те, що обведене червоним, то найважливіше. Читатимеш?

— Обов'язково!

— То й добре. А я поки що піду до гастроному та займуся господарством. Будь як удома... Дерев'яний Гудзик!

По-школярському сміхотливо блиснула задерикуватим поглядом і зачинила двері. За хвилину ревнув мотор «Запорожця», подиркав, почав віддалятися, і невдовзі все затихло.

Я розгорнув зошита.

Чимось знайомим і водночас таємничо-загадковим, давнім дихнуло від поживклих листочків розлінованого в клітинку паперу, від старомодного почерку з нахилом вправо, від кожної літери, виписаної по-жіночому майже окремо і дуже старанно. Я ніколи не бачив Полікарпового почерку, але чомусь одразу ж його сприйняв, повірив без вагання, що саме так писала ця мужня людина, що світила зі стіни закам'янілим бронзовим напівпрофілем. Ще звучала в моїх ушах інтригуюча відповідь Оленки перед тим, як вона вийшла з хати: чому вона з Полікарпівни стала Павлівною.

— А я весь час писалась Павлівною. Полікарп казав, що його насправді звали Павлом, а Полікарп — це його кличка, бо в партію він вступив ще до революції.

З побожністю і внутрішнім трепетом проникав я в кожне слово, виведене старанно, підсвідомо розуміючи, що проникаю в щось незвичайне, заглядаю в душу небудення, в життя виключне. На першій сторінці в заголовку стояло: «Сугубо для Оленки». Потім крутим розчерком: «Найяскравіші сторінки життя рядового солдата Революції». Прочитати тільки опісля завершення автором життєвого шляху.

Таємничо і романтично дихнуло вже від самої назви. Правду сказала Оленка: в наш час на подібні речі годі сподіватися. Отож я на мить застиг, ще раз і ще пробігаючи очима кожен літеру, кожне слово, ніби шукав у них якоїсь неточності, якоїсь загадки, а насправді просто не зважувався опинитись наодинці з голосом людини, яка в свій час була моїм кумиром, яка хоч згодом і загубилась, але все життя зберігалась десь на самому денці пам'яті. А ось тепер, вже на схилі життя, коли прийшов час викопувати найяскравіші сторінки з пережитого, ця незвичайна людина має до мене заговорити, як жива до живого.

Мимоволі ще раз прикипів поглядом до портрета. Приглядався до кожної рисочки на його обличчі, відновлював у пам'яті живий образ людини, яку колись так пильно і так уважно розглядав на піонерських зборах. На тому, живому, обличчі таким недоречним був синювато-рожевий шрам, глибокі повіспини так нагло псували його вичинену всіма вітрами і засмажену гарячим сонцем таку тугу, таку еластичну шкіру, а неживе око так жалібно воложилось під розсіченою, навислою двома паростами бровою. На портреті не залишив фотограф жодної з цих вад, якими не природа нагородила цю людину, а, певно ж, наклали оті *найяскравіші сторінки життя*, що, по всьому видно, не ніжили і не були ласкавими до людини. І перед тим, як відхилити заголовний аркуш, я подумав: як то добре, що в наш час існують букви, існує фото, що вони мають казково-магічну силу зберегти для наступників і думки, і образ тих людей, які вже пішли в небуття і ніколи з нього не повернуться. Яке то щастя, що ми володіємо тим великим надбанням людської винахідливості і людського розуму.

Благоговійно відхилив сторінку і відразу ж пірнув у чуже життя, в чужі думки, в чужу тривогу.

«Почалася війна. Хоч її й ждали, були впевнені, що вона нас не проміне, були до неї готові, але звалилась вона, мов сніг на голову, і саме в той час, коли її не ждали, навіть не запідозрювали, що вона може початись так віроломно, так нагло.

Для мене це третя війна. І передбачаю, що буде найтяжчою. І не лише для мене особисто, як людини, що вже, по суті, вивоювалась і має повне право стояти збоку і спостерігати, як воюватимуть ті, кому належить воювати, буде вона найтяжчою для всіх людей, для всього людства. Ця війна — на життя і на смерть, хто — кого, іншого не дано. І тому я особисто, як комуніст, як воїн, не можу стояти осторонь. Я знайду місце в строю бійців, хоч і розумію — це буде мій останній бій.

Тож поки є час, мушу записати все, що зберегла пам'ять, донести свій життєпис не до мас, бо моя біографія, біографія рядової, простої людини, нікого не зацікавить і нікому не принесе користі, а залишаю її лише для моєї вихованки і улюбленої доні Оленки. Вона мусить знати всю правду, вона мусить сама відшукати в ній істину і знайти собі опору в житті».

Таким вступом починалась сповідь Полікарпова. Я відразу ж забув про все, пірнув у глибину чудового, давно прожитого життя і йшов ним, ніби власною життєвою дорогою.

«Народивсь я напередодні загадкового ХХ віку, в той день, який рівно сто років перед тим дав світові могутнього Пушкіна. Кажуть, що подібні співпадання символічні. Що ж до мене, то ні в якій мірі геній поета на мені не позначився, тільки й усього, що в той час, коли я став підлітком та дізнався про сонячну поезію Пушкіна від свого найвірнішого друга Павлика Крушинського, коли на все життя залюбився в неї, то, довідавшись про таке співпадання, був приємно вражений і внутрішньо тим пишався.

З'явився на світ білий далеко не в тому середовищі, яке явило Пушкіна. Батька в мене не було зовсім, мама про нього ніколи не згадувала, всього лише один раз якось під настрій похвалилась, що в неї синок не простого роду, що мене їй, звичайній праці, ласкаво подарував поважний пан, подарував, та й забув. Отож ніжити та виховувати мене було нікому, не те що в ліцей, у звичайну школу віддала мене мама неохоче, і коли в нас із Пушкіним було щось спільне, то це те, що батьки нас не виховували, передо-вірили цю марудну і малоприємну місію іншим. Пушкіна виховав ліцей, а мене — вулиця. Пушкін став великим поетом, а я — лише гарячим прихильником його поезії.

Мабуть, так і зостався б я на все життя спочатку хлопчиком на побігеньках, гаменом міських джунглів, а потім людиною із життєвого дна, яке так гарно описав Максим Горький, коли б не трапила мама моя на посаду прибиральниці в класичну гімназію. Поселились ми з нею в комірчині під сходами. Мені велено було скіти тут життям кажана, тобто якнайменше показуватись людям на очі, особливо учням та викладачам. Страшна віспа перетворила моє, за свідченням мами, шляхетне обличчя на потворну маску, і я дуже швидко відчув на собі всю несправедливість і жорстокість тих, хто мене оточував, — замість співчуття вони виявляли до мене відразу і презирство.

На світанку, ще коли місто спало, скрадаючись, я вислизав з комірчини з тим, щоб повернутися сюди уже тоді, коли гімназія впадала в летаргічний сон. Тож мене тут рідко хто бачив.

Одного разу я несподівано зустрівся і познайомився з своїм ровесником, сином директора гімназії Павлусем. Кароокій красень, завжди святково виряджений в формений костюмчик, завжди зосереджений і чемний. Раніше бачив його лише через тьмяну шибку нашої клітки. Ні, я його зовсім не боявся, я був неймовірно заінтригований порою цих людей, спостерігав за ним так, як біологи, напевно, спостерігають за рідкісними живими істотами, про життя та поведки яких прагнуть довідатись, не турбуючи їх самих.

Павлусь, виявляється, теж знав про моє існування і теж цікавився моєю особою.

«Тебе Полікарпом звуть?» — запитав чемно, коли ми випадково пізнього вечора здибались у вестибюлі гімназії.

— А тобі що? — недружелюбно найжачивсь я.

— Ти мене не бійся, — сказав він. — Я хочу дружити з тобою, я хочу...

— Хе, дружити! — хмикнув я. — Зі мною дружити?

Мама віддала мене «в люди». Хазяїн суворий, роботу доручав найчорнішу. Ті, хто працював зі мною, не те що цькували, це далеке від істини визначення, вони отруювали не лише мене, а навіть те повітря, яким дихав. Я ні від кого не чув ласкавого слова, обзивали як хотіли, норовили на кожнотому кроці зробити мені боляче...

І раптом — людські слова: «Я хочу дружити з тобою». В що завгодно міг повірити, тільки не в можливість з кимось бути в дружбі. Та ще з ким?

З роззяцькованим паничком, сином самого директора! І я запідозрив у тому ще один, можливо, найтонший за своєю винахідливістю підступ. Я відповів би йому, коли б він не був сином нашого благодійника...

— Дякую за ласку,— сказав я покійрно,— але дружити зі мною не варто... Краще не треба.

— Я хочу тебе вчити, допомогти стати письменним...

— Я вже письменний і дрюкований, — відповів на ті слова.

— В мене є цікаві книжки... Ті, що тобі стануть у пригоді...

Я мимоволі задумався. Книжки — моя слабкість, моя закоханість. Я читав усе, що трапляло до рук. Але що мені могло трапити? Вже хотів був висловити згоду, але все ж щось смикнуло за язика.

— Спасибі й за книжки, якось обійдемося...

Та й прослизнув у свою комірчину.

Все ж опіки Павлусевої не минув. Десь через півгодини до нас постукали, мама відчинила двері, зайшов настирливий гімназист. Під пахвою — в'язка книг.

— Пробачте, Маріє Якимівно, але я по ділу. Ось книги для вашого Полікарпа. Хоч він і відмовляється, але я на всякий випадок, а може, що сподобається.

Мати не знала, як і дякувати, а я так обіруч і учепився в ті книжки, лише тепер повірив у добрий намір ровесника. Не встиг подякувати, як той зник за дверима.

З того часу й почалося. Я не читав, а ковтав книжку за книжкою, а вони такі ж цікаві та повчальні, а згодом і підручники з'явилися на моєму столі, почав я долати науку, а Павлусь став моїм порадиником та невтомним учителем.

І все ж я не мав сили відкрити йому назустріч свого серця. Все мені здавалося, що то він робить з жалості до мене або, можливо, ще якусь іншу, незрозумілу мені мету переслідує. Тож одного разу, в час, коли мені вкрай зіпсували настрій на роботі, коли був настільки пригнічений і приголомшений, що мені не хотілося жити на світі, я сказав своєму вихователі:

— Намарно ви зі мною морочитесь. Ну для чого мені все це, для чого мені знання, для чого наука?

— Щоб бути людиною.

— Хіба ж я людина? Я — посміховисько людське!

Досі жодного разу не бачив Павлуса в гніві. Почувши мої слова, він схопився мов ошпарений, почервонів як жар, сльози йому бризнули з очей.

— Хто сміє над тобою сміятись? Який нелюд?

І я зрозумів — правда, то нелюди, саме вони збиткуються наді мною, інакше їх не назовеш.

— Тебе пригнічують віспини на обличчі? А чи ти в тому винен? Всі наші предки прожили вік повісповані, на той світ пішли потавровані страшним знаком людського безсилля, то що ж, нам відмовитись від нашого минулого? Ще й досі кожний третій ходить з віспованим обличчям, то де ж їм подітись?

— Але ж у мене зовсім... місця живого немає...

— Тобі не пощастило, то правда, але хіба сліди віспи визначають суть людини, її красу? Основа людської краси — це її зміст, внутрішній світ, світіння розуму і доброти, а зовнішні ушкодження — то не гандж, а свідоцтво пережитого горя, мук, того, що тільки сильна і мужня людина здатна пережити.

Павлусь поклав мені дружньо руку на плече.

— Ти, Полікарпе, гарний хлопець, в тебе мужнє, відверте обличчя, щирий, розумний погляд, а сліди важкої хвороби тільки підкреслюють життєздатність і силу твоєї особи. Не хили голови ні перед ким, не відчувай себе винуватим, яви свій характер, свій розум, доведи, що ти рівний з усіма.

Невдовзі випала нагода показати себе. І нікому іншому, як самому самодержцю російському. Не знаю, чи сподобалась йому моя особа, але він на неї звернув увагу, за що й виставили мою маму з роботи. Пан директор дуже їй співчував, навіть жаль висловлював, але не зважив ані на сльози,

не виявив християнського милосердя — з честю виконав свій обов'язок перед троном.

Павлусь не відцурався свого учня. Навпаки, ще з більшою довірливістю і турботою опікувався моєю особою, навчав мене і радувався моїм успіхам.

А тим часом ішли роки, світ корчився від жахів імперіалістичної війни, на фронт виступали все нові і нові контингенти солдатів, а з фронту надходили жакливі похоронки.

Ми були вже юнаками. Менш помітними стали мої віспини, носив голову високо. Природа обдарувала мене міцною статуєю, вділила завидну силу і тверді кулаки, так що тепер уже рідко хто зважувався кинути на мою адресу образливе слово. Та головне було не в тому. Завдяки Павлусевим старанням я знав не менше, аніж випускники гімназії, і тому міг спокійно, впевнено і розумно дивитись на світ. Я пізнав сам собі ціну й міг цілком об'єктивно судити і про свою зовнішність, і внутрішній світ.

Павлусь познайомив мене з такими людьми, які відкрили мені широкі і незнані обрії. Потай перечитував такі книжки та брошури, які з кожним днем збагачували свідомість і викристалізовували мою особистість, прилучали до справи великої боротьби за людське щастя. Пишався тим, що мене, простого робітника, ці товариші прийняли до свого гурту, назвали більшовиком.

Одного разу познайомив мене Павлусь із чудовою сім'єю: мати — Софія Гаврилівна і донька — Віра, Вірунька, Віринея...

Віра, Вірунька, Віринея в моєму житті стала першою і останньою серед роду жіночого, тією єдиною, якій присвячують усе життя. З першого погляду я, сімнадцятилітній, зачарувався нею навечно. З першої розмови, недовірливий і насторожений, відчув у ній людину, яка без будь-якого упередження побачила і вшанувала людину в мені.

Досі я не смів до дівочого гурту навіть наблизитись. І не тому, що вважав себе потворним, а просто з почуття звичайної людської гідності, вважаючи, що не варто принижуватись перед ницістю людей, які здатні в першу чергу побачити в тобі недоліки, не звертаючи уваги на твої достоїнства. А я встиг помітити, що в кожній з дівчат, з якими мені в силу обставин доводилось зближатись на відстань, необхідну для звичайної людської розмови, відразу ж неприродним ляком поймалися очі, розширювалися зіниці і на якусь мить застигали холодним металом, з якого не відразу починало випромінюватись більшою чи меншою мірою співчуття, в кращому випадку — прихований жаль.

Життя привчило мене гордо проходити повз кожну дівчину, не спиняючи на ній погляду. З літератури я знав — закохуються в красенів, закохуються, коли ті красені пустопорожні, втелюються в них навіть тоді, коли не гарантовані, що сплять собі, подібно до метелика, незміцнілі крильця. Горді, могутні внутрішньою красою і чисті серцем Артурі-Оводи мусять бути такими ж, як був Рахметов, якими є всі революціонери. Я на той час уже був близьким до партійних товаришів, готувався стати більшовиком, в душі таким себе вважав уже давно, і не мені було закохуватись у дівчат, а тим більше зважати на те, як у них видозмінюються від переляку очі при одному погляді на моє нестандартне обличчя.

Вірунька була винятком. При першому знайомстві з цією сім'єю я майже не запримітив матері — промелькнула перед зором якась поважна панія і враз розчинилась в ясному промінні, що так і лилося, так і сіяло з очей, з обличчя, з усієї постаті її юної доньки. Ні подиву, ні переляку в очах, на обличчі не здригнувся жоден мускул. Вірунька радо, ніби давня знайома, простягнула назустріч мені тендітні ручки, зігріла таким промінням, що відразу розм'якшила мою закам'янілу душу, я ніскілечки не збентеживсь, як це бувало раніше, серце моє не насторожилось, розум не загострився, а, навпаки, весь я розкрився назустріч дівчині, мов давно знайомій, найріднішій, найдорожчій людині.

— А я вас таким і уявляла, — просто і широко, глибоким грудним голосом сказала дівчина. — Мені про вас стільки доброго і захоплюючого розказав Павел.

Це так вона звала мого друга: Павел — і все, ніколи не чув я, щоб в очі чи позаочі це було варійоване, але вимовляла вона його по-своєму, так оригінально, що інакше і не було потреби звати.

Павлусь відразу ж заговорив з матір'ю, а я зостався віч-на-віч з Вірунькою. Вона всадила мене в зручне лозяне крісельце, так мило була стривожилась, коли воно жалібно заскрипіло під мою вагою, так щиро вигукнула:

— Та ви — богатир! Це воно вашої сили так злякалося.

Довелося пересісти на тахту, а вона, майже не торкнувшись, влипла в крісло, що прийняло її радо, без жодного протесту.

— Павел розповідав — кохаєтесь в літературі?

— У щось прекрасне мусить бути закохана кожна людина. Я особисто — над усе люблю літературу.

— Благородна і достойна поваги любов! — вигукнула Вірунька. — Я так вас розумію. А хто з поетів вам більше до серця?

— Пушкін, безумовно. Шевченко.

І зав'язалась у нас розмова, і потекла. І так мені легко було, так невимушено я почувався в товаристві цієї дівчини, видно, нашої ж з Павлусем ронесниці, що я забув про всі свої життєві злигодні, про власну уявну неповноцінність, враз став велетом, могутньою, розкутою від будь-яких забобонів і передсудів людських людиною.

Тільки на якусь мить було ожила в мені тривога, навіть був запідозрив — чи не грається зі мною це дівчисько. Вірунька мене запитала:

— А кого найбільше цінуєте з американців?

— Джека Лондона, безумовно. Його герої — мій ідеал. Ось на кого бути б схожим.

— А Уїтмен?

Уїтменові поезії я читав, але вони мене не захопили. В специфіці Уїтмєнєвої поезії, що не впадала в очі вишуканістю форми, я не відчував спершу глибокого інтелектуального почуття і змісту.

Почувши мою відповідь, Вірунька спохмурніла.

— Жаль, що не відчули «Пагонів трави».

— Цих віршів не читав. Я обов'язково прочитаю, — поспішив я заспокоїти дівчину, присоромлений власним промахом.

— А Лонгфелло?

Ось тут я й опустив долу очі, ось тут і стріпонулось жалем і тривогою мое серце. Так ось як вона тонко розсекретила свою гру кицьки з мишею, як уміло випустила гострі кігтички. Але я не знітився. Вирішив не захищатись, а, навпаки, наступати.

— Чому ж його не любити? Особливо «Пісню про Гайявату». Може, чули, мене прозвали гімназисти Гайяватою. Але мені від того ні холодно ні жарко.

Я сміливо дивився в її очі. Прочитав у них і гнів, і осуд, і радість.

— Ви — молодчина. Тільки тупі обивателі шукають дешевої поживи, аби покпинити над людиною. Розумні люди в кожному собі подібному бачать лише прекрасне, бо всяка людина — вершина краси і неповторності. А чим людина відмітніша від інших і зовнішністю, і внутрішньо, тим вона неповторніша і прекрасніша...

У її натхненній мові вчувались мені Павлусеві слова. І я зрозумів — це дівчисько не просто собі дівчисько, вона з категорії тих людей, перед якими відкриваються двері в майбутнє.

Вірунька заговорила про Артура-Овода. Заговорила моїми власними думками і навіть словами. Я слухав її благоговійно. Але не дослухав. З'явився в кімнаті Павлусь і сказав, що на мене чекає Софія Гаврилівна.

Софія Гаврилівна, як я визначив придивившись, скидалася більше на старшу сестру, аніж матір Віруньки. Молодо і розумно світилися на трохи вже зів'ялому і блідому обличчі сірі проникливі очі, вони, власне, й створювали ілюзію юності цій уже літній жінці.

— Дорогий юний друже, — дещо урочисто заговорила до мене Софія Гаврилівна. — Я уповноважена передати вам радісну не тільки для вас, а й для ваших близьких друзів вість про те, що рішенням низової організації

про ваш прийом до лав нашої партії вищими інстанціями схвалено, і тому від щирого серця вітаю вас із високим званням комуніста...

Твердо, по-чоловічому вона тиснула мені руку, а її очі палали таким світлим і животворним вогнем, що він пройняв мене до кісток, і я від щасливої несподіванки і радості безсилий був видавити з себе хоч слово.

— Партійну роботу будете проводити під моїм особистим керівництвом і за моїм дорученням. Про виняткову секретність, гадаю, говорити зайве... А я рада знайомству з вами і впевнена в нашій майбутній практичній роботі й людській дружбі.

Цього разу мене Софія Гаврилівна не затримувала, тільки вже тоді, коли я став був на порозі кімнати, покликкала ще раз:

— Пробачте, на хвилиночку... Я так схвилювалась, що забула вам повідомити... Вас знатимуть, кому то положено, не під вашим іменем, а за кличкою. Ми радились і вирішили звати вас Полікарпом. У вас таке прекрасне і таке характерне ім'я, що само напросилося. А окрім того, зважте, кому спаде на думку, що більшовики насміяться справжнє ім'я людини залишити кличкою, чи не так?

Цей день став для мене днем другого народження, він мені світив в усі попередні дні мого життя, світить ясною зорею і сьогодні».

На цьому місці закінчувалась лінія, відкреслена червоним олівцем. Це означало, що подальший текст можна було пропустити. Але я механічно, бігцем пройшовся і по тих рядках, яким Оленка, з усього видно, не надавала особливого значення.

В дійсності ж не лише те, що цікавило Оленку а чи когось іншого із читачів цього рукопису, що було відзначено олівцем, а й кожне речення, кожна думка цього неповторного документа були дуже цікаві. Крок за кроком, діло за ділом, яке робив Полікарп, входячи в революцію, розкривались просто, без будь-якого хизування, применшення а чи перебільшення, розповідалось про все те так же просто, як воно, видно, й робилося свого часу. Ні, Полікарп не звершував якихось надподвигів, не майстрував мін, не підривав і до того підірвану війновою економіку в пригніченому й оглушеному війною Києві, в якому, як і по всій Правобережній Україні, був введений досить жорстокий воєнний стан. Він просто-напросто вдень, а інколи і вночі в заборонений час кудись ходив, щось комусь передавав а чи у вигляді книжки, а чи усно одним або кількома словами. Бувало, що разом з ним ніби на прогулянку виходила і Віра, Вірунька, Віриней. Це так звучало її ім'я в устах різних людей. Сама себе, рекомендуючись, називала Вірою, Павлусь називав її так само, як і мама,— Вірунькою, але траплялося, коли Софія Гаврилівна раптом наказувала: «Віриней, підеш з Полікарпом...» І Полікарп здогадувався, що так само, як його ім'я було кличкою, наймення Віриней було кличкою його подруги.

Повільно розгорталась на сторінках зошита Полікарпова розповідь, але ця повільність не могла применшити того могутнього поступу історії, яка владно тримала в невблаганних руках народи, держави, міста, людей. Фронт нагадував ртутний стовпчик, в якому живе срібло весь час рухалось, скакало. Супротивною стороною були повойовані Польща, Прибалтика, значна частина України. Терпіли поразку за поразкою союзники царської Росії — на початку шістнадцятого року розгорнулись наступальні дії супроти французів та італійців. Від царського уряду вимагалось негайного наступу на східному фронті. На арені з'явився талановитий полководець Брусилов, влітку почався знаменитий наступ, очищалась від загарбників українська земля, сотні тисяч ворожих солдатів полоненими простували в безславні мандри, йшли вони і через Київ. Німеччина з своїми сателітами змушена була основні свої сили знову кинути проти російської армії, Франція та Італія врятувались від поразки.

Скрізь, в тому числі і в Києві, штормував прилив дикого патріотизму серед класу імущих та темних. І тільки більшовики говорили людям правду. Серед тих, хто її пропагував настійливо, були й Полікарп з Віринеею.

Серйозне доручення, як здавалось Полікарпові, одержав він не відразу. Бо що то за диво — змінити роботу.

— Ви працюєте в бляхарній майстерні? — запитала якось між іншим Софія Гаврилівна. — У вас фізична праця?

Полікарп сказав, що він там не працює, а грається.

— Мені здається, товаришу Полікарп, що теперішня робота для вас легка? Може б, вам змінити професію, яка б сприяла вашому фізичному удосконаленню?

Полікарп мовчки дивився на свого «водія», не знав, що думати?

— Ну, от і гаразд. Якщо ви згодні, то підете в друкарню Куліженка, там вам знайдеться важка, але корисна з усіх поглядів робота...

— Це — необхідно?

— Це — наказ. І добре, що ви розумієте мене з півслова.

Робота, до якої його допустив хворобливо перекривлений буркотун Устимич, шеф друкарського цеху, видалась напочатку не лише важкою а й образливою для Полікарпа. Нічого гіршого, виявляється, не могла вигадати його керівниця, гадав собі юнак, як повеліти з силою ганяти «американку», таку собі друкарську машину. Невідомо, чи самі американці біля неї гріли чуба, а чи яку іншу силу примушували ганяти важку пластину з матрицями повз намащені фарбою вали, а тут, у Києві, на початку ХХ віку, такі машини ганяли, обливаючись десятма потоми, кїївські атлети. Вони володіли сталевими біцепсами та волячою упертістю. Мовчки, стиснувши зуби, гартував свою мускулатуру і Полікарп, надаремно розмірковуючи над тим, чим ця сізифова праця може бути корисною для партії, особливо коли зважити, що з-під фарбованих валів вискакували то чорні сторінки «Киевлянина», то які-небудь оголошення, то бланки для бюрократичних вправ чиновників.

Все зрозумів тільки тоді, коли невдовзі Софія Гаврилівна через Віруньку переслала йому цидулку і веліла потаємно передати буркотуну Устимичу. Тієї ж ночі, в час, коли все місто солодко спало і тільки «американки» монотонно гурчали в підвалі друкарні, заніс Устимич зматрицьовану гранку і швиденько припасував на сталевому дні машини. Одна за одною полетіли з-під валків листівки-заклики підпільного більшовицького комітету Києва до робітників і всіх трудящих міста. Азартно, на повну потужність своєї загартованої мускулатури крутив тепер колесо Полікарп, крутив мовчки, бо розумів, яке доручення виконує, знав, що подібні доручення виконують мовчки і мовчать як риба й опісля того, коли їх виконують.

Все частіше й частіше, все більше й більше листівок виносили вони з Устимичем через потайну лазівку з друкарні, їх відразу ж забирали в свої торбини та кошики Вірунька або Павлусь, а бувало, що й разом їх стрічав Полікарп, вони вдавали з себе закоханих, які не спішать розстатися, а вже другого дня бачив Полікарп ті листочки поміж людей, блукав вулицями і внутрішньо посміхався — здогадався б хто-небудь, чому він посміхається!

Вірилось Полікарпові, що саме у відповідь на ті листівки у місті спалахували то в одному кінці, то в іншому страйки, і хоч в силу воєнних обставин вони зовні носили економічний характер, але майже всі закінчувались перемогою страйкарів. «У цьому їхня сила політична», — пояснила Полікарпові схвильована і збуджена Софія Гаврилівна.

«Звістка про падіння царату, — писав у своїх спогадах Полікарп, — до Києва долетіла швидко. І місто завирувало. Я крутив «американку» вночі, спати мені не хотілось, та й не до сну було в такий час, отож чи сам, чи з Вірунькою, а іноді з Павлусем мотавсь кїївськими вулицями, дослухався до розмов солдатських, робітничих, міщанських. Всі говорили по-різному, але всі були схвильовані широко. В університеті відбувся мітинг, на якому, здається, вперше на повний голос заговорили більшовики, а потім і на загально-міському мітингу в центрі міста на Хрещатику серед різноманітних промов, мов дзвін набатний, прозвучало їхнє слово. Просто звідси демонстранти пішли до міської тюрми і випустили на волю політичних в'язнів, серед яких більшість були більшовики.

На початку березня відбулася перша легальна нарада Кїївської більшовицької організації з участю передовиків усіх професійних спілок. Мені випало щастя представляти спілку друкарів...»

З подробицями і завидним знанням справи Полікарп стисло, але об'ємно описував той час, який відділяв революцію Лютневу від Жовтня, розповідав про ту, на перший погляд, незбагненну боротьбу, яка розгорнулася між різними прошарками киян. Робітники, керовані більшовиками, створювали на фабриках і заводах Ради робітничих депутатів, відмовили Установчі збори міської Ради робітничих депутатів. Але ця Рада виявилася дуже різношерстою — були тут і меншовики, і есери, бундівці, націоналістичні і дрібнобуржуазні партії. Більшовиків на чотири з половиною сотні депутатів було всього шістдесят два чоловіки. І все ж ведучою силою в Раді стали більшовики, бо за ними йшли робітничі маси. І хоч як не хотілось меншовицько-есерівській верхівці, але з ініціативи більшовиків робітники роззброювали поліцію, знешкоджували залишки царських обюрокращених органів та їхніх представників, створювали натомість загони народної міліції. Майже на всіх підприємствах міста було встановлено восьмигодинний робочий день, створювались фабрично-заводські комітети, організовувались профспілкові організації.

Поруч з Радами виникали так звані «громадські комітети», їх організовували буржуазно-поміщицькі організації, з ними змикались і меншовицько-есерівські лідери міської Ради робітничих депутатів. Буржуазні та дрібнобуржуазні націоналістичні партії на початку березня створили буржуазну Центральну раду. Центральна рада з основних питань підтримувала Тимчасовий уряд.

«Ми, більшовики, вийшли з підпілля. Немов веселе зимове свято прийшло на вулиці Києва. З червоними бантами ходили ми по Хрещатику. Павлусь, Вірунька та я, мов маленькі, тримались за руки, прямували серединою вулиці. Тільки дійшли до Бібіковського бульвару, а звідтіля маніфестація — чорносотенці з царським портретом, з «Боже, царя храни...». Ось тут ми й не витримали.

«Бий царських посіпак!» — крикнув Павлусь і першим кинувся назустріч маніфестації. Вона була нечисленна, маніфестувала боязкувато, видно, відчуваючи недоречність своєї появи на київських вулицях, але все ж безглуздо пливла супроти бурхливої течії. Швидко «Боже, царя...» захлинулось і замовкло, маніфестація розсіялась, чорносотенські монархісти, мов пацюки, розповзались по щілинах вулиць.

Павлусь схопив за барки якогось закушканого по бороду панка.

— Божевілля! — гукнув він. — До чого ти опустився, за що чіпляєшся?

— Не син ти мені, ти зрадник, погинеш, аки обри, від червоної зарази.

Син схрестив зброю з татком. Павлусь добре знав сутність свого родителя. Батько ж, видно, тільки зараз побачив, якого «птаха» вигодував у власному гнізді.

— Батьку, ти стара людина, ти немало чинив зла людям, опам'ятайся, ще є можливість робити їм і добро...

— Без самодержавного скіпетра не приємлю... Скільки вистачить сил — боротимусь... Тебе — не кличу... Хто потай став на каїнову дорогу — не достоїн довіри і батьківського прощення...

Вислизнув з синових рук, відійшов убік.

— Не потрібні мені ні твоє довіря, ні твоє прощення! — гукнув услід батькові син. — Світ розколовся надвоє — і у всякого своя дорога.

Прихилився Павлусь до сім'ї Софії Гаврилівни. Невдовзі ми з ним стали червоногвардійцями. Ще якийсь час крутив я «американку», друкував газету більшовицьку «Голос соціал-демократа», а потім Софія Гаврилівна наказала розшукати Василя Назаровича Боженка, і став я відтоді озброєним червоногвардійцем. У Києві на той час налічувалось близько двадцяти червоногвардійських загонів».

Червона лінія тут знову обривалась, я, зітхнувши, пробігав очима рядки, ловив те основне, про що в них говорилось, і того було досить, щоб збагнути, чому Оленка не акцентувала на цих рядках. З подробицями розповідав Полікарп про ті складні і навіть незбагненні події, якими жили кияни весною і влітку напередодні великих подій. Розповідалось, як більшовики невтомно

рішуче завойовували на свій бік робітників, солдатів, трудівників міста, як уміло і послідовно викривали антинародну політику буржуазії та буржуазно-націоналістичних партій і їхніх органів, як організовували молодь міста, яка, не вагаючись, стала надійним і вірним у них помічником. Не забув Полікарп згадати і про збори ініціативної групи, яка готувала ґрунт до створення молодіжної комуністичної організації. На тих зборах виступав київський більшовик Савельєв, який був делегатом від Києва на більшовицькій нараді в Петрограді і чув виступ Леніна, а повернувшись додому, охоче розповідав киянам про Квітневі ленінські тези.

Липневі події в Петрограді негайно ж відгукнулись у Києві, Центральна рада зімкнула свої зусилля з Тимчасовим урядом у боротьбі проти соціалістичної революції. В липні повстали солдати полуботківського полку, але були розгромлені, це пролунало сигналом до розгрому більшовицьких організацій. Контрреволюціонери розгромили Київський комітет РСДРП, Центральне бюро профспілок, кіоск газети «Голос соціал-демократа», заарештували кількох членів більшовицького комітету...

«Наступили дуже важкі дні: в повітрі пахло війною, більшовики почали готувати червоногвардійські загони і всіх робітників до майбутніх вирішальних боїв проти контрреволюції. Настрій у мене був пригнічений, хоч і бойовий, а тут ще трапилась подія, яку я пережив дуже важко, хоч нікому з сторонніх не подав про те й виду.

Серед заарештованих більшовиків була й Софія Гаврилівна. Її арешт для мене став важким ударом, я чомусь був упевнений, що з нею жорстоко розправляться. Та невдовзі їй вдалося вирватись на волю. Прокурор київської судової палати при Центральній раді не знайшов достатніх доказів її ворожої діяльності.

Це був незвичайний вечір, повний щастя і драматичних переживань, один з тих, який ніколи не забувається. Зібрались в домі Софії Гаврилівни ми вчотирьох, всі свої, радості від зустрічі з господинею не було меж, Софія Гаврилівна стримувалась, але теж була схвильована і щаслива. І тут, мов гірм з неба, заява Віри, Віруньки, Віриніє:

— Мамусю, ми з Павлом побралися.

— Як це побралися? — тихо запитала Софія Гаврилівна.

«Як це побралися?» — громовим голосом сам про себе вигукнув я.

Світ мені потьмарився, і сонце погасло. Життя моє обірвалося, серце стислось від розпуки, не вистачало повітря. Мені б крикнути на увесь світ, а я тільки й усього, що присів на стілець, щоб не впасти. Та я ж її кохав над усе на світі, та я ж думав, що я для неї те, чим вона мене зробила своїм добросердечним, сестринським, материнським, подружнім ставленням. Мені, було, здалося, що саме для мене вона існує в світі, що вона єдина розкрила в мені могутню душу, закохалась в неї, і для неї нічого не варта моя потворна зовнішність, вона її або не помічала, або саме вона її і видавалась виключним явищем, таким, яке всі інші не сприймали, а вона його вважала довершеним.

Роем пронеслися в голові думки, закрутились тайфуном переживання. Можна було від того горя, від тієї несподіваної втрати занепасти власне життя, кинути його під ноги неблаганній і лукавій долі. Але я тримав у міцних обручах могутньої, натренованої на «американці» мускулатури свої розбурхані почуття і терпляче ждав: а що на те скаже моя вчителька? Можливо, вона заборонить одружитись свавільцям...

Ні, не заборонила. Тільки сказала, що це так несподівано. Вірунька нагадала, що вона, її мама, теж, не питаючи в своїх батьків, побралась з Віруньчиним татусем, революціонером, не злякалась ані батьківського гніву, ані злиднів, у найважчий для нього час пішла добровільно в заслання і не загинула, а пройшла велику і сувору школу більшовизму.

— Зараз грізний час, і я повинна бути поруч з коханим, — сказала моя Вірунька.

Коханим був інший, не я. Мій найближчий, найвірніший друг. І я через силу загнуждав свою розбурхану душу. Звідкіля ти взяв, товаришу Полікарпе, що вона тебе кохала? Ти переплутав двоє подібних, але таких різних

понять: кохання і людяність. До тебе, може, вперше і перша дівчина поставилась людяно, з повною довірою, шаною, а ти сприйняв це за любов. А кохання — то зовсім інше. Павлуся вона кохала, напевне, з самого дитинства, і не помічав того нікто, навіть ти сам, хоч і твердять, що в закоханих посилене почуття на суперника. «Вище голову, Гайвата, — сказав сам собі і посміхнувся.— Для тебе ще не запалало призивне вогнище біля дівочого вігвама. І, напевне, не запалає. Але тим не журися. В тебе є ідеали, вищі особистих, ти мусиш жити для великого діла революції, ти повинен забути про особисте, а жити для людей, для друзів. Тож радуйся щиро, всім серцем великому щастю своїх найдорожчих друзів, найближчих тобі людей». І я щиро поздоровив Віруньку й Павлуся з одруженням».

Обірвалась червона риска. Далі розповідалось в подробицях про дії київських червоногвардійців напередодні Жовтневих подій і в дні Жовтня. Полікарп, видно, викладав не лише власні спостереження й переживання, а й скористався історичними документами. Київський комітет більшовиків на початку осені займався активною підготовкою до збройного повстання. Зростала кількість червоногвардійських загонів, на бік революції переходили військові частини, на масових мітингах повсюдно приймалися резолюції з вимогою покінчити з війною, передати всю владу Радам. Основними бойовими силами більшовиків були загони Червоної гвардії, революційні солдати Третього авіапарку, 147-ї та 148-ї воронезьких дружин, понтонного та телеграфного батальйонів, ще деяких частин, десь близько семи тисяч бійців. Сили контрреволюції налічували понад десять тисяч багнетів, окрім того, близько двадцяти тисяч синьожупанників, стягнула до Києва Центральна рада. І хоч вона і заявляла про нейтралітет, але більшовики в те не вірили, і їхні передбачення з часом справдились.

На хвилину перестав гортати сторінки, задумався. Чомусь мене зацікавили оті червоні риси, якими Оленка, — а це, безперечно, вона, — акцентувала на найцікавіших сторінках рукопису. Коли вона це зробила? В усякому разі, подумалось мені, не в похилому віці. Напевне, підкреслювала сторінки, які їй припали до душі, в далекій юності. Тепер вона, можна гадати, вищою оцінкою відзначила б оці, непідкреслені свідчення, які для людей пізнішої генерації мають неабияке пізнавальне значення. Про революційні події написано дуже багато, немало з'явилося в пресі спогадів безпосередніх учасників тих подій, але, безумовно, кожне свідчення, подібне до Полікарпового, сьогодні не має ціни. Оленка ж підкреслювала лише ті сторінки, на яких з глибоким людським боєм описані особисті невдачі і переживання автора рукопису. Зробити це вона могла лише молодою, в час, коли в людини особисте цінується значно вище за громадське, хоч саме загальне і має для людини значення вирішальне, а не особисте почуття, яке є завжди скороминущим.

Подумавши так, вирішив про себе, що тим самим відкриваю ще одну з особистих рис Оленки, Олени Павлівни, нажиту нею вже опісля того, як ми розбрелися після школи по широкому світі.

У Петрограді перемогла пролетарська революція. Тимчасовий уряд повалено, була встановлена диктатура пролетаріату. Звістка про те швидко долетіла до Києва — розірвалась потужною бомбою. Якась частка киян була шокована, оціпеніла від переляку і несподіванки. Більшість киян — торжествувала.

27 жовтня відбулося об'єднане засідання Ради робітничих і Ради солдатських депутатів, в якому взяли участь представники військових частин, дислокованих у місті, фабрично-заводських комітетів та профспілкових організацій. Полікарп був одним із тих червоногвардійців, яким було довірено охороняти приміщення зборів. Він розмірено крокував побіля широко відкритих дверей, бо в залі не вміщались ті, хто був запрошений на збори, товпились в коридорах, дослухались до промовців через відхилені двері. Полікарп ловив кожне слово, почувався причетним до величких подій історії. Забувши про роль патрульного, притиснувши гвинтівку ліктем правиці, разом з усіма гаряче аплодував постанові про утворення Військово-революційного комітету і про передачу йому всієї влади в місті. Тоді він уперше

побачив відомих більшовицьких ватажків Андрія Іванова, Володимира Затонського, Яна Гамарника...

Ревком звернувся до київського пролетаріату з відозвою, розгорнув підготовку і приведення в бойову готовність революційних військових частин. Та не дрімала й контрреволюція.

Центральна рада оголосила про свою солідарність з Київським військовим округом, і юнкери та козаки другого дня несподівано напали на Маріїнський палац, в якому містився ревком, і майже в повному складі арештували його. Тільки Андрій Іванов та Володимир Затонський випадково не були схоплені. Вони негайно скликали нараду членів міського комітету, на якій був обраний новий ревком і прийняте рішення про негайне збройне повстання.

29 жовтня о п'ятій вечора над містом пролетів літак, зробив три кола. Це був умовний сигнал, заклик до виступу. Першими почали бойові дії славні арсенальці та солдати-авіатори.

Повстання було могутнім, навальним, штаб військового округу, охоплений панікою, запросив перемир'я. Переговори почалися, вони стали прикриттям ганебної втечі з міста недобитих контрреволюціонерів та їхнього штабу. Червоногвардійська частина, в якій служив Полікарп, виступила на переслідування втікачів. Здавалось би, що тепер, опісля повної перемоги над контрреволюційними юнкерами і козачею, влада мусила перейти до Ради робітничих і солдатських депутатів. Але цього не сталося. Поки повстале робітництво громилася контрреволюційні сили, до влади підкралась Центральна рада, національна буржуазія показала свої пазурі. Виснажені запеклими боями, червоногвардійці і революційні солдати ще добивали розрізнені юнкерські загони, а війська Центральної ради тим часом захопили пошту, телеграф, банк, зайняли штаб Київського військового округу, і влада в місті несподівано опинилася в руках контрреволюційної Центральної ради.

Все це, описане Полікарпом, не було для мене відкриттям, але читалось і сприймалось, як невідома сторінка власного життя, якимось забута, притьмарена пам'яттю. Здавалось мені, що і я в той час був не малюком, а зрілою людиною, що йшов поруч з червоногвардійцем Полікарпом, тільки чомусь забувся про те. Нові життєві клопоти, нові грізні події, небачена в історії людства війна проти фашистів якимось відсторонили від мене ті події, стерли з них виразні і яскраві фарби. А даремно. Про все, що було пережите нашими батьками, старшими братами, не можна забувати. І не просто сприймати його, як віддалену часом від нас чужу дійсність, а відчувати її всім серцем, по-людському проникнути в неї, бо ж вона нам рідна, близька і дорога, так само, як близькі і дорогі ті люди, що її творили.

Поспіхом перекидаючи сторінку за сторінкою, фіксував зором події, про які розповідав Полікарп, ніби на географічній карті прослідковував його бойові шляхи.

Центром робітничих бойових сил став «Арсенал». Центральна рада не запліщувала очей на складну і напружену обстановку, почала провокувати робітників на передчасний виступ. Час від часу на арсенальців нападали гайдамаки, вимагали роззброїтись, залишити територію заводу, пробували вивезти із заводу вугілля під виглядом забезпечення потреб міської електростанції.

Революційний комітет, опісля кількох нарад та консультацій, прийняв рішення про загальне повстання. Воно й почалося в середині січня. Арсенальці першими прийняли бій і останніми полягли в цьому бою, зоставивши по собі всім наступним поколінням безсмертну славу.

Полікарп не був серед арсенальців, його червоногвардійська частина билася з ворогом в різних кінцях міста, маневрувала, танула на очах, як сніжинка, але своїми діями допомагала арсенальцям. Врешті останні червоногвардійці вимушені були під вогнем противника долати льодові затори Дніпра, відступити на лівий берег.

Тут, у Дарниці, і зустрілись Полікарп і Павлусь з Коцюбинським та Примаковим. Свого часу за порадою Софії Гаврилівни вони обидва навчались галопувати на іподромних рисаках, і та наука прийшла до діла — не дарем-

но сказано: що вчити, то за плечима не носити. Київські червоногвардійці стали кіннотниками під орудою Віталія Примакова.

Того ж дня вони вивели червоних козаків на Куренівку. Бойові частини Юрія Коцюбинського розпочали наступ на Київ, і двадцять шостого січня він став радянським. Центральна рада опинилась у Житомирі.

«Ми з Павлусем одержали дводенну відпустку і негайно побігли до Софії Гаврилівни та Віруньки. Не йшли, а летіли на крилах до їхнього дому, кожен про себе тішачись тим, яке враження на жінок зробить наша червонокозацька форма. Себе я не бачив у смужковій папасі, теплому полушубку та розкішному галіфе з червоними лампасами, тож не міг визначити, наскільки той одяг мені пасував, а Павлусь був у ньому просто картинний. Він палав у вогні, ждав стрічі з дружиною, я лише уявляв собі, якою радісною буде та зустріч, та й собі хвилювався, радів так, ніби то не Павлуся, а мене жде не дідьдеться Вірунька.

Бігли сюди, як до рідного дому, а рідний дім виявився порожнім. І став відразу ж для нас не теплим і тихим домом, а глухою домовиною. Ніхто з сусідів нічого не міг сказати про наших. Важке передчуття поселилось в наших серцях. Ми кинулись по домівках усіх знайомих, Віруньчиних друзів, бо тільки вони могли нам у чомусь зарадити.

І не помилились. В однієї з подруг знайшли Віруньку. Вона стала невпізнанною, геть змарніла, очі погасли, скидалось, що останні життєві сили покидають її зів'яле тіло. Вимріяної нами стрічі не відбулося. Вірунька мовчки дивилась якусь мить на мене, немов на чужого, потім перевела погляд на Павлуся, здається, і його поява теж не викликала у неї ніякої реакції, вже тільки згодом важко схлипнула, з очей її хлюпнули чорні сльози, вона простягла обом нам руки і, захлинаючись, стогнала:

— Немає мами...

Софія Гаврилівна за дорученням міського ревкому не покидала ні на хвилину барикад на «Арсеналі». Як агітатора і представника міськкому її добре знали робітники, вважали своєю, арсеналкою. Разом з ними витримувала шалені атаки гайдамацької вольниці, як заправський солдат, стріляла з гвинтівки, в критичні хвилини дзвінко лунав її прививно-заспокійливий голос. Коли ставало особливо небезпечно, вона рішуче ставала над барикадою, гукала: «В атаку, товариші!» І в атаку рішуче кидались арсенальці, опережаючи хоробру жінку, кидались на ворога.

В одній із відчайдушних атак ворожа куля навиліт пробила палке серце революціонерки. Про все це ми дізнались від сторонніх, Вірунька ніби й не знала інших слів, знай, повторювала: «Немає мами...»

В недалекому майбутньому вона сама готувалась стати матір'ю...

Знову пробігав одним зором цілі сторінки, не відкреслені червоною рисою, але все одно нитка Полікарпового бойового життя не обривалась, вона снувалась надійно і міцно, спочатку в Червоному козацтві під орудою Примакова, а потім на інших фронтах. Центральна рада, ганебно розгромлена і вигнана геть, втрачаючи ґрунт під ногами, вчинила так, як і належиться чинити зрадливим душам: мов Іуда Скаріот, продала вона Україну та весь народ навіть не за тридцять срібників, а віддала безкоштовно, додавши в придачу всі багатства рідної землі німецькому кайзерові та його сателітам.

На Україну посунули окупанти. Народ молоді Радянської республіки піднявся на захист рідної землі. Червоні козаки Примакова, серед них були й Полікарп з Павлусем, грудьми стали на захист рідного міста. Сили були нерівні, майже півмільйонна армія загарбників повіддю хлинула на українську землю і вже на весну залила її не талими водами, а кров'ю людською.

Разом з Червоним козацтвом Полікарп опинився на терені братньої Росії...

«Наше формування «Червоне козацтво України» на очах розросталося і набирало сили. З Харкова в Київ прибув бойовий полк, а вже за рік він виріс до бригади, невдовзі став кавалерійською дивізією, а там і корпусом. З ким тільки не зустрічали ми своїх шабель: з гайдамаками і кайзерівцями, петлюрівцями і денікінцями, врангелівцями і пілсудчиками. «На Дону і в Замості тліють білії кості...» Так в пісні співається, а я ту пісню без слів складав з своїми побратимами-червонцями, шаблею гострою викарбував

кожне слово, не на одних білих кістках ворожих припечатаний знак від мого удару, рука в мене тверда, мускулатура загартована «американкою», жодні кістки ворожі не витримували навскісного сталевого розчерку... «Запам'ятають усі отамани, не забудуть і польські пани...» Не забудуть... Тільки хтозна, чи діставали наші удари панських кісток. Пани — личина хитра. Вдома сидить або в штабі якому орудує, обдурених хлопів під удар посилає. Вхопили якось «язика», думали, пан, а воно «естем з шпедества краковського, естем работнічек...». А щоб ти сказався, одурений пролетарю, на пана гнеш спину в своєму передмісті, тебе експлуатують, доять, як сидорову козу, а ти з шаблею виліз, проти кого виліз? Проти червонців? Проти кінноти самого Будьонного?

Так, так, щось, здається, я вже тут зарпортувався, заговорився, розхвастався. Виходить на таке, що лише тліють панські кістки, лише вони позначені шабельними знаками, а наші власні костюми загартовані, скупані в животної воді. Ой ні, ой ні, друзі, наші кісточки теж тріщали і розліталися на щурки під шабельними ударами, бо ті краківські та варшавські «работнічки» теж не ликом шиті, теж мускулатуру нагуляли на панській роботі, а голови їм засліпили великопольською ідеєю «від можа й до можа»... Одного моря їм мало, подай їм ще й чуже, ще й наше Чорне їм засиніло привабою. Тож і запам'яталось мені на все життя оте Замостя, оті бої десь на Золотій Липі та крутнявому Сяні.

Командували ми з Павлусем уже ескадронами, доросли до звання червоних командирів, хоч і не проходили спеціальних училищ та академій. Нашими вчителями були Примаков та Будьонний, Данило Самусь та Дмитро Жлоба. Екзаменували нас і петлюрівські, і денікінські, і навіть заграничні майстри шабельних турнірів. Нелегким було те екзаменування.

Сниться мені й досі той останній бій з переважаючими силами ворожої кінноти. Вона викотилась несподівано із заплави невеличкої болотистої ріки, зблиснула шаблями, спалахнуло на них проміння ранкового сонця. Не роздумуючи, Павлусь кинувся зі своїм ескадроном в атаку. Мій стояв у засаді на узліссі. Павлусь знав, що в слушний час я вступаю до бою, і ми, як завжди, його виграємо.

То найкраще, коли бій починається зненацька. Тоді його не треба ждати, а ждання — то чи не найважчий час у житті солдата. Час не йшов, а летів, здавалось, щойно схрестив Павлів ескадрон шаблі з ворогом, а сонце ніби хто потягнув угору незримою рукою, і воно полетіло туди, як футбольний м'яч. Спочатку все йшло гаразд, наші наступали азартно, стрімко тіснили ворога до річки, заганяли в трясовину. Несподівано, немов з самого пекла, із-за густих заростей очерету вирвалася нова хвиля кінноти, і тут уже мені роздумувати не довелося — повів у бій свій ескадрон...

Комеска з жменькою кіннотників затиснула ворожі шабельники в залізній клітці. Павлусь бився відчайдушно, впевнено, холоднокровно, ніби й не помічав смертельної небезпеки. Він знав напевне, що в слушний час я стану поряд. І я не забарився пробитись йому на виручку. І я впевнений, що виручив би друга, розвіяв небезпеку, коли б в останню хвилину не трапилось непоправного — спіткнувся під комеском кінь, упав на коліна. І цієї миті зблиснули ворожі шаблі над Павлушевою головою...

Закрутилися перед моїми очима зелені і жовті кола, вже не пам'ятаю, як опинився на місці події, моя шабля свистіла направо і наліво, але з горя втратив я почуття реальності і був за те покараний нещадно — палюча блискавка вдарила мене в око, ще запам'яталось, як відкинувся вбік, видно, це і врятувало від повторного смертельного удару, ще чув, як тріснула кістка лівої ноги, защемлена нещадним стременом, і тільки опісля того я перекинувся у безпросвітну темряву...

«На Дону і в Замості...» Ех, Замостя, Замостя, Дон ти наш тихий, земля наша рідна. Не тільки панські та отаманські кістки ти сховала навечно, лежать в тобі і благородні останки безстрашних лицарів революції, беззавітних її солдатів, відомих і безіменних героїв. «Над тобою шугають вітри...»

В задумі хилився над дочитаною сторінкою, не зважаючись перегорнути її. Перед зором промайнули мої власні бойові шляхи в недавню війну, а я

подумки схляю голову перед доблестю тих, хто першим пройшов усі путі-дороги бойові і через Дон і Замостя... Із задуми вивів рев мотора — визначив на слух — «Запорожця». Схоже, що повернулась Оленка. Неспішно перегорнув сторінку.

«Закінчилась війна. Для мене раніше строку. Але з шпиталю вийшов я вже тоді, коли мої друзі-кіннотники повернулись до мирних осель. Довгенько мені правили кістку в нозі, але так до кінця і не вправили — шкандибаю й досі. Намагались поремонтувати й переполосоване кінчиком шаблі око — теж нічого не вийшло. Вставили скляне, хай незряче, але схоже на людське.

Повернувся до рідного Києва. І, безумовно, перше, куди завітав, — на квартиру до Віруньки. Побоювався, навіть був переконаний, що її тут не застану. Вона жила саме тут, разом з малою Оленкою, чорноокою непосидюю, такою схожою і такою разом з тим несхожою на мого незабутнього бойового друга Павлуся...»

Мені перехопило подих. До останньої фрази я чомусь навіть не запідозрював, до якого фіналу йде Полікарпова розповідь. Тепер збагнув, чому Оленка окреслила саме ці місця червоною рисою. Для неї вони були найдорожчими.

Залишалась в рукопису остання сторінка. Але її вже можна було не читати — ясно й так, що Полікарп не рідний батько, а вітчим Оленці. Але я все ж прочитав ту кінцівку. І натрапив ще на одну несподіванку.

«Віруньку важко було впізнати. Коли б випадково зустрів на вулиці, пройшов би мимо. Куди поділась її краса, живий блиск добрих очей? Їх випила важка хвороба, їх зв'ялила безпросвітна туга.

— О Полікарп! — зустріла мене як брата. — Найрідніший мій друже!

І я став її братом, найріднішою людиною, бо рідніших за мене в неї не було в цілому світі. Ми не одружилися, але Оленка, Павлусева і Віруньчина доця, стала моєю єдиною в світі дитиною.

Невдовзі Віра пішла від нас назавжди. Наша Віра, Вірунька, Віриня... Ми з Оленкою zostались, щоб жити.

І для того, щоб це життя було безкінечним, я завтра йду на фронт».

Рукопис несподівано обірвався. Я волів би ще слухати Полікарпа, бути з ним до кінця...

Саме в цей час якось беззвучно зайшла Оленка. Я здогадався, вона при-близно розрахувала, коли я закінчу читання.

— То що скажеш, Гудзик? Були люди, правда ж?

— Були... — глухо відгукуюсь.

Оленка взяла з моїх рук зошита.

— Найсвятіша для мене реліквія. Полікарп — мій ідеал...

— Він загинув?

— В час оборони Києва. Біля Віти-Поштової. Ти не думай, я його одного не відпустила. Ми разом пішли в ополчення. О, Полікарп там швидко став душею і організатором! Це він одним з перших навчив ополченців підійматись в атаки. Кульгавий, одноокий, схожий на свого улюбленця Гайявату, він був уособленням найсвятішої помсти, грізним привидом помсти... В одній з атак він і спіткнувся, впав на рідну землю... А я пішла далі... Через усі fronti... До Перемоги!..

Я мовчав. Мені забракло слів. Був весь в полоні високих думок, висловити які неможливо було словами. Дивився на Оленку і шукав у ній давно забутих рисок, тих, які збереглись у ній від школярських років, які з часом розцвіли, стали яскравими, характерними рисами людини, що гордо і велично крокує життям.

— Полікарп формально мені навіть не вітчим, а був і зостався людиною ріднішою за найріднішу, вірним наставником і учителем, наука якого зостався зі мною на все життя. Намагаюсь бути хоч трішки на нього схожою. Не знаю, чи це мені вдалося, але в одному ми зійшлися — Полікарп на все життя зостався вірним своїй любові до Віруньки, а я до Панича...

Оленка посміхнулась, потім розсміялась уголос, молодо і безтурботно, і я цієї миті впізнав у ній ту далеку, колишню Оленку з п'ятого «б» класу...

Платон
Воронько

ІРПІНСЬКИЙ КРАТЕР

Лягла западина, мов кратер,
Від Ірпеня до Бучі.
На дні — трудяга екскаватор
Довбе підніжжя кручі.

Він із високого обрива
Здається іграшковим.
Блищить на сонці сталі грива
В ковші шестиріжковім.

Повзуть угору ваговози
В подворище цегельні,
Шосе зіперлось на укоси,
Мов на відрогі скельні.

І навіть власна залізниця!..
Ладів чорніють шпали
І струн двопарні блискавиці,
Перони та вокзали

Десь, мабуть, є в зеленорунні,—
Й на кожному пероні
Ждуть хлопців блоківські красуні
В лавсані та перлоні.

Сама цегельня — в тополиній
Готичній огорожі:
Два дуби — витязі билинні —
При брамі на сторожі.

Бучанський берег протилежний
Ховається під бором.
Туман легенький побережний
Звисає, мов над морем.

А на ірпінському обриві
Росте холодна м'ята.
Тут в альпіністському пориві
Тренуються хлоп'ята.

Не шнур у зв'язці їх тримає,
А плетениця троса.
Аж дух у грудях завмирає,
Де мчить команда боса.

Їм потім бути на Памірі,
У сніжному Загребі,
Тепер вони — руді і сірі —
Аж ген на сьомім небі.

А далі — сині глибокості
Озер між острівцями,
Там рибулюби на помості
Рясніють поплавцями.

Ще далі — хияляться рогами
Бобровими шапками.
А я ж пригадую — обози
Ішли тут за полками.

Ішли по рівній луговині
За горб на перелоги.
Ішли, як скрізь по Україні,
Ішли до перемоги.

А перемога утікала
За обрії горбаті.
Фашисти клейма випікали
В землі при кожній хаті.

Нехай, мовляв, бездомні ходять
Холодні і голодні,
Хай будяки земля їм родить
Навіки, як сьогодні.

А ми плекали інші мислі,
Йдучи до перемоги.
Гойдалися кранів троси звислі,
Хліба хилились в ноги.

Ішли. Колеса по ступіці
Вгрузали між лозою,
І плив пісок помежи спиці,
Розбвтанний керзою.

По цій дорозі пхавсь окружно
Скажений гурт Батіїв,
Коли на смерть звитяжно, дружно
Стояв наш юний Київ.

Пізнiш в Гостомель сiль свiженьку
Везли чумацькi мажi,
У громадянську — наш Боженко
Трощив облави вражi.

Лежав нерушно ґрунт одвiчний
Пiд пiсками, лугами.
Звiдкiль же кратер цей величний
З крутими берегами?

Який то вибух таємничий
Лишив слiди глибиннi?
То мирний вибух будiвничий.
Вiн скрiзь — по всiй краiнi.

Пiшли мiльярди кубометрiв
Кори земноi в печi.
Хрещатик зрiс з руiнних нетрiв,
Подiл розправив плечi.

Русанiвка i Куренiвка —
Вони з цiєї глини,
Що iз печей камiнно, дзвiнко
Вогняним струмом лине.

Пробач нам, земле, за глибокий
Проран в твої царини!
Це все на щастя i на спокiй —
На затишок людини.

Галина
Камінна

БАЛАДА
ПРО СОЛДАТСЬКИЙ СОН

Солдатський сон між тихих гін,
Пропахлий куривом і потом,
Зі скаткою у дружбі він,
З тісним окопчиком і дотом.

Він знав снігів крутий заслон,
Йому під дощ жилося не просто.
Солдатський сон... Солдатський сон...
Продутий вестом і норд-остом.

Він пригортався до стерні
І припадав грудьми до глюю.
Він наближав нас на війні
До хати рідної своєї.

...Бувало, стихне ближній бій,
Лиш грім відкочується глухо,
І сон в замрії голубій
Хмариною затулить вуха.

Простеле килим залюбки
З трави, що од вогню пожухла,
Чи кине пагорб з-під руки
Терпкий, м'який, немов із пуху.

Стрімкий, він міцно брав в полон
І твердо слухався наказу,
Яким би він не був, цей сон,
У нього всі пірнали зразу.

А там хай крушать світ навкіл
Всепереможниці «катюші»,
А там нехай земля навпіл,
Хай море вихлюпне на сушу,

А там хоч душу з тебе геть,
В мороз теплушки, в дріж наката —
Долав знегоду, навіть смерть
На фронті дужий сон солдата.

Неподоланий, мов броня!
Хто розбудить його придатний?

Солдат, не злазячи з коня,
Міг спать в сідлі під рев гарматний.

І не склепивши навіть вій,
Здолавши невимовну втому,
Дрімав солдат, не збивши стрій
На марші пішому нічному.

Кресало пам'яті і трут
Викрешують і дні і дати:
Закінчивши важкий свій труд,
Вже просто неба сплять солдати.

Бузковий вітер звідусіль.
І набігає квітів злива.
Із яви в сон трудяга джміль
Влітав статечно, неквапливо.

Стиралась вибухів печать,
Земна пробуджувалась сила.
Здавалось, можна б всмак поспать —
Та раптом тиша
Розбудила.

ПАМ'ЯТІ КОМБАТА

Гвардії капітана Василя Захарченка

...Там зараз не стріляють, не бомблять.
Дощами всі окопи вже розмилась.
Та ми впізнаєм той рубіж, комбат,—
У нас свої прикмети залишилися.

Згадаєм в прикордонні давній рік,
У літа сорок першого на ганку,
Де тихо-мирно вів годинник лік
До чотирьох нуль-нуль, що на світанку.

...Від ясена лишився тільки пень,
А був же він красивим і високим.

Війна вломилась в той недільний день
І лютувала аж чотири роки.

Поглянь, комбат, на ту межу коугу,
Де все для нас святим навіки стало.
Де край Тернополя в боях за висоту
Чапаєвська дивізія стояла.

Згадаєм шторм, що вдарив у причал,
Одесу неспізнанну в дні навали.
І те, як яструб зранений кричав,
Коли через степи ми відступали.

...Там зараз тиші людям вистача,
Та ми строгіші в дії і у слові,
І мимоволі погляд відзнача:
Горить шипшина, наче краплі крові.

Бує довгим шлях із заходу на схід.
За день — на рік ми старшими ставали.
Проїв на спинах гімнастерки піт,
А версти ті крізь душі пролягали.

Та глянь, комбат!
З близької сторони
Звитяжних залпів лунають мільйони.
На тисячу дев'ятий день війни
Ми вийшли до державного кордону!

...Ходім, комбат!
Ну що ж бо ти, комбат?
Цигарку на —
і ось, візьми кресало...
Бо ж куля та летіла навздогад...
Бо ж я сама тебе перев'язала...

Микола
Упеник

ВПЕРЕД!

Похідна пісня

Тяжкою дорогою суму і горя
ми йшли крізь вогонь і шрапнель
від сонця Одеси, від Чорного моря,
від милих донецьких земель,—
але в межиріччі звелися грозово
й сказали, зірвавши кашкет,
гартоване слово,

окрилене слово,

улюблене слово:

— Вперед!

У вільних степах біля тихого Дону
і славної Волги-ріки
зібрали ми силу могутню червону
в сталеві гвардійські полки,—
і в наступ звияжний полинули знову,
і кликало в бажаний лет
гартоване слово,

окрилене слово,

улюблене слово:

— Вперед!

Донецькі поля, Задніпров'я долини
пройшли ми в жорстокій борні,
нам сонце ясне і зірки України
світили в ті ночі і дні,—
мов стяг, пронесли ми од Волги до Львова
і далі — до здійснених мет —
гартоване слово,

окрилене слово,

улюблене слово:

— Вперед!

Як вісник свободи, і щастя, і слави
дійшов нездоланий приплин
до братньої Праги, до згарищ Варшави
і з боем ввірвався в Берлін,—
вгорі знамено піднялось малиново,
і сяяло, наче багнет,
гартоване слово,

окрилене слово,

улюблене слово:

— Вперед!

Семен
Журахович

ОТІ ЗАГУБЛЕНІ РЯДКИ

Повість

1

Все почалося з ранкового дзвінка, такого пронизливого, що у вухах залящало. Данилюк здригнувся. «Міжміська!» Нічого доброго йому такі дзвінки не віщували. Зачувши їх, а це здебільшого бувало вночі, він просто з ліжка кидався до апарата: «Терміново, надтерміново...» Та цей дзвінок, напевно, помилковий. Кому б воно спало на думку з самого Києва гукати Данилюка, коли він перейшов уже на тихі пенсійні рейки? Однак зверталися саме до нього на ім'я та по батькові. Не розчув, який саме інститут було названо, не розчув прізвища того, хто сипав швидкомовкою, і, вже нервуючи, сердито кинув: «Говоріть поволі...» Нарешті зрозумів, що невідомий питає про Марка Корсуна. Чи знав він Корсуна? Чи не збереглися в нього якісь матеріали?

Данилюк одповів, мимоволі теж підвищивши голос, що знав Корсуна. Так, це правда: в одній школі вчилися, в одному комсомольському осередку були. Але при чому тут інститут? Почулося навіть, що науковий. У трубці захрипіло, зашелестіло. Що він там кричить? Чи то «ввійжджаю», чи то «ввійжджайте». Данилюк кинув у те шелестіння: «Будь ласка...» До співрозмовника ті слова, певно, вже не долинули.

Дзвінок розхвилював Данилюка. Багато про що за минулі роки кричала трубка, але ж то були справи службові, а тут разюча несподіванка: Корсун.

Стояв біля телефонного апарата, ніби вимагав од нього якихось негайних дій. Рука мимоволі вхопила трубку. Отака, Юхиме, історія. З Києва, з якогось інституту, питають про Марка Корсуна. Потапенко буркнув: «Не мені, а тобі ж дзвонили». Данилюк, усміхнувшись, зразу ж погасив спалах ревностів, запевнив, що, зрозуміла річ, мали передусім дзвонити саме Потапенку, колишньому секретареві комсомольського осередку, але чомусь (не знали номера телефону, чи що?) потрапили не туди. Потапенко задоволено мугикнув і сказав: «Ну що ж, нехай іде. Я саме зараз упорядковую свій архів».

Данилюк здивувався. «Є в людини теки з паперами... Архів! А я не знаю, куди поділася фронтова газета з моім фотознімком».

— Як ти після операції?— спитав Потапенко.

— Все гаразд,— швидко відповів Данилюк.— Всього тільки півлегені відчиржили...

— Е, знаєш... Е-е, знаєш...

Не став вичікувати, поки Потапенко щось надумає, інколи чекати доводилося довго, і попрощався.

За кілька днів знову почувся дзвінок. Уже тихий, місцевий. Приїхав, зупинився в готелі. Звати — Ростислав Іванович Наріжний.

— Коли дозволите?

Збентежений Данилюк поспішив сказати, що колишній комсомольський секретар дуже, дуже хоче бачити товариша з Києва і добре було б спочатку до нього, до Потапенка, завітати.

— Від готелю близько. Якщо не заперечуєте, то проведу до нього. Хвилини через десять Данилюк переступив поріг скромної готельної кімнати. Наріжний, років під тридцять, худорлявий, в окулярах, стримано усміхаючися, простягнув руку. Данилюк теж усміхнувся. Це була не тільки данина гостинним звичаям. Усміхнувся й того, що згадав Потапенкові погляди на деякі речі: «Слава тобі господи, не волохатий і штани нормальні...»

— Має бути дома, але про всякий випадок подзвонимо,— сказав Данилюк.

У трубці почувся дужий бас. Так, так. Оце зараз? Чекай... Данилюку було добре відомо, що Потапенко не знає, чим виповнити довгий день пенсійної нудьги, але й зараз спрацювало його вчорашнє, директорське: «Що у нас сьогодні? Комісію можна відкласти... Нарада? Гм, гм, важливі питання...» Данилюк уже ладний був вкинути щось уїдливе, та Потапенко устиг раніше: «Заходьте. Скажу, щоб нараду проводили без мене».

— Отак би з самого початку,— твердо вимовив Данилюк, даючи Потапенку дещо зрозуміти.

2

Змірявши гостя швидким поглядом, Потапенко, видно, лишився задоволений. Данилюк став прощатись, але господар рішуче заперечив: «Ні, ні! Разом краще про все згадаємо. Один щось забув, другий підкаже».

Данилюк погодився. Знав: коли починає говорити Потапенко, іншим нема чого робити. «Гаразд,— подумав він, сідаючи в куток.— Принаймні знатиму, з чого починається така дивна розмова».

Приїзд Наріжного й ця зустріч справді здавалися йому дивними. «Що я знав за ці десятиріччя? Безнастанну круговерть. Наради, виклики, телеграми, денні й нічні дзвінки, шарпанину, зведення, запчастини, ремонт, знову запчастини і все терміново та надто терміново... А тут Марко Корсун — відгомін молодості, давнього, забутого, а проте, як свідчить поява цього молодика, комусь потрібного й сьогодні».

Наріжний коротко виклав мету свого приїзду. Корсун рано помер. З його рідних нікого не лишилося. Єдина книжка поезій, є підстави гадати, тільки частка його творчості. «Всім нам,— він підкреслив це, карбуючи кожне слово,— всім нам дуже дорогі кожний знайдений рядок, кожний спогад про нього, кожна жива риса його часу, його біографії. Кому, як не вам, свідкам комсомольських літ... Адже ваші часи...»

— Так, так, наші часи!— Потапенко підвів важку голову, погладив рукою цупку сивину. Припухлі очі майже з неприхованою зверхністю дивилися на Наріжного (куди вам, теперішнім...).— У мене тут дещо зібрано. Зберіг! Знав, що коли-небудь знадобиться. Щось, конкретно кажучи, в житті бачили, зробили.

Він узяв одну з тек, що гіркою височили край столу, розв'язав стрічки.

— Спочатку покажу фотографії. Оце наш осередок.— Потапенко простягнув знімок Наріжному.— Було, було. Гриміла комсомолія! Де Корсун? Чекайте, де ж він? Ага, ось, збоку. Нахмурився. Це він навмисне. Знає: на фото треба, щоб веселі були. А він набурмоситься— ось я такий!.. А це на суботнику в підшефному колгоспі. Корсун? Десь тут має бути, вірші ж, пам'ятаю, читав. А може, й понесло його кудись. Нашот дисциплінки він, конкретно кажучи, шкутильгав... Тут я з Костянтином Івановичем, чули про такого? Е, що казати! А це вже в інституті. Я з товаришем Панасенком. Далеко пішов — і високо! Таке фото хоч до музею. Тут я з міністром нашим. Оце, скажу вам, був міністр! Людину наскрізь бачив і вмів цінити.

Наріжний брав одне фото за іншим, дивився і мовчки повертав.

Потапенко розкрив другу теку й виклав на стіл купу різнобарвних картонок.

— Мандати!— виголосив він.— На яких тільки конференціях не довелось побувати. Обирали й на республіканські з'їзди. Профспілкові... А районних та обласних не перелічити. Член райкому, член обкому. Було, було...

Відклав і другу теку. Взявся до третьої.

— Преса!— Потапенко значущо підніс руку.— Голос народу. Згадували, згадували — і не раз. Багато разів. Тут і моїх кілька статей. Мав що сказати людям — тричі перехідний прапор завойовували. Глянеш навкруг: скільки з моєї цегли й бетону набудовано! Щось-таки в житті зробили. Якщо взяти в практичному розрізі.

У Потапенка вже розвіялась упередженість, із якою він зустрів Наріжного. Тепер бачив перед собою наукового працівника, що слухав його уважно й зацікавлено, і це викликало в ньому жвавий відгук. «Ач, як ловить кожне слово,— задоволено думав він.— Бо хоч і столична пташка, а може позадрити. Преса! Голос громадськості, а водночас — знаменні віхи біографії».

Він зрадів звучним словом, що так доречно зараз пригадалися, і повторив їх уже вголос, милуючись враженням, яке вони справили.

Наріжний слухав. Умів слухати, давня студентська звичка. Глибока зосередженість у погляді, м'яка складка біля губів, на яких, здається, ось-ось майне теплий усміх.

Потапенко підсовував одну за одною вирізки з газет, на яких його порізвище було старанно підкреслене червоним олівцем.

«Шаманство!— думав Наріжний.— Справжнісіньке паперове шаманство. Поклоніння усім вчорашнім літеркам, що їх усі забули назавжди».

Данилюк сидів, опустивши голову. Він уже якось бачив ці червоні риски. Здогадувався, що зараз Потапенко покаже,— це він робив на завершення,— першу сторінку центральної газети, на якій з похвалою було названо його ім'я. І вже там червоний олівець розмахнувся — далі нікуди.

«Якого біса я тут сиджу?» Незручно було перебити Потапенка, незручно було підвестися й попроситися. Данилюк крадькома позирав на Наріжного. Той ввічливо слухав, нічим не виказуючи свого нетерпіння чи нудьги. А саме такі почуття, розумів Данилюк, мало викликати все тут сказане.

— Що не кажіть,— шумно зітхнув Потапенко,— наше покоління щось бачило, щось зробило. В практичному розрізі.

— Скажіть, будьте ласкаві,— подав голос Наріжний,— а що збереглося серед ваших паперів про Корсуна?

Потапенко непорозуміло глянув на Наріжного.

— Гадаю, що це мав бути його клопіт.

Данилюк потер схолоднілими пальцями скроню, втупився в Потапенка, бажачучи щось сказати очима, але той старанно укладав свої теки.

— Ви були секретарем комсомольського осередку,— повільно і немов роздумуючи вголос, сказав Наріжний.— Певно, більше за інших знали Корсуна. Що думав? Чим, як то кажуть, дихав?

— Йх у мене було тридцять із чимось душ.

— Корсунів?— Наріжний з цікавістю дивився на Потапенка.

Данилюк потемнів лицем. «Якого біса я тут сиджу?»

— Маю на увазі всіх,— відповів Потапенко.— Марко серед них, конкретно кажучи, був не з кращих. Дисциплінка хить-хить... І активність слабка. А віршики не він один писав. Тільки в нього це було мов лихоманка.

— Може, так і слід писати?— обережно спитав Наріжний.

— Не знаю, як там слід, а клопоту ми з ним мали ой-ой... І попередження, і навіть догани ліпили. Був не такий, як усі,— ось у чому біда.

Обличчя Наріжного пожвавішало, засвітилось усмішкою:

— А за віщо догани?

— Та різне було...— махнув рукою Потапенко, суворим поглядом даючи зрозуміти гостеві, що його усмішка недоречна.— То про якесь доручення забуде— зачитався, бачте, забув усе на світі. То, конкретно кажучи,

треба вірш до стінгазети, а він тягне й тягне. Наказуєш: «Щоб завтра приніс». А він своє: «Не виходить...» Як це не виходить, коли газета чекає? Одного разу політінформацію зірвав. І таке було.

Звузивши очі, Потапенко розглядав Наріжного.

— Ось я помітив,— сказав він, докірливо хитнувши головою,— що ви, почувши про догани, належним порядком не відреагували. Немовби догана — це так собі... Вроді прищика. Вискочив, і нема. А це ж, конкретно кажучи, пляма в біографії. Може, воно трохи й нескромно, а скажу: у мене таких плям нема. Біографія, до вашого відома, має бути чистенька з усіх боків. Ось ви бачите грамоти, ось трудова книжка. Скільки подяк записано! Від тресту, від міністерства. А преса! Знали: Потапенко виконає і перевиконає. Не скажу, що завжди все йшло рівненько-гладенько. Були, були, в практичному розрізі, окремі недоробки. Виправляв. Не криюся, вказували мені на окремі помилки. Але усвідомлював. І визнавав. У порядку самокритики. А візьмімо, в цьому ж розрізі, Корсуна. Скільки він сам собі шкоди наробив через свою впертість! Ти йому зауваження, а він своє. Спробуй такому щось довести.

— А ви доводили?— спитав Наріжний.— Хіба догана — це аргумент, коли виникають різні думки? Очевидно, були і є люди, які мислять, скажімо, інакше, ніж ви. Може, насамперед варто вислухати, зрозуміти їхні погляди?

— Ох, ці молоді!— шумно зітхнув Потапенко і подивився на Данилюка, чекаючи співчуття й підтримки.— Все по-своєму, все напереверт. Я життя прожив.— Він поклав важку долоню на якусь теку і повторив:— Життя! І скажу вам: є люди дисципліновані. Дев'яносто процентів, навіть більше. А є такі, яких треба виховувати й виховувати. Щодо цього в нас порядок, конкретно кажучи, заведено здавна, і не нам його міняти. Схибив — зауваження. Знову щось утнув — попередження. Втретє — ліпи догану, щоб дошкулило. Не думайте, що мені приємно було догани комусь ліпити. Це, щоб ви знали, й на мене тільки кидало. Виходило, що в моїй секретарській роботі були окремі недоробки. А що було б Корсуну вийти й сказати: визнаю, усвідомлюю, постараюся надалі... Ні, на кожному кроці свій характер виказував.

— Без характеру краще?

Якби Данилюк не вмів слухати, то в запитанні Наріжного йому почулася б широкосердечна простодушність.

— Характер!..— Потапенко підніс указівний палець.— Характер, щоби ви знали, краще в кишені тримати. Ну а якщо вже не терпець, то вдома...

Тут уже, криючи у смішкою своє роздратування, подав голос Данилюк:

— Попрацював би ти, Юхиме, в сільському господарстві... На моїй шкірі, чи то пак біографії, тих доган, як бліх у бездомного собаки. Тільки блохи однаковісінькі, а догани — сам знаєш, і прості, і з хвостиками. З попередженням і занесенням і так далі.

— Знайшов чим хвалитися,— сердито глянув Потапенко. — І не про тебе зараз мова...— Раптом щось його розвеселило:— Пам'ятаєш, Трохиме, як Марка дражнили? «На вулиці скрипка грає, бас гуде, промовляє...» З кулаками кидався.

— Краще було б того не пам'ятати,— похмуро вимовив Данилюк, накуваючи очима: «Мовчи!»

Але Потапенко вів своє далі:

— Чого там... Побіг, бачите, на скрипалю. Концерт, бачите, йому дорожчий, ніж збори. «Як ти міг?» А він: «Це ж знаменитий Остриук. Мені наша вчителька порадила. Таке щастя раз у житті буває». Чуєте?

— Годі, Юхиме,— сердито кинув Данилюк, потім, звертаючись до Наріжного, тихо сказав:— То був концерт Ойстраха.

— Один біс... Хай буде Острах. Я йому іншого остраху показав.

— Годі, Юхиме!— нервово повторив Данилюк.

— Я ж для товариша,— кивнув на Наріжного Потапенко.— Хто зна, може, для науки й це важливо.

Данилюка аж пересмикнуло від глузливої нотки в голосі Потапенка. А Наріжний тільки всміхався:

— Правильно, Юхиме Андрійовичу, все важливо. Кожна деталь. Чудово, що Корсун уже тоді розумів, що за концерт Ойстраха варто й догану дістати.

«Скільки ж це років минуло відтоді?— питав себе Данилюк.

Молодий, чубатий Потапенко в шкіряній куртці й галіфе сердито покрикував на Корсуна: «Чого киснеш, питаю? Чого?» Марко, теж молодий, чубатий, хмурился, кусав губи і, дивлячись убік, витягував із себе кожне слово, мов колючку, з кров'ю: «Розумієш, починаю — рву, починаю — знову не те. Не папір шматую — душу...» — «Знаєш, що я тобі відповідально скажу — (це було улюблене слівце Потапенка — відповідально) — кинь! Кинь! Марку, пора серйозно щось думати. Я теж кілька віошиків написав, та ось кинув, і полегшало». Потапенко гучно сміявся: «Бачиш, не вмер, живий-живісінький!» — «Нічого не бачу, — закричав Марко. — Нічогісінько!.. Люто посварилися тоді, хоч він, Данилюк, умовляв їх, благавав, заспокоював. Марко пішов додому й захворів. Прибігла заплакана матір: «Що сталося?» Потапенко доручив Данилюку виявити чуйність. Але він і без усякого доручення цілими днями сидів біля Маркового ліжка, безпорадний і зляканий. Марко марив у гарячці, щось вигукував, кудись рвався... Олужав і все ходив наодинці. Були потім якісь збори. Потапенко сердився: «Де ж активність? Лише два чоловіки виступило...» Підвівся Марко, до президії не дійшов, зупинився посеред кімнати й став читати вірш. Потапенко витріщив очі. Не вхопить повітря, збагоовів лицем. А в Корсуна голос — дзвенить! Потім оплески, вигуки: «Ще, ще, Марку! Читай!» Потапенко перекрикує всіх: «У нас важливе питання! При чому тут вірші?— І вже люто: — Корсуне, йди на своє місце!» А той стоїть посеред кімнати і здивовано озиряє всіх, немов уперше побачив. Галас не втихає. Одні вимагають: «Читай!» Інші за Потапенка: «У нас збори...» Та коли Корсун підніс руку, всі замовкли: «Прочитаю ще один вірш». Потапенко кулаком по столу грюкнув: «Сядь!..» Тоді Галина Кучеренко підскочила до нього: «Яке ти маєш право?» Розчервонілась, очі горять. Марко прочитав свій вірш. Галина вигукнула, аж шиби залзвеніли: «Нашому поетові — ура!» Всі зіваляся з місць, оточили Марка, збуджені, радісні. Ніхто не чує, що Потапенко стукає олівцем по столу: «До порядку!..» Який там порядок! «Відповідатимеш, товаришу Корсуне... Зірвав збори... відповідатимеш!» Марко знову підніс руку, і всі замовкли. Він подивився на Потапенка і тихо спитав: «Тепер бачиш, хто з нас живий?»

Данилюк протер очі й побачив постарілого Потапенка з брезклим обличчям і сивою головою. Про що вони говорять? Навіщо?

— Пробачте... Кхм, кхм. не запам'ятав одразу. Ростислав Іванович? Дуже приємно.— Щось у Потапенковому рівному, без інтонацій голосі змусило Данилюка насторожитися.— В науці, конкретно кажучи, багато що для мене незрозумілого. А не вже ніяк у голові не потовпиться... Людина поїжджає з самої столиці від наукового інституту — так?— шукати якісь віошики. Як це розглядати в розозі тісного зв'язку науки з практикою? Це одне. А друге: чії віршики? Марка Корсуна? А нам відомо, що серед лауреатів такого нема.

Данилюк подивився на Наріжного, хотілося почути гостре, в'їдливе слово. Але той із незворушним обличчям вимовив:

— Саме Марка Корсуна.

— Так це важливо?

— Дуже. Треба, щоб кожне поетове слово дійшло до нас.

— А що зміниться на світі, коли не знайдуться ті віршики?— спитав Потапенко і, значущо помахавши вказівним пальцем, сам відповів:— Нічогісінько.

Він задоволено відкинувся на спинку стільця.
— Помиляєтесь, Юхиме Андрійовичу. — Наріжний дивився кудись угу-
ру.— Дещо на світі станеться. Він збідніє, наш світ. Є така думка.

Почувши останні слова, Потапенко перехилився мало не через увесь стіл.

— Є така думка?— спитав він і застиг у шанобливому чеканні.— Хотілося б знати...

— Що саме?

— Ми, знаєте, завжди прислухаємося до авторитетної думки, і, зрозуміло, бажано знати, хто...

— Хто?— Наріжний помовчав.— Люди, які люблять поезію. І, якщо дозволите, не знаю, чи є вона для вас достатньо авторитетна, це і моя власна думка.

— А-а...— розчаровано протягнув Потапенко.

Наріжний різко обернувся до Данилюка:

— Я бачу, ви стомилися, Трохиме Петровичу. Прошу вас приділити мені завтра вільну годину. А зараз підкажіть, будьте ласкаві, хто ще знав Корсуна? Це й до вас, Юхиме Андрійовичу, таке ж прохання.

Тридцять років після війни. Скількох нема, скількох розкидало по світі. Потапенко знизав плечима:

— Здається, нікого й не лишилося.

І Данилюк, може б, напружував пам'ять, якби не згадка про ті давні збори, на яких задерикувата Галина вигукнула: «Нашому поетові — ура!»

— Галина Кучеренко,— сказав він.— Забув; як її прізвище по чоловікові.

Потапенко скривився:

— Що вона може знати?

— Може, більше за нас,— уже роздратовано кинув Данилюк.

— Таке скажеш... Порожній номер. Була колись комсомолкою, а тепер що?

— Я й не сподіваюся, що побачу комсомолку й нині,— криючи усмішку, сказав Наріжний.— Підкажіть адресу, будь ласка.

— Ходіть,— сказав Данилюк.— Вже буду сьогодні вашим провозатим.

— Дякую за бесіду, і на все добре.— Наріжний простягнув Потапенкові руку.— Якщо згадаєте щось нове, буду радий зустрітися ще раз.

Потапенко хитнув головою, і не знати було, чи він погоджується, чи відмовляється від нової зустрічі.

3

Познайомивши Галину Кучеренко з Наріжним (товариш із Києва; хоче дещо попитати...) Данилюк став прощатися.

— Куди ж ти, Трохиме? — злякано сказала вона. — Ми так давно не бачилися.

Розгублена, стояла перед ними, одною рукою пригладжуючи волосся, хоч воно було акуратно зачесане, другою смикаючи полу сірої вовняної кофточки, що скручувалася рурочкою. В кутиках збляклих губів видніли сліди, може, ще позавчорашньої помади. Благальний вираз зробив ще смутнішими темні пригаслі очі, які колись Марко Корсун називав вогне-небезпечними.

— Посидь. Трохиме. Куди тобі поспішати?— попросила вона, питаючи поглядом: «Що цій людині треба? Як же я одна?»

— Товариш Наріжний тобі все пояснить.— І вже до гостя:— Сідайте, будь ласка.

— Зовсім ти мене забув...

— Сама знаєш, Галино, як воно. Раніше робота, потім хвороби.

— Ой, у тебе ж, чула, операція була! Обійшлося?

Данилюк спохмурнів:

— Бачиш, живий. Доброї вам розмови. До побачення.

І пішов.

— Ой Трохиме, Трохиме...— похитала головою жінка, дивлячись на двері, немовби Данилюк міг її почути.— Отак і мені треба було б. Отак би й мені... Ніхто ж не зрозуміє, як воно тяжко, коли тобі двадцять п'ять, а ти вже чотири роки вдова. Вмирати чи ще пожити? А якщо жити, то хоч би крихту радості. Тут і зустрівся... Зразу побачила: добрий, тільки хребтина м'яка. Нічого, думала, піддержу. Коли ж хитнуло до чарки — і пішло. А вже дитина, що робити? Мучилася, мучилася. І п'яного додому тягла, і люди прибігали, он твій посеред вулиці лежить. Бачу: ні мені чоловік, ні дитині батько. Вигнала. А другим... Чарці не кланявся й до сина нічого. Можна було б жити, якби не куркульська вдача. Гребе, гребе і все йому мало. А ще жерти. Отаке череві! Для душі, хоч би й отакенької, місця вже не лишилось. Боже мій, та замолоду ми таких мітлою гнали! А цей у мене в хаті, у мене в ліжку. Що сказав би мій Федя, в окопах заритий? Забирай, кажу, все, що нечистими руками нахапав, і щоб мої очі тебе не бачили. Поки розгледіла одного, другого, життя вже вниз покотилося. Аж тоді допетрала, що Трохим розумніше зробив. Його Марійку за окупації душогиби повісили. Відтоді один. Сестру-вдову взяв до себе. Щоб рідна душа поряд... Померла років п'ять тому.

Вона повела рукою по затуманілих очах і здивувалася, ніби тільки тепер побачила незнайомого чоловіка.

— Вибачте, ви до мене? Наплела тут, господи...

Наріжний відвів очі від її вкрай розгубленого обличчя.

— Я до вас, Галино Маркіянівно, в такій справі: ви знали Марка Степановича Корсуна.

— Ой, це він до мене послав? Наш добрий Марко...

Тепер уже Наріжний розгубився.

— Марко Степанович помер. Давно. Двадцять років тому...

— Боже мій! Що ж це зі мною! — Приречно опустила голову «Здуріла зовсім. Знала ж, говорили про це з Трохимом».

Сльози котилися по зморшках її змарнілого обличчя, вона не витирала їх.

— А ви? Його сестри? Племінник, виходить?

— Ні. Сестри й племінника теж нема.

— Що ж це робиться на світі!

Галина помахом руки розтерла сльози по всьому обличчю і вражено глянула на дивного гостя. Він шукає вірші Марка Корсуна. Листи, якщо є. І нотатки, і чернетки. Все потрібне. За життя Корсуна вийшла одна книжка. А нікого з близьких не лишилось.

— Як же! Він казав мені...

— Маєте на увазі Віру Турківську? Вони були разом недовго. Де вона тепер, невідомо. Шукаємо.

— Отак... отак...

Наріжний зі співчуттям дивився на літню жінку, що сиділа, схиливши голову. В її нашвидку чи недбало пофарбованому волоссі рясно пробивалася сивина. Ніяких таємниць не являла ця самотня душа, що колись погналася за крихтами радості, а тепер уже ні на що не сподівалася.

Галина, косуючи очима, теж придивлялася до молодого чоловіка, гарно одягненого, із ввічливою півусмішкою на обличчі. Коли бачила таких на вулиці, виникало чуже її доброму серцеві почуття неприязні. Вважала мало не кожного самоволоденим і байдужим до всього на світі. А цей приїхав іздалеку розпитувати про Марка Корсуна. «Якого ми самі забули»,— думала з гіркотою.

— І ви йому зовсім стороння людина?— спитала вона.

Наріжний розвів руками.

— За офіційними документами виходить так...

Бачила його ніякову усмішку, зажурені очі. Уявила, якою вона сама виглядає в його очах: стара баба, пожовкла, як ота давня шафа в кутку.

— Може, у вас, Галино Маркіянівно, щось збереглося?

— Йй-богу, не знаю. Він приїздив один раз після війни, потім...

Недоговорила, що потім одержала від нього два чи три листи. Але саме тоді почалася в неї гірка морока з отим, що став до чарки хилитися. Сварки, лайки, світ потемнів. Що могла відписати Маркові? «А де ті листи?» — подумала злякано. Що вона скаже цій людині? Від думки, що п'яничка чи отой заjera може подерти й викинути Маркові листи, їй похололо в грудях. Хіба знала, що воно таке дороге?

— ...Кожен рядок, розумієте,— донеслося до неї.— На жаль, тільки тепер ми зрозуміли, що важить ота його єдина книжка. Готуємо нове видання. І треба зібрати все, що тільки можливе. І про самого Корсуна розповісти людям.

— Якби ж я знала...

— Не тільки ви. Всі ми.

Але ці слова її не втішили. «Це був наш, наш Марко! Куди ж поділися листи?»

Кинулася до шафи. Розгорнула давню, вже вицвілу комсомольську хусточку (як вона горіла на голові!), тремтячими пальцями перебрала кілька солдатських трикутників, похоронку на Федора, довідки, своє метричне свідоцтво (на якого лиха воно?) Де ж Маркові листи? Штовхнула дверці, аж шафа хитнулася.

Стояла спиною до стола, але відчувала на собі погляд Наріжного. Людина приїхала он ізвідки й чекає. Тут хоч крізь землю провалися. Бувало, ні, ні, та й наштовхнеться очима на ті два конверти. А ще... Посоромилася сказати, що, крім листів, була й сторінка з віршем, що його раз у раз нашіптувала сама собі. Куди ж воно поділося?

Галина нахилилася й витягла нижню шухляду.

— Не кожному випадає щастя знати таку людину,— чула вона, порпаючись у шухляді старої шафи.— Широ кажу: я вам заздрю. Ви були разом із Корсунем у комсомолі, слухали, як він читав свої вірші. Вам пощастило зустрітися з ним і після війни...

Жінка слухала, не підводячи голови. Туманною згадкою поставала зараз остання зустріч і розмова з Марком. Він мріяв тоді про книжку віршів, а вона про добру людину в хаті. Життя кидало її, мов тріску об каміння. Дитина хворіла. Всередині все колотилося. Боже, що він говорить: «Вам пощастило...»

Вона з гуркотом засунула шухляду. Підвелася й сліпими очима озирнулася навкруг. Наріжний щось говорив. Не чула. Хотілося в розпачі крикнути: «Нічого в мене нема. Я загубила! Я багато чого загубила в житті — дайте мені спокій!»

Сплела пальці — аж кісточки хруснули.

— Чекайте, може, тут? — у безнадії, аби тільки не мовчати, сказала вона, підійшовши до столу. Смикнула вгору край вицвілої скатертини. Під стільницею була маленька шухлядка, в якій тримала фотографії сина, його першотравневі й новорічні листівки. Ще недавно переглядала все. Маркових листів там не було. Але заходилася перебирати кожну картку, листівку, сподіваючися, що незваному гостеві набридне і він скаже: «Я вам залишу свою адресу, якщо знайдете щось, будь ласка; надішліть...»

Але він сидів і чекав.

— Питаєте, де працюю? — Почула, коли вже вдруге запитав. — Тепер у приймальному пункті, це вже таке діло — на старість. Брудну білизну приймаю, чисту видаю. Хто скаже спасибі, а хто й ні... А раніше на залізниці провідником була. І на домобудівному комбінаті. Кинула. Був там директор... Довго пам'ятатиму.

— Потапенко?

Галина здивовано глянула на Наріжного.

— Ви його знаєте?!

— Оце ми з Трохимом Петровичем були в нього. На жаль, він у своїх паперах про Корсуна нічого не знайшов.

Галина відчула полегкість. Було б гірко й кривдно, якби Потапенко щось Маркове зберіг.

— Слова йому не скажи — на стінку лізе. А я на всяку неправду люта. Ще колись у «легкій кавалерії» — чули про таке? — я бюрократам страху наганяла. А тут... Ви молодий, то знайте... Я й синові пишу: як тільки твій товариш стане над тобою начальником — шукай собі інше місце.

Галина поправила скатерть, обняла руками плечі, хитнулася з боку в бік. Не вистачало сили признатися, що нічого в неї не збереглося, що єдине, чого їй зараз хочеться, це лишитися на самоті й поплакати, згадуючи Марка.

Де ще шукати? Комод? У верхній шухляді білизна. Щотижня все перемацане, пране, гладжене. В нижній і поготів нема чого дивитися — старе взуття, подерті торбинки. Вже давно пора викинути на смітник. Усе ж таки витягла ту шухляду. Тільки задля того, щоб відволікти час. В одній торбинці порожньо. В другій теж. «Чого він мовчить? Чого?» Ще одна торбинка, шкіряна, — яка ж гарна була! Галина клацнула зашпівкою, торбинка розкрила запліснену пашу. Старі квітанції за квартиру, за світло, за газ... Намацала щось тверде, загорнене в газеті. Фото? Справді, її давнє, давнє фото і якийсь папірець.

— Матінко!

Наріжний побачив її зраділі й заплакані очі.

— Вірш, вірш... — Губи затремтіли.

«Як могла забути? Як усе в голові піском занесло... Це ж про мене!»

Тепер згадався кожний рядок.

Наріжний нетерпляче простягнув руку:

— О, його рукою! І підпис...

Не вірячи своїм очам, він розглядав аркушик із шкільного зошита.

— Перша знахідка. Тепер вірю, що це щаслива ознака. З вашої легкої руки. Дякую, Галино Маркіянівно. Широ дякую.

Сіла, знесилено опустивши руки на стіл. Коли б він знав, який важкий тягар упав з її душі!

Тепер вона з полегкістю й простодушною цікавістю дивилася на схвильоване, зрум'яніле обличчя Наріжного, що не відводив очей від папірця. З появою цієї людини в її буденне життя ввійшло щось незвичайне. Є, виявляється, інший світ, нічим не подібний до такого, в якому одноманітно тягнуться однаковісінькі дні. Збентежена, вона не в стані була так швидко осягнути розумом той незнаний світ, у якому пам'ятають Корсуна, шукають його вірші, ба навіть кожне слово. Знову здивувалася, згадавши, що їй заздрият уже тому, що знала Корсуна. Вперше в житті їй хтось незлосливо позаздрив, і це дарувало радість. Ну, звичайно, вона знала Марка Корсуна. На збори, на суботники разом ходили. Чула, як вірші читав. Сміялися разом. Інший світ, у якому жила пам'ять про Марка, зараз краєчком торкнувся також її, сповнив гордістю та вдячністю. Стало соромно, що тільки про своє думала й розп'ятувала. Тепер її охопило бажання говорити, згадувати все про Марка. Коли ще трапиться така нагода?

— ...Тоді так було заведено: на кожних зборах один із нас мав виступити із самозвітом. Як працюєш над собою? Яку участь береш у громадській роботі? Марко ж не дуже балакучий, а на зборах і зовсім тягне кожне слово. «Читаю... Зробив малюнок для стінгазети...» Хтось візьми й гукни: «Марко хлопчика з палаючого будинку витяг!» Потапенко питає: «Яке це відношення має до громадської роботи?» Ох, я ж йому перцю дала: «Що ти розумієш? Він у вогонь стрибнув, один із усього натовпу. А тобі яка активність потрібна? Язиком молотити?...» Шуму наробила!

Галина засміялась, і на її змарнілому обличчі висвітилася давня, приглушена роками, завзята непоступливість.

— А то якось розподіляли комсомольські навантаження. Марко підвівся, мзеться. «Ну, яке тобі діло доручити?» Тут підскочила Дуня — наш піонерватажок: «Він уже має навантаження». — «Як? Хто йому дав?» — «А Марко, — каже Дуня, — не чекав, поки ви в папери запишете. Сам надумав». — «Що ти надумав?» — питає Потапенко, вже з посміхом. — «Доповідай». Марко йому: «Не вмію доповідати...» Дуня за нього: «Навіщо доповідати, коли про це слід говорити просто. Марко збирає пацанів з

усієї вулиці, замурзаних, брудних, розхристаних; читає їм вірші, розповідає казки».—«І що далі, що далі?»—в'їдається Потапенко. Тут уже Марко подав голос: «Далі те саме, тільки пацани приходять уже вмиті». Сміху! І так нам радісно на душі... Тільки Потапенка злість бере. Спитайте: чого? Вперся і своє торочить: «Це твої вигадки, а не комсомольське доручення». Сперечаємося, горлянки хрипнуть. Потапенко олівцем по столу стукотить, любив постукувати. «Знову ти, Корсуне, порядок на зборах порушив!» А той усміхається: «Хіба нудота — це порядок?»

Вона замовкла і вже тихо, ніяково вимовила:

— Наговорила я тут...

— Спасибі вам. Я мовби живого Марка Корсуна побачив.

«Які в неї гарні очі!»— здивовано подумав він. І зникновів, помітивши, що жінка, перехопивши його замилюваний погляд, сумно всміхнулася.

Він підвівся й шанобливо поцілував її руку.

Обличчя Галини вмить — і на одну лише мить — помолоділо й розчервонілося.

4

Ввечері Данилюк почув у телефонній трубці збуджений голос Наріжного:

— Є добра новина, Трохиме Петровичу. Я вам дуже вдячний. Багато цікавого розповіла Галина Маркіянівна, а головне — знайшла вірш Корсуна. Ніде не надрукований. Якщо бажаєте, я прочитаю.

— Будь ласка.

— Написано його рукою. Назви нема... «Що з того, що вулиця невелика. Вона моя. Будинок мій теж маленький. І яблуні невисокі. Лише дуб рвонувся вгору. Старий гіллястий дуб. Що з того, що вулиця невелика. Вона знала найбільше в світі горе. Найбільшу жорстокість бачила. І клетотіла зненавистю. І шаленів вогонь... Де наш гіллястий дуб? Найпекучішими сльозами плакала моя вулиця. Та коли зрідка сміялася, то чув увесь світ...» А внизу підпис і дата: липень сорок шостого року. Алло! Я вас не чую!

— А я нічого й не кажу,— здушеним голосом вимовив Данилюк.

Наріжний на мить затнувся.

— Ще раз дякую вам.

— А чого ж мені? Галині Маркіянівні й дякуйте.

Щось у голосі Данилюка збентежило Наріжного.

— Йй само собою. Дуже прошу, Трохиме Петровичу, може, ми з вами завтра...

Данилюк перебив:

— Як це я зразу не згадав? Завітайте до нашої вчительки, до Поліни Іванівни. Дуже старенька, та, може, щось пам'ятає. Її Марко любив. Запишіть адресу.

— Дякую. Записую... А з вами?

— Встигнемо,— буркнув Данилюк.— Бажаю успіху.

«Про що я з ним говоритиму?— питав себе Данилюк.— Я знав одне: робота, робота... Весняна сівба, ремонт, жнива, насіння. І знову сівба, зяб, ремонт... Догани й попередження. Сказати йому, що мені було не до Марка? Язик не повернеться. Та й не так воно було,— я думав про нього. А звістка про його смерть ударила ножом у груди. Та зразу ж якийсь дзвінок усе переколотив у голові. Потім цілу ніч розмовляв із ним, з мертвим. Ох, Марку... Де твій лист, де книжка? І — хоч убийте — жодного рядка не пам'ятаю. Про що ж мені говорити з цим чоловіком, що примчав із столиці?»

— ...Я знала, знала, що його не забудуть,— знову вимовила Поліна Іванівна, все ж таки з подивом, не вірячи очам, розглядаючи Наріжного.— Ви розумієте, що це означає для вчительки? Виходить, марно прожила життя? Га, що ви сказали?

— Я вас слухаю,— схиляючись до вуха старої, гучно вимовив Наріжний.— Мені цікаво вас послухати.

— Мене?

— Так, я заради цього приїхав.

— Я знала...— Зморщені губи старої затремтіли.

Висока дівчина зі строгим обличчям, яка, знайомлячися, назвала себе Валерією, ніяково відводила погляд. Не розуміла, чому так радіє й хвилюється бабуся (а хвилюватися їй не можна). Не знала, куди поділася книжечка, про яку бабуся вже втретє нагадує.

— Там, там! — тицяла висхлим жовтим пальцем Поліна Іванівна, показуючи на тумбочку.

— Я ж дивилася...

— Погано дивилася!

— Нічого, потім знайдеться,— заспокоїв Наріжний, але відчував, що голос його звучить нещиро: «Невже загубилася?»

— Не потім треба, а зараз,— перувала стара.

— Зараз, зараз, бабусю.— Валерія, теж нервуючи, порпалася в тумбочці.— Ой, таки тут вона!

Подаючи Наріжному невелику книжечку, Валерія сказала:

— Це в бабусі як ліки. Мало не щодня...

— Про що ти?— повернула голову стара. Очі стражденно й докірливо дивилися на внучку.

— Кажу: гарна книжка.

— Гарних книжок багато. А є такі, що без них жити важко.— Пасмо сиво-жовтавого волосся впало з-під хустки на лоб, стара піднесла руку, змахнула наче муху, пасмо з лоба, але тепер хустка зсунулася набік.

Підійшла Валерія, одним рухом усе заладнала, поцілувала стару в щоку:

— Бабусю, я йду.

— Йди з богом.

— До побачення,— сказала Валерія, і тихо додала, звертаючись до Наріжного:— Лікар наказував, що бабусю не можна втомлювати.

Наріжний рвучко підвівся:

— У мене тільки два-три запитання. Вибачте...

Валерія пішла. Наріжний розкрив книжку. На титульній сторінці розгонистим почерком було написано: «Улюбленій вчительці від неслухняного учня. Марко».

Поліна Іванівна тихенько захихотіла:

— А таки неслух був, ой неслух!

Наріжний погортав книжечку, в якій йому був знаний кожний рядок, і поклав на стіл.

— Я хотів запитати вас...

— Що питати?...— сердито перебила вчителька.— Треба спочатку дивитись як слід. Що там, за останньою сторінкою?

— Вибачте,— промимрив Наріжний і, мов школяр, що завинив, ізнов узяв книжку. Багаторічний досвід учив його, що за останньою сторінкою є тільки вихідні дані, теж йому добре знані. Але тут він прикипів до знайомого почерку. Вірш?!

— Бачите!— Стара зазірала в його зраділе обличчя.— Це він мені новий вірш дописав.

На внутрішньому боці обкладинки рукою Корсуна було виведено:

Я сотні слів зробив живими птахами.
Я дав їм волю, розлітайтеся на весь світ.
Та з багатьох країв верталися до мене
З поламаними крилами. Чому? Чому?
Гадаю, надто сміливі були.
Зухвалі надто.
Тоді подумав я:

випущу інших птахів,
Лагідних, дитинно-довірливих.
Невже і їм зламають крила?

«Це з того ж циклу, що його Корсун мріяв побачити в новій книзі,— подумав Наріжний.— Сьогодні справді щасливий день. Уже тільки заради цих знахідок варто було сюди їхати».

— Ви дозволите переписати?— спитав він.

— Пишіть, звичайно. Не на прогулянку їхали сюди...

Наріжний переписував, а вона говорила про свої вісімдесят років, про війни, про епідемії, голод, холод, що їх зазнала на цій довгій ниві. Згадувала учнів (дорогі мої дівчатка й хлопчики!), які загинули й померли ранише від неї,— скільки їх пішло! І Марко прожив мало, догнала його війна, а вона ж сподівалася, вона сподівалася...

Відклавши книжку. Наріжний слухав. Як завжди, чуючи оповіді старих людей, його охоплювало гірке почуття смутку й провини... «А я живу і так мало зробив».

— Скільки поетів умерло за мій час!— Поліна Іванівна піднесла руки в німій молитві.

Забрала в Наріжного книжку і строго спитала:

— Як ви дивитесь? Коли Марко надіслав мені цю книжку, я, прочитавши, з усіх боків її обнюхала, обсмоктала. І отих птаків знайшла, і ось це...

Наріжний побачив ще якийсь запис на зворотному боці обкладинки.

— Як же ви дивитесь?

— Вибачте, будь ласка.— Він, винувато дивлячися на стару, потягнувся за книжкою.

Кваплячись, Наріжний, майже не вдумуючися, переписував, але дійшовши останніх рядків, здригнувся, пронизаний болем, і знову повернувся до початку.

Чому ні в світі, ні в серці моєму
нема рівноваги?

Земля обертається, друзі, — швидкості
неймовірні.

А ще: навкруг сонця велетенське коло.
Не збагнути навіть уявою.

Як же в цьому шаленстві швидкостей
зберегти рівновагу?

А ще: вчора вона сказала мені
холодно й твердо:

«Прощай. Навіки прощай».

Змертвілими губами Наріжний вголос повторив: «Прощай...» Хто ж «вона», та, що сказала це холодно і твердо? Віра Турківська? «Ні, це про мене,— підказав йому шімкий біль.— Про мене, і нема чого критися».

Він тримав книжку в руці, сподіваючися, що відкриється ще якась незнана сторінка. «Прощай»,— холодно сказала вона...

— Тепер уже все,— вимовила вчителька.— І добре, що ви помовчали. Ох, як я не люблю, коли...

Сиділи, мовчали.

— Скажіть, будь ласка,— наважився заговорити Наріжний,— в кого ще можуть бути вірші, листи Корсуна? Хто ще може...

— Хто, хто? Отож-то і є...— Поліна Іванівна постукала пальцем по своєму лобі.— Я мусила все записувати. Читав мені, а я... Гадала, навіки запам'ятаю. І пам'ятала довго. А потім ніби хтось гумкою стер. Не хтось, а старість. Є така, чули, клята хвороба: старість. Один вірш починався так: «То був час, коли явір сказав: «Не рубай!» Сокира випала з рук. Людина сіла під деревом. І довго, довго розмовляли вони вдвох про життя, про пташині гнізда».

— А далі?— по-школярському жалібно спитав Наріжний.

— Далі... В тому-то й біда. Стара, безпам'ятна. А де були ви, молоді? Де були рідні, друзі?

— Сталося так...

— Еге, «так»,— обірвала його мову вчителька.— А воно, виходить, зовсім не так.— Сірі, зморщені губи скривилися.— Добре, що хоч не забули.

Я вірила, що Марка згадають... Біда, біда — вивітрилося з голови. Інші, мабуть, теж гадали, що пам'ятатимуть завжди... Ще в Марка таке було, вже не знаю — кінець чи початок: «Помандруєш по білому світу, наковтаєшся диму і горя, озирнешся навкруг і в задумі сотий раз підсумуєш життя». Так і я. Сотий раз, двохсотий... Підсумуєш — засумуєш. Де мої хлопчики-школярики? Га? Дівчаток теж не минула громовиця. А яке ж воно було талановите покоління, що пішло у вогонь! — Помовчала, прошепотіла щось нечутно. — Я і зараз їх бачу — крізь роки. Із музею приходили, я їм усі прізвища згадала. А ви пам'ятаєте, з ким у десятому класі разом були?

Заскочений зненацька, Наріжний мовчав.

Поліна Іванівна зразу ж і забула про своє запитання, піднесла руку: — Чекайте, чекайте... О! Ще було в Корсуна: «Несу в долонях з найвищих круч шмат неба, шмат білої хмари». Такі долони мав!

— Дозвольте, я запишу. — Наріжний знову вихопив авторучку.

— Запишу... — похитала головою вчителька. — Таке досить раз почути, щоб назавжди. — Вона підвищила голос: — Вам Валерія щось казала? Я втомилася. До побачення.

Наріжний, почервонівши, підскочив і вклонився:

— Вибачте, я вам дуже вдячний. Доброго вам здоров'я.

Він задкував до дверей. Вчителька мовчки дивилася йому вслід.

5

Десь надвечір, переступивши поріг, Данилюк почув довгий, настійливий дзвінок.

— Де ти блукаєш? — почув він голос Потапенка. — Три години вже калатаю.

— Справи, справи, — знехотя кинув Данилюк.

— Чув новину?

— Новин щодня багато.

— Е-е, це таки новина. Був я сьогодні в міськраді, і там показали мені лист із Києва. Клопочуть, щоб якусь вулицю та школу назвали іменем Марка Корсуна. Що ти скажеш на це?

— Давно пора. Сором, що самі не здогадалися.

— Ти серйозно?

— Якнайсерйозніше.

«Цікаво було б зараз глянути на його фізіономію», — подумав Данилюк.

— Уявляєш, кхм, вулиця Марка Корсуна, школа Марка Корсуна?

— Уявляю. Добре звучить.

— Гадаєш, що це погоджено? — В голосі Потапенка з'явилася насторожена нотка. — Кхм, там, у центрі...

— А що погоджувати? — вже роздратовано сказав Данилюк. — Поезія — це тобі не канцелярія.

— Щоб потім якоїсь халепи не було.

— Заспокойся, Юхиме. Ти не відповідатимеш. Зі мною погоджено, чуєш. Зі мною! — І поклав трубку.

За півгодини Потапенко подзвонив ізнову.

— Так справа, Трохиме Петровичу, заходь завтра ввечері. Запросив я цього... Наріжного. Треба все ж таки згадати, поговорити. Людина, конкретно кажучи, з столиці приїхала. Сам розумієш...

— Розумію, Юхиме, але не можу. Серце щось болить. І нема настрою.

— При чому тут настрої! — зірвався Потапенко. — Кинь інтелігентські штучки...

— Це раніш ми кидали. Кидали, ще й плювали на настрої. Кебети не вистачало, Юхиме. А тепер, коли в кишені пенсійна книжка, саме час зрозуміти, що настрої — велике діло. Не завадило б ще замолоду про це думати.

— Ну от посидимо й подумаємо.

— Не можу. Запроси Галину Кучеренко, вона добре знала Марка.
— Вигадав таке...
— А чому ні?
Чути було, як Потапенко поплямкав губами, потім ображено кинув:
— Ну, як знаєш. Бувай.

Під час вечері здебільшого говорив Потапенко.

— Шкода, шкода Марка. Пожив би ще, дивись; і лауреатом став би. Як ви гадаєте? Не повезло, бути б йому лауреатом... А скільки наших хлопців взагалі не повернулося. Війна. Та й до війни... Якщо взяти в історичному розрізі, час був такий: кипіло, гриміло. Зате дисциплінка була — о! — Він стиснув кулак. — Умри — зроби.

Почервоніле обличчя Потапенка стало добріше, привітливіше. Поблажливий погляд говорив: «Що ти бачив? Де ти був, коли гриміло й кипіло?..»

Він усміхався й гадав, що ця усмішка криє його думки. Але Наріжний все розумів, і в його сумних і теж усміхнених очах була мовчазна відповідь: «А що ти збагнув у своєму часі? Чи розумів, що живеш поряд із Корсуном?»

Дружина Потапенка Наталя Кирилівна, миловидна жінка з напрочуд гарним сріблясто-сивим волоссям, час од часу примовляла:

— Будь ласка, пригощайтеся. У нас не так, як у столиці, вибачайте...

— Дякую, все чудово, — відповідав Наріжний, відчуваючи щиру увагу господині.

Вона майже не слухала Потапенка. А кожне слово Наріжного ловила шанобливо й здивовано.

— З ваших слів, — сказав Наріжний Потапенку, — можна зробити висновок, що всі неприємності Корсуна виникали через брак дисципліни?

— І організованості, — підніс угору палець Потапенко. — Ми росли, здебували авторитет, а він...

— Не мав авторитету?

— Зате його любили, — озвалася Наталя Кирилівна.

— Ну от! Суто жіночий підхід. Любили! — Потапенко навіть скривився.

Наталя Кирилівна прикусила губу й опустила очі.

— А може, це і є авторитет? — сказав Наріжний і звернувся вже до Наталі Кирилівни: — Ви теж знали Корсуна?

— Мало. Я була в іншому осередку. Бачила на вечорах, коли читав вірші...

— Розумієте, тоді всі рвалися вперед. Діло, діло — все стороннє геть, — ізнову став пояснювати Потапенко. — А його кидало з боку в бік. То залізничний технікум, то на вчителя зібрався. Кинув. Пішов працювати в газету. І там якась халепа сталася.

— А що саме?

— Не пам'ятаю... Я вже тоді за нього не відповідав, бо знявся з обліку. Перевели його в багатотиражку — отак! Замість рости й до центральної преси підніматися, покотився вниз.

— Цікаво, що ж там сталось?

Усмішка, що майнула в очах Наталі Кирилівни, підказала Наріжному: знає:

— Може, ви, Наталю Кирилівно, пам'ятаєте?

— Я від подруги знаю. Засперечалися там, і Марко... Корсун дав комусь ляпаса.

— Бачите? Ось вам іще один приклад, — сказав Потапенко.

Але Наріжний не почув цих слів; вичікувально дивився на господиню:

— Про що ж вони сперечалися?

— А про що тоді найбільше сперечалися? Поезія! Хто справжній поет, на яких позиціях стоїть.

— Правильно! — вставив Потапенко. — Це найголовніше: на якій позиції...

— Всяке тоді бувало, — всміхнулася Наталя Кирилівна. — Дехто ходив із дубовим аршином і міряв позиції.

— Отакої!— крутнув головою Потапенко.— Цього, може, й не слід було б говорити.

— Говорю те, що думаю,— спохмурніла Наталя Кирилівна, але, помітивши, якою гострою увагою зблиснули очі Наріжного, посвітліла лицем.— Подруга мені розповідала... Сперечалися, один одному доводили — і своїми словами; і віршами. А знайшовся й такий: ніякої користі від поезії нема. Вірші, мовляв, поетам потрібні, щоб затуманювати голови дурним дівчаткам. І на Корсуна пальцем: ти теж...

— А Корсун ляпаса... Це на нього схоже,— Потапенко задоволено хмикнув.

Наріжний подивився на Наталю Кирилівну. Йому здалося, що вона чогось недоговорила.

По довгій паузі сказав:

— Я був учора у Поліни Іванівни, вчительки. Прекрасна людина. Як вона глибоко розуміла Корсуна.

— І ми дещо розуміли,— голос Потапенка, як завжди, звучав упевнено.— З нашої організації вийшов поет, навіть у столиці визнаний. Це й наша гордість. Виходить, ми теж дещо розуміли.

— Видно цього «дещо» було замало,— втупивши очі в стіл, сказала Наталя Кирилівна.

Тепер Наріжний розгледів, що обличчя жінки значно старіше, ніж йому здалося в перші хвилини. На ньому лежала тінь сумовитого терпіння.

— Чим ви поясните, Юхиме Андрійовичу,— запитав він Потапенка,— що Корсун метався то до залізниці, то до вчителювання і все в якісь халепи, як ви сказали, встрявав?

— Хочете знати, в чому була його біда?— Потапенко постукав пальцем по столу, мов закликаючи до загальної уваги.— Я вже про це казав. Він був не такий, як усі.

Наталя Кирилівна кинула швидкий погляд на чоловіка й знову опустила очі. За одну мить цей погляд щось зважив, порівняв і завер у німому самокатуванні.

— Що значить, «як усі»?— спитав Наріжний, мнучи носовик. Хвилюючись, він завжди не знаходив слів. Треба було сказати щось різке, дотепне. Але це спало йому на думку вже згодом, удома.— Він був Марко Корсун, це головне.

— П'ятаки, вони всі однаковісінькі,— тихо вимовила Наталя Кирилівна.

— При чому тут п'ятаки?— глипнув очима Потапенко.— Дисципліна, вона для всіх чи не для всіх? От що я хотів підкреслити.

«Коли вже підкреслюють і відзначають, дарма щось доводити, — подумав Наріжний.— Пора, як кажуть, закруглятися...»

— У мене до вас ще одне запитання, — сказав він. — Один із сонетів Корсуна присвячено О. Н. Хто ця людина? Може, в неї збереглося щось?

Помітив, як розширились очі Наталі Кирилівни.

— Не знаю,— відвела погляд.

— Чекай, здається, була в нас якась Оля. А от прізвище забув. Не пам'ятаєш, Наталю?

— Не пам'ятаю,— сухо відповіла вона.

— Шкода,— зітхнув Наріжний, відвівши погляд від побілілих губ Наталі Кирилівни.

Вона з полегкістю зітхнула, коли гість пішов. Прибрала й помила посуд і сіла перепочити в улюбленому куточку біля низенького столика, що виблискував лакованою порожнечою. «А де ваза з квітами?»— майнуло в голові і зникло.

Потапенко розміреними кроками ходив од вікна до дверей і назад. Наталя Кирилівна вже знала: зараз почне говорити.

— Сядь, будь ласка, — сказала вона. — Навіщо ти став ораторствувати про все оте — зростали, здобували авторитет...

— А що?— сердито глянув на неї Потапенко.— Є речі, які мали і мають вагу.

— Для тебе.

— Чому тільки для мене?— Він дивився на дружину і не впізнавав її очей.

— А ось у нього інша мірка,— вона показала на стілець, на якому сидів Наріжний.— Для нього, бачиш, найбільший авторитет — учителька, про яку ти давно забув, а вірш Корсуна, мабуть, важить більше, ніж усі твої папери...

Потапенко випнув підборіддя.

— Чим вони займаються? Кому це потрібно? Ще й командировочні одержують? Спогади, віршики. Велике діло!..

— А може, й справді велике?— погляд Наталі Кирилівни ставав усе чужішим.— Що ти знаєш про це?

— Я, я...

— Ти.

— Що тут треба знати?

Вона мовчала.

— Я питаю, що тут треба знати? І що ти знаєш?

— Сьогодні я дізналася про одне: ти заздриш.

— Я? Кому? Може, Корсуну? Хе-хе...

— Смійся, Потапенко. Скільки завгодно смійся... Але це правда — заздриш Маркові.

Потапенко стояв посеред кімнати й заперечливо хитав великою головою.

— Я свою дорогу мав. Без викрутасів. І якби мені довелося заново прожити життя, я б хотів прожити його так само.

— А я не хотіла б...— тихо вимовила вона.

6

Наріжний повертався до готелю, подумки підсумовуючи цей день, цей вечір. Ще якась крихта до біографії поета, ще якась риса до психологічного портрета. Середовище. Обставини. І оте: «Не такий, як усі...» Не лише з докором і зневагою сказане. Вирок!

— А я? Я такий, як усі?— спитав себе Наріжний. Це вихопилося вголос. Він озирнувся. Добре, що навкруги ні душі.

З школярських літ марив поезією. Писав, рвав, ізнову писав. Лихоманка. Минали роки, а забобонний подив перед Тичининим «Вітром з України» лишився. І лишився на ціле життя. Як це народжується? Як може постати на папері без чаклунської сили?

Вистачило — безжалюї до себе — мужності вирішити: ні. І сказати собі самому — ти йдеш стежками, що їх кризь колючі чагарники вже проклали інші. Ти намагаєшся оживити торішнє листя — ліпиш його до гілок і чекаєш живого шуму. Так, на цю гірку мужність спромоглася моя душа. І на те, щоб потім не шкодувати. Щоб забути про ті зо два десятки віршів, уже надрукованих у газетах і журналах. Забути й не штовхатися в чужі двері. А що, якби затявся на своєму? Певно, римував би не гірше, а може, й трохи краще багатьох із тих, хто римує ціле життя. Виходили б збірки. Чекав би рецензій. Терзався б заздрістю. Скаржився б на долю... Шукання свого голосу, кажуть, найбільша таємниця літературної праці. Я не знайшов. Що ж, шукатиму зроблене іншими. Тепер це мені дороге й близьке. Не вірите? Ваша справа. Марко Корсун мені повірив би...

Наріжний ходив із кутка в куток маленької готельної кімнати. Чотири кроки туди, чотири кроки назад.

Дверці шафи раз у раз одчинялися й перечіпали його, аж поки він, уже роздратований, не підпер їх стільцем.

А думки його перечіпались об оте «в розрізі», «в розрізі», що сплигло в пам'яті і теж дратувало.

В розрізі чого? Практичних завдань? Як сказав товариш Потапенко.

Хіба розмови, які він чує дома вже протягом років, не криють у собі той-таки славнозвісний «розріз»? Тільки там його виражено не задубілими словами Потапенка, а тонко, ін-те-лек-ту-аль-но. Не про якусь, боронь

боже, життєву прозу йдеться, а про його, Наріжного, творчі перспективи, творче зростання. «Ти сам повинен зрозуміти, як це мене хвилює», — притискуючи руку до грудей, говорить його дружина Елеонора. В неї щодо цього благополучно. В близькій перспективі вже видно осяйні висоти докторської, до яких вона, за допомогою своїх учених батьків, торує шлях, товчучи ріденьку, на сотні сторінок, замішку з учора шні цифр і позавчорашніх понять. О, це праця на твердому ґрунті економічних категорій. Базис. А він? Витає в словесних емпіреях надбудови? Однак не це хвилює Елеонору. І в надбудові люди роблять великі кроки, збагачують науку. Елеонора достеменно знає шлях до цього: актуальність тематики. А він? Без-проб-лем-ність — ось його біда.

«В розрізі, в розрізі», — пробурмотів Наріжний і спіткнувся об стілець. Він сердито відставив його вбік, а дверці шафи притиснув, заклавши поміж них рушник. Тепер його погляд утупився в тумбочку, що стояла в кутку. На ній красувалася карафа з давньою водою й щербата гранчаста склянка. Наріжний відсунув тумбочку до столу. Відтак мав змогу робити вже п'ять кроків туди-сюди. «Не дуже розігнався!» — покепкував із приводу своїх зусиль.

Саме це й говорить Елеонора, прискіпливо міряючи його кроки. В науці, вона цього певна, важать перемоги на далеких дистанціях, що забезпечують перші місця. Решта учасників змагань складає сіре й безлике «та інші». Такою є реальна життєва ситуація, і він мусить на це тверезо зважити.

Перед ним постало виразне обличчя дружини, без жодної зморшки, без зайвини фарби на губах і повіках, з усміхненими очима, що добре все бачать крізь скельця в чудовій оправі, яку її матуся привезла з Парижа. Чому, спитав себе, тільки згодом він пересвідчився, що в Елеонори очі не голубувато-сірі, а водянисті? «Що ж тут дивного?» — всміхнувся Наріжний. — Нелегкі студентські роки, аспірантура погіршили мій зір до мінус чотири... Дечого й недобачив».

Ось вона сидить зараз поряд зі своїми батьками, статечними людьми, які стільки зробили для науки. Не шкодуючи, звичайно, сил. Ідеальна симетрія. Втілення неспростовної правоти.

«А що я? Що я? З моїм Марком Корсуном та ще й п'ятьма чи, може, десятьма Корсунами, яких було вбито на фронті, повішено гестапівцями, спалено живцем?.. Я мушу знайти кожний їхній рядок, кожний лист чи сторіночку щоденника і — хоч як це нелегко — опублікувати або принаймні передати до літературного архіву. Нехай ті рядки чи сторінки прочитають лише десять, двадцять чоловік. Це мій обов'язок, я сам узяв його на свої плечі».

Знову п'ять кроків туди, п'ять назад. Точніше, чотири з половиною. Наріжний ступав носакон об стіну. Дзуськи, стіну вже не відсунеш!

«Все могло бути інакше... — вихопилося в нього. — Що інакше, як інакше?» — питав себе. Не вперше питав, як не вперше гірке невдоволення собою хапало за горло. Але зараз йому здалося, що міг би відповісти на це запитання. Інакше — це означало пройти хоча б частину життєвої дороги поряд із такою людиною, як Марко Корсун.

Цієї ж хвилини внутрішній голос спитав: «А що подумав би з цього приводу сам Корсун? Напевне, не вагаючися, сказав би: «Слухай, Наріжний! Я зрозумів, чого тобі захотілося: щоб хтось з тобою панькався й няньчився».

Він стомився від тупо-одноманітного ходіння по кімнаті, а ще більше від марних — уже вкотре? — роздумувань. Ухопив подушку з ліжка, скинув черевики й ліг на канапу.

У напівсні йому привиділася жива, як сам назвав, картина. Запрошує він Корсуна на обід. Елеонора радо зустрічає гостя. Треба віддати їй належне, — вона справді привітна, гостинна. І вміє слухати з непідробною увагою, і репліки подає доречні. Тільки він, Наріжний, добре знає, що означають тем'яні іскорки у водянистих очах дружини. Вона вже розгляділа одяг, недбалу зачіску, незграбні рухи гостя і всьому дала свою оцінку.

Проте ні єдиним словом не виказує своєї, може, навіть до кінця неусвідомленої зверхності. А Корсун — він сама довірливість — нічого, звичайно, не помічає. Йому смакує обід, це зрозуміло: не кожного дня випадає так обідати. Він п'є вино з високої кришталевої чарочки, милується нею. Яка майстерна робота! Отак, каже, вірші писати б: стислисть, стрункість і досконалість. Потім, на прохання Елеонори, читає своє. Вона сидить, підперши рукою голову, ловить кожне слово: «Будь ласка, ще...» Вона не просто хвалить, а говорить про яскраві метафори, образи, пристрасність. Що слова! Кожне зітхання, кожна пауза промовисті. Корсун дякує, прощається. Наріжний іде проводити. Їм приємно помовчати. Та ось Корсун глянув на нього й почав сміятися. Голосно. На всю вулицю. Веселі сльози набігли йому на очі. «Ти не сердься, Ростиславе,— каже він, кашляючи й задихаючись од сміху.— Ой, вибачай... Розумієш... Твоїй Елеонорі, ти тільки не сердься... до поезії так далеко, як мені до он тієї хмарки».

7

Наступного дня Потапенко знову вийняв з шухляди свої теки. Він розкривав одну за одною й уважно розглядав грамоти, фотографії, посвідчення, вирізки з газет. Його обличчя то хмарилося, то ясніло. Він хитав головою, щось мурмотів собі під ніс.

Нарешті постукав пальцем об стіл і вимовив уголос:

— Порядок!

І, вже усміхнений, пішов у своїх пенсіонерсько-громадських справах.

Наталя Кирилівна підійшла до столу, зітхнувши, відсунула теки вбік і сіла писати листа, зміст якого обдумувала до глибокої ночі.

«Шановний товаришу Наріжний!

Зранку я подзвонила одній знайомій і розповіла їй про мету вашого приїзду. Коли Корсун після війни приїхав сюди, вона з ним бачилася. Один із прочитаних ним віршів записала собі на пам'ять. Вона хвора, і я навідала її. Переписала вірш, може, він зацікавить Вас. Більше нічого про Корсуна моя знайома розповісти не може, бо знає його зовсім мало. Він товаришував з її братом, який не повернувся з війни. Ось ці рядки:

Хтось простягнув руку
Й хотів помацати, що в мене всередині.
Він нічого там не намацав,
Але порушив якусь (може, не одну?) струну.
Відтоді, повірте, щось там не так звучить.
Ви чуєте? Не так. Не так.

З пошаною Наталя Кирилівна».

Вона вклала написане в конверт, великими літерами вивела прізвище й подзвонила до готелю, щоб дізнатися, чи є Наріжний у себе. Відповіли, що його нема. Саме цього їй і треба було. Кваплячися, вийшла з дому. Тільки б не зустрітися з ним! Біля готелю вповільнила кроки, озирнулася. «Кінець кінцем, у мене можуть бути свої справи». Сердячись на саму себе, рвонула двері, поклала лист на стіл адміністраторові і строгим, діловим тоном попросила віддати товаришеві Наріжному з Києва.

Повертатися додому не хотілося. Вона йшла і згадувала, як кольнуло їй у серце, коли Наріжний несподівано заговорив про вірш, присвячений якійсь невідомій О. Н. Навіщо комусь знати, хто це О. Н.?

Ні, вона не була закохана в Корсуна. І він тільки всміхався до неї, не виявляючи більшої зацікавленості. Товаришував з її братом. «Мишко, яка в нас гарна сестричка!»

Випадкова післявоєнна зустріч зворушила і схвилювала обох. «А Мишко не повернувся!» Може, вона вклала в свій поцілунок щось більше, ніж товариську радість? «Ой Марку, живий! Але що з тобою, ти ж од вітру хитаєшся...» — «А ти така ж, як і була, — милувався нею. — Я чув, ти за Потапенком? Чому ж мене не підждала?» Втупилася в його обличчя

зляканими й щасливими очима. Якби він сказав: «Наталю, їдьмо! Ось зараз-таки...» Напевне, кинулася б, хоч на край світу. А він тільки всміхався мовчки. Шинель наопах. І ні кровинки на виду. Його й справді вітер хитав. «Що з тобою, Марку? Ти хворів?» — «Була, Наталю, така хвороба — війна». Вона слухала, кусаючи губи. Наскрізна рана в груди. Потім нога. Потім контузія. «Ой Марку, я ж нічого не знала!»

Вони довго ходили. Потім сіли на лаву в осінньому саду. Вона була вражена незнаючою і, правду кажучи, незрозумілою їй силою, яка рвала йому груди, може, болючіше, ніж фронтова куля. «Я забув, що таке ніч. Пишу — рву, знову пишу. Якщо вийде книжка, повірю в себе. А якщо ні? Візьмусь до такої роботи, щоб ніколи не бачити ручки й паперу. В сторожі підю. Навіть ім'я й прізвище зміню, щоб уже не було на світі Марка Корсуна...» Вона гаряче запевняла його: «Вийде книжка, Марку. Мусиш вірити — так буде. Мишко загинув, стільки наших хлопців загинуло. Ти повинен за всіх і про всіх сказати». — «Мила, добра Наталю, сестричко наша... Хочеш, я тобі прочитаю щось моє?» Прочитав і вп'явся в неї запаленими очима, в яких ще тліли біль і муки госпітальних ночей. «Ой Марку! Читай, читай...» Один вірш попросила повторити знову. Як він зрадів! «Я присвячу тобі цей сонет. І хоч тепер ти Потапенко, але для мене завжди будеш сестрою мого друга Мишка Остапчука — отже, Наталею Остапчук...»

Корсун так і не запитав нічого про Потапенка. Спочатку відчула себе ображеною, а потім із полегкістю зітхнула: «А що я йому скажу?»

Попрощалися дружньо. Ті, перші, хвилини, що змусили її серце так закалатати, розвіялися. Марко ще стояв поряд, але вона відчувала, він уже далеко, весь у полоні тих гарячково-безсонних ночей, коли пише і рве, пише і рве...

Через рік чи два Данилюк передав їй книжку віршів разом із вітанням од Марка. На книжці не було ніякого напису, але над знайомим віршем побачила свої ініціали — тільки переставлені: «О. Н.» Зрозуміла, що Марко хотів, щоб про ту присвяту знала тільки вона. Книжку навмисне поклала на видному місці. Але Потапенко помітив її лише другого дня. Погортав сторінки. «Купила? Віршики? Заводи, фабрики треба відбудувати, а в декого віршики на умі».

Вона хотіла забрати книжку, але Потапенко не дав. Сидів у кріслі, хмурив брови, крутив головою. «З одного боку... явне відставання від життя. Але ж... Друкують! Такі речі десь, напевне, затверджують. Як ти гадаєш?»

Вона нічого не відповіла. А коли Потапенко пішов на роботу, схвала книжку в шухлядку, де лежали фотографії Мишка та матері.

Один із тих віршів, які їй найбільше сподобалися, чомусь до книжки не ввійшов. Вона пам'ятала його. Та, щоб не забути, надрукувала на машинці і вклеїла наприкінці. «Хтось простягнув руку...»

Як він чудово сміявся, Марко. Колись, колись, ще до війни. «Мишко, ти тільки глянь, яка у нас гарна сестричка!»

Ввечері Наріжний прочитав короткого листа Наталі Кирилівни і вірш. Похмурий день, марна спроба зустрітися з Данилюком, поганий настрій — усе забулося в цю хвилину несподіваної радості. «Щось тут криється...» — подумав він, знову пробігаючи очима акуратно написані рядки. Але не треба лізти людині в душу. Дуже багато охочих після смерті поета длубатися в чужому житті — і щоб усім напоказ...

Він ще раз прочитав вірш і зрозумів його зовсім інакше, ніж Наталю Кирилівна.

Годинами блукаючи містом і в приміському парку понад річкою, сидячи в якомусь із незатишних кафе, Данилюк уже вкотре запитував себе: «Що я йому розповім?»

Знав, що в цей час дома раз у раз дзвонить телефон. Набридне ж йому дзвонити! Звідки він узявся, цей Наріжний?..

Зрозумійте нарешті, що нічого Данилюк не може додати до майбутньої книжки Корсуна. Жодного Маркового рядка! Чого ж варта будь-яка розмова? Не стане ж він розповідати, що в ці дні крутиться в голові оте наївне, ну просто-таки хлопчаче «якби!». Якби йому випало разом із Марком бути на фронті. Згадував день, коли вони, охоплені тривогою, але й збуджені, веселі (невже веселі?) побігли до військкомату і там, серед гамору й багатолюддя, загубили один одного. Далі — потрапили до різних ешелонів і, зрозуміла річ, до різних частин. А війна велика! Чи знаєте ви, товаришу науковий працівник, що там легко було загубитись? А якби... Отож-то і є, що якби він, Данилюк, був поряд, — Марка так не покалічило б. Часом кепкував із власної впевненості, а все ж наперекір усьому, що бачив, що зазнав, вірилося, що міг би, міг би якось уберегти Марка від поранення, від контузії. Як? Знав: важить одна лише мить. Шкірою відчув би ту смертельно-загрозливу мить і стрибнув би, затуливши Марка власним тілом. Хоч на його очах гинули десятки товаришів, хоч його самого, заюшеного кров'ю, ледь живого донесли до медсанбату, ще трохи — й було б пізно, — а все ж таки вперто вірив, що все було б інакше, якби вони з Марком були разом.

Що сказав би на це і як подивився б на нього приїжджий із Києва?

Та, може, йому доводилося бачити й не таких диваків?

«Не можна жити одними спогадами», — сказав собі Данилюк і побачив поряд, саме поряд Марка Корсуна свою Марію. Вона йшла боса, в подертій сукні, на обличчі видніли синці та плями крові. Руки в неї зв'язані за спиною, погляд звернено вгору, щоб не дивитися на зашморг, який звисає з перекладини. «Маріє, що з тобою зробили?»

Якось на фронті пізньої осені, коли Десна вже бралася кригою, близький вибух перекинув понтон. Хвиля вкрила Данилюка з головою, і в ту мить — він запам'ятав її на ціле життя — його охопив не тільки відчай, а й безмірний подив: вогонь! Крижане полум'я пропекло його наскрізь. На щастя, було неглибоко, він випростався, добрів до берега і вже тоді відчув холод, що тисячами голок упинався в тіло. Треба було бігти, і чимдуж, у цьому був єдиний порятунк. А бігти він не міг, обледенілий панцир одягу ставав з кожним кроком важчий і гнув до землі. Він уже не пам'ятав, як його дотягли до якоїсь хати. Це було того самого дня, коли Марію стратили.

З приїздом Наріжного минуле наблизилося до нього впритул і, як тієї гибельної осені, крижана хвиля споминів збивала його з ніг і пекла вогнем. Тільки не було куди бігти й не було на світі хати, в якій міг би зорітися.

«Не можна жити одними споминами», — повторив Данилюк і знову побачив, як ведуть Марію на шибеницю.

Коли він повернувся з фронту, то дізнався, що ніякої підпільної організації в місті за часів окупації не існувало. Почув од людей кільканадцять суперечливих свідчень. Один говорив, що Марія переховувала радянського парашутиста-розвідника. Другий чув, що хотіла застрелити начальника поліції. Третій запевняв, що її спіймали, коли вивішувала прапор на Перше травня. Ніхто нічого певного не знав, і через те кожний ще з більшою впертістю обстоював своє.

Тільки його сестра Ірина, яка прийшла згодом із далекого села, де знайшла притулок у тітки, тільки Ірина сказала дещо, справді нею знане. Коли вона втретє чи вчетверте прийшла до міста (принесла трохи харчів, сам знаєш (як наша тітка живе), Марія дала їй пачку листівок, друкованих на машинці. Суворо наказала: «Нічого не питай; роздай вірним людям».

Ірина розповідала, як їй страшно було повертатися на село. Листівки пекли їй груди, тремтіла від страху за Марію; за себе й була оглушена тривожною несподіваністю, що ввірвалася в їхнє життя. Більше нічого Ірина не знала.

Коли майже через два місяці вона знову прийшла до міста, Марії вже не було.

Листівки на друкарській машинці... Звідки? Адже машинки до війни ні в нас, ні в наших друзів не було. Отже, Марія була не одна. Хто ж іще? Хто складав текст? Хто друкував? Марія не вмiла на машинці. Могла, правда, навчитися... Якщо ж була не одна, то де інші? Загинули так, що й сліду не лишилося?

Мов колючий чагарник, обступили запитання. Мусив миритися з тим, що відповідей не буде.

«Ніхто не забутий». Однак лишилися (навіки!) невідомі солдати.

Так само лишилися й невідомі підпільники, хоч, може, цим високим ім'ям вони себе не називали.

Лишилися, згадав Данилюк, і невідомі поети. Як звали того білявого хлопчину-лейтенанта, що прибув на Сандомирський плацдарм? Ні імені, ні прізвища. Данилюк бачив його лише двічі чи тричі. На партійних зборах та в землянці комбата. Сусідня рота — це близько і дуже далеко... Він провоював усього три тижні. Довго потім говорили про нього — веселий, добрий. По взводах і ротах уламками олівців на папірцях і краєчках газет переписували його вірші. Всіх потрясла думка: «Був серед нас поет».

Через кілька днів Данилюка вдруге поранило. Рана, на щастя, була неважка. Перебув у дивізійному медсанбаті й через півтора місяця наздогнав свій батальйон вже біля Вісли. Знову почув вірші загиблого лейтенанта, їх пам'ятали, але ім'я його розтануло. Чи навпаки, вмерзло в закривавлену кригу Вісли.

Яке щастя, що Марко вижив, що встиг донести людям своє слово.

«Неможливо жити одними спогадами...» Пройшов Данилюк із кулеметом од передгір'я Кавказу до озера Балатон і на цьому нескінченно довгому шляху бачив яри та ями, шурфи вугільних шахт, колодязі та льохи, виповнені трупами вбитих. Бачив, як витягали, і сам витягав із кам'яних руїн, із пожарищ обгорілі мертві тіла. Часом здавалося, що серед шаленства кровожерної жорстокості немислимим стає саме життя. Але мусив жити, хоч легше було б умерти. Мусив знайти в собі сили, щоб далі робити тяжку працю війни. Щоб подивитися в очі дівчинці, яка уціліла в льосі під тілом убитої матері, і витримати важкий погляд і страшне мовчання дитини. «Заплач!» — кричав їй. А вона мовчала.

Загострена чуйність навчила його ловити й інші погляди, помічати інше — затаєне — мовчання. Тоді ніколи незабуване підступало давнім і неминучим болем: «Як же це сталося? Хто зрадив Марію?» Майже ціле післявоєнне десятиріччя він шукав якихось слідів, допитувався, докопувався. Марно. «А коли мене не стане, — подумав він, — про це вже ніхто не думатиме».

Нескінченна шеренга літ. Шістдесят п'ять! Правда, дехто каже, що це навіть не середній вік. У кожного, мабуть, свій вимір. Найлегше тому, в кого простолінійний. А він почувався так, немов прожив сто п'ятдесят, бо в кожному його днів жила і вчорашні, і далекі дні, кам'яні нашарування, які так ущільнювали час, що душевна напруга сягала останньої межі.

«Не можна жити одними спогадами...» П'ять років тому вмерла сестра. Згасала поволі, тихо, так само, як жила всі ці роки. Солдатська вдова, якій ще випало на долю під час окупації поховати малого сина. Разом із ним поховала всі свої радощі. Ніколи не чув од неї докорів і скарг. Скільки турбот завдавала їй неспокійлива його робота, тривожні нічні дзвінки! Відрядили його по війні до відсталого колгоспу — вона з ним. Треба було витягати з прориву збитковий радгосп — вона з ним. Знаходила собі працю в дитсадку чи в бібліотеці, та головною турботою був він — брат. Тепер шкодував і вболівав, що сам не відпочивав по-людськи, і погоджувався, коли Ірина відмовлялася від санаторію. Фронтівий товариш запрошував їх — його та Ірину — в рибальське селище під Судаком. Море, сонце, тиша — райський куток. Кілька років збирався, та все через якусь хале-пу поїздка зривалась.

Ім було затишно вдвох. До них несла Галина свою біду, свою радість. Поплаче, посміється, похвалиться сином, поскаржиться на чоловіка. Все разом.

А ще приходили Деркачі. Миле, добре подружжя — Стефа та Федір. Скільки треба людині друзів? Якщо насправді, то двох-трьох. А насправді — це без тіні корисливості, заздрості, зверхності. Спробуй знайти таких друзів... А в нього та в Ірини вони були. Останнє слово гостро кольнуло йому в груди. Були — і нема.

Коли він одчиняв двері, телефон жалібно дзенькнув наостаннє й замовк. «От і добре, — подумав Данилюк, — обійшлося».

Чотири стіни таємно змовилися чатувати його самотність. «Не можна жити одними тільки спогадами», — говорила кожна з них.

Він уже вкладався спати, коли знову почувся дзвінок. Данилюк повагався, але рука мовби сама простяглася до трубки. Вже потім, запізнено, промайнуло в голові: «Треба ж мати совість: людина приїхала...» Він добрим голосом одповів на привітання. Наріжний вибачився, що так пізно турбує. Ніяк не міг додзвонитися, щось із телефоном, видно, сталося. Потім ще раз перепросив: може, розбудив? Данилюк зрозумів, що Наріжному нелегко почати розмову, й вимовив заспокійливо: «Все в порядку! Я вас слухаю». Тоді Наріжний уже впевненіше сказав, що завтра він має повертатися до Києва, тож дуже просить приділити йому зранку хоча б півгодини.

Данилюк, нечутно зітхнувши, погодився.

9

Ще звіддалік Наріжний побачив біля дверей готелю Валерію. Стояла, схиливши голову, не дивлячися на перехожих, які байдуже минали її. Здавалася дівчинкою, що загубилася на чужій вулиці.

— Добрий вечір, — тихо вимовив, підійшовши.

— Ой, це ви! — вигукнула Валерія, і він побачив її схвильоване обличчя. — Я вже втретє приходжу, а вас нема...

— Вибачте... А що... що сталося?

— Та от... Бабуся в одну душу: поклич цього чоловіка. Це вас. Нервує, губи сіпаються. А де вас шукати? Побігла до редакції — не знають. А бабуся, хоч умри, — клич! Я вас прошу: ходімо до нас. Я так хвилююся за неї.

Очі були благальні й сердиті.

— О, звичайно. Буду радий ще раз побачити Поліну Іванівну. Вибачте, я не думав, що...

— Ніхто не думає про неї. Одна я мушу думати, — різко вимовила Валерія, зблиснувши темними очима. — Здогадалася спитати в готелі. Чекаю, чекаю... А не можу ж її надовго в такому стані лишати. Побіжу додому — і знову сюди.

Вихопилося все одним духом.

— Це я винен, вибачте, — примирливо сказав Наріжний. — Слід було сказати, де я тут мешкаю, та й київську адресу слід було лишити. Може, ваша бабуся щось згадає...

Валерія все ще сердитим голосом обірвала йому мову:

— Отож і є! Щось згадала. І стала нервувати. Треба, каже пояснити й розтлумачити, поки жива. Це вам пояснити й розтлумачити. — Дівчина по-дитячому ткнула пальцем на Наріжного.

Він засміявся.

— Вам смішно? — знову обпалила його гнівним поглядом. — А мені...

— Вибачте, Валеріє. Я засміявся тому, що ваша чудова бабуся — взірець педагога. Ціле життя розтлумачувати й пояснювати! А я ціле життя — учень. І то на трійки.

Валерине обличчя пом'якшало, на губах майнула іронічна, але й по-блажлива усмішка.

Якусь хвилину йшли мовчки.

Вона йшла легкою ходюю. Струнка, невисока. Тонкий зелений светр м'яко обіймав її шию. Наріжний кинув погляд на чіткий, строгий профіль дівчини. Стало хороше і сумно.

— А ви, Валеріє, любите поезію?

Подивилася на нього уважно, помовчала і сама спитала:

— Скільки тисячоліть існує поезія? І що вона змінила на світі? Зойк у пустелі — чи не так? Моя бабуся вірить, що поезія може досягти всього. Зробити людей прекрасними, знищити всіляке зло, вилікувати всі рани.

— Певно, ця віра й зробила Поліну Іванівну прекрасною людиною.

— Сліпа віра! — обірвала Валерія. — Щодо ран, у прямому розумінні цього слова, у мене реальніший підхід. Буду лікарем.

— Це добре, — сказав Наріжний. — А щодо зла?

Валерія скривила губи.

— Чекаєте готових рецептів од поезії? Можете почути скільки завгодно. Є щедрі рецептарі.

— То не поезія, — з сумом вимовив Наріжний і, зустрівшись очима з Валерією, зрозумів, що й вона відчула цей сум. — Є справжня поезія.

— Вона і є отим зойком в пустелі, що лунає вже тисячі літ.

— Але ж, шановна Валеріє, зойк у пустелі зникає без сліду. А до нас дійшли голоси через сотні й навіть тисячі літ. І вони з нами. Яким убогим було б наше життя без них?

Вона мовчала.

«Спробуй щось довести цьому дитяті прагматичного віку», — подумав Наріжний. І почув несподіване:

— Закінчу інститут і почну жити заново. — Сказавши це, Валерія вп'ялася в Наріжного настороженим і навіть погрозливым поглядом: «Ану, тільки всміхнися!»

— Я хотів би знати... — голос Наріжного урвався. — Я хотів би знати, з чого починають нове життя.

Відповіла не жартом, як у своєму студентському середовищі, а серйозно, хоч і з викликом:

— Я гадала, що це відомо кожному... Вчитимуся мислити.

— Не повірю, що досі ви були бездумною істотою.

— Досі я була папугою, — різко кинула Валерія.

— Навіщо ж так?

— Папугою! — вперто хитнула головою Валерія. — Я повторювала, наслідувала, пережовувала...

«Все максималістськи перебільшене й загострене, — подумав він. — Що ж, це закономірна реакція на жалюгідну поміркованість і пересічність...»

— А що саме вчить мислити? Життя?

— Само собою.

— Історія? Філософія? — допитувався далі.

— І поезія також, — ізнову почувся виклик.

— Оце так! Глас, вопіющий в пустелі?

Суворо зсунені брови змусили його стримати усмішку. Міг би кинути їй докір у непослідовності, але проковтнув і це. Може, першою ознакою людини, яка вчиться мислити, і є вміння заперечити самій собі?

— Так уже влаштовано світ: хтось мусить кричати, — переконано сказала Валерія. — Хоч би й серед пустелі.

— Це правда. Раніше чи пізніше — почують.

— Може, і не почують, — заперечила вона, вперто хитнувши головою. — Не слід відразу цього сподіватися. Когось почули через сто років. Чийсь голоси загубилися зовсім. Не важить! Хтось мусить кричати.

— Отже, все-таки поезія?

— Не «все-таки», а також!

— Яка?

Ворухнула плечем.

— Різна.

— Але є і несприйнятна? — допитувався настійливо.

— Звичайно. Мені чужа поезія, яка змушує тікати обличчям у долоні, — відповіла вона. — Ненавиджу безсилля.

— Так. Заперечення визначено чітко. А що вам близьке?

— Сьогодні одне, завтра інше. Захоплююся, потім... перекреслюю. Мабуть, через те, що нічого не тямлю в поезії. А може, тому, що сама поезія часом здається мені чаклунством. То заворожить, то відштовхне.

Вона йшла, дивлячися перед себе. Внутрішньо напружена, сердита — чи на саму себе, чи на нього. Чекав, що зараз скаже щось цілком протилежне.

— Без чаклунства чудо не народжується, — сказав Наріжний. — А поетичний образ і має бути чудом.

— Вірите в надприродну силу? — спитала з дитячою цікавістю.

— В природну силу таланту. Яка часом здається чаклунством. Художника Веронезе саме в чаклунстві й звинуватили. Його судила інквізиція. І знаєте, що він сказав своїм суддям? «Я роблю мазок, роблю лінію — і виходить портрет. Чи я винен, що в інших не виходить?»

Валерія повернула до нього здивоване і повітліле обличчя. Але зразу ж нахмурилася.

— Отже, заздрість?

— Заздрість і невігластво, вони завжди ладні звинуватити талант будь у чому. В чаклунстві теж. Дикун, побачивши списану літерами телячу шкіру, жажнувся. Він міг заколоти людину, що схилилася над пергаментом, міг розрубати й спалити якісь пергаменти, але кінець кінцем письменна перемогла.

— І все ж таки страшно, — вихопилось у Валерії.

Помовчали.

— А як ставляться до поезії ваші друзі? — спитав Наріжний.

— Як вам сказати... — Валерія стонула плечима. — Дехто цікавиться глибше. А здебільшого впадають за модою. Хапають книжки, бо ім'я автора в усіх на устах.

— Це не біда, — сказав Наріжний. — Може, поверхове зацікавлення згодом перейде в серйозне.

— Біда в іншому, — почала Валерія й подивилася на Наріжного, ніби зважуючи: говорити далі чи ні? — Бачите, і я, і мої товариші, ми живемо так, що все найважче відкладаємо на завтра. На колись. На дорослість. А що, коли отак звикнемо ціле життя? Відкладати важке, відкладати мужність.

«Бісове дівча! Воно таки про щось здогадується, — подумав Наріжний. — Скільки разів я казав це собі?» І раптом спало на думку несподіване: «Цікаво, який у неї хлопець чи наречений?» Йому стало смішно, що відчув сліпу заздрість до когось. Смішно і сумно.

— Треба було б жити так... — здушеним голосом сказала Валерія, відчувалося, що це не вперше її хвилює. — Жити так, щоб знати: сьогодні твій найголовніший день. І саме сьогодні, а не потім мусиш робити найголовніше в житті. Вчитися в тих, хто був на війні, вони не відкладали мужність на завтра. Пам'ятаєте, у Корсуна є рядки...

Він запитально глянув на неї.

Вона прочитала. Не як вірш, а як роздум уголос:

— Ранок мудріший од вечора... Ранку чекають солдати. Б'ють усе дуже гармати, спалахи! вдалечині. Ранок мудріший од вечора... Б'ють усе дуже гармати. Та звідки солдатів знати, буде той ранок чи ні?

— Мені здавалося... Вибачте, мені здавалося, що ту книжечку тримає в руках тільки Поліна Іванівна, — вихопилось у Наріжного.

Його аж перемикнуло: «Як я міг лягнути таке?»

— Ось ми й прийшли, — не повертаючи голови, сухо сказала Валерія. — Пам'ятайте, будь ласка, що бабусю не можна втомлювати.

Вони мовчки зійшли на другий поверх. Валерія відчинила двері й, мовивши: «Хвилиночку!» — кинулась до кімнати.

— Бабусю, — почулося звідти ласкаве, співуче, — до нас знову прийшов Ростислав Іванович. — Потім уже іншим тоном: — Заходьте, будь ласка. Наріжний переступив поріг і вклонився.

Стара, видно, щойно підвелася з канапи. Валерія турботливо допомагала їй всістися в крісло.

Вже вечоріло. Обличчя вчительки зливалось з сутінками. Ясніли тільки очі, що з цікавістю вдивлялися в Наріжного. Валерія вклjučила світло, стара від несподіванки закліпала очима.

— Сідайте, будь ласка,— Валерія присунула стілець і вийшла до іншої кімнати.

— Ви записали те, що я тут говорила? — спитала вчителька.

— Дещо записав,— невпевнено відповів Наріжний.

— Щоб не забути?

Вловив іронію в голосі старої, але не зважив на це.

— Так. Щоб не забути. Не маю права покладатися лише на пам'ять.

— Правильно. А ті рядки про явір теж записали?

— Звичайно.

— Що ж ви записали?

Наріжний здивовано глянув на зморщене обличчя старої. Було спокійне, по-доброму всміхнене.

— Короткий вірш...

— Який?

«Старій, мабуть, здається, що я — учень четвертого класу», — всміхнувся Наріжний. Але слухняно прочитав рядок:

— «То був час, коли явір сказав: «Не рубай!..»

— Далі!

Наріжний стенив плечима. «Таки учень, якого вчителька ще й підштовхує. Що ж, далі — то й далі»:

— «Сокира випала з рук. Людина сіла під деревом. І довго, довго розмовляли вони вдвох про життя, про пташині гнізда...»

— Так, правильно,— задоволено вимовила Поліна Іванівна.— Пам'ятаєте! Я знала, що таке забути не можна. Сподобалось?

— Дуже.

— Чим саме?

«Урок у четвертому класі триває», — вже зітхнув Наріжний.

Поліна Іванівна підбадьорювала його доброзичливим поглядом: «Ну-ну, старайся!»

— Якщо коротко казати, вбачаю в цих рядках жадобу гармонії, добра на землі.

— Так, так. Цілком природна жадоба гармонії. Людина пройшла крізь воєнну пожежу, яку гасили кров'ю. Людину саму було рубано. Як їй хочеться, щоб сокира впала на землю!.. Але ж ви не знали, не знали Корсуна.— Тепер вона дивилася строго й печально, як вчителька, що вже збиралася поставити учневі п'ятірку, але в останню хвилину пересвідчилася, що головне він не збагнув-таки: — Не знали ви Корсуна й тому могли подумати, що він на цій ідилії зупиниться і заспокоїться. Може, хтось інший... Але не він. Я дві ночі не спала. Мучилася, згадувала... Адже тут не все сказане. Не міг Корсун змалювати таке й радіти: ах, як гарно-гарнесенько...

Вона замовкла. Замовк і Наріжний. А в рамі дверей з незворушним обличчям постала мовчазна Валерія.

— Дві ночі не спала,— повторила Поліна Іванівна.— Згадувала дальші рядки. А як їх згадаєш, коли решето на в'язах? Повірите, часом хотілося, щоб хтось допоміг розкрити череп і перевернути всі рештки...— Стара захотіла.— Обійшлося! Таки згадала. А що, якби забула? Якби вмерла? Всі б думали так само, як ви: гармонія. А є, є закінчення.— Вона повила висхлим жовтим пальцем і сердито наказала: — Візьміть олівець і запишіть. Візьми? Тепер слухайте, що там далі: «Явір справді сказав: «Не рубай!» Далі тільки в уяві привиділось. Рвучко вгору здійнялась сокира. Тріски полетіли навкруг. Лезо врубувалось глибше і глибше. Явір мовчки стояв до останнього удару...»

Наріжний підвів голову, немов питаючи: все? Майнула думка: «Зміст, напевне, саме такий, але рядки кострубатіші... Не все врятувала пам'ять».

— Ви не знали Корсуна,— повторила Поліна Іванівна.— Стояв міцно на землі, все в ньому було від землі, але трохи й від неба.

Далі нечутно поворушила губами, обличчя страдницьки скривилося:

— Може, щось не так? Пам'ять, мов решето.
— Так, бабусю, так.— Валерія підійшла й поклала старій руку на плече.— Ви мені колись читали, тепер і я згадала.

Вона вимогливо подивилася на Наріжного, підказуючи щось очима.
— Так, Поліно Іванівно,— здогадався заспокоїти вчительку і він.— Тепер поетову думку завершено. Я вам дуже вдячний, що згадали ці рядки.

— Справді?— Стара з підозрою дивилася на нього.— Всі тепер щось приховують од мене... Ось і вона,— показала на Валерію.— Знаю: пише вірші, а криється, не показує...

Валерія спалахнула:

— Бабусю, звідки ви це взяли?

— Взяла, взяла.

«Так ось чому вона сказала «страшно», — подумав Наріжний. — Що ж, гірше було б, якби вона без побоювань підійшла до порога поезії».

— Дозвольте, я залишу вам свою київську адресу, — сказав він, поспішаючи на поміч збентеженій Валерії.— Може, бабуся щось іще згадає.

Швидко написав кілька слів, вирвав аркушик із блокнота і простягнув дівчині.

— Дякую,— не дивлячись на нього, поклала папірець на стіл.

— До побачення.— Наріжний підвівся.

Поліна Іванівна неухважно хитнула головою. Наріжному здалося, що вона вже забула, хто він і як опинився тут.

Ще кілька хвилин тому поблиски мислі в очах оживлявали її обличчя. Тепер погляд потьмарів. Жовтавість залила знерухоміле обличчя. Нижня губа, вся в дрібшечках-зморшках, звисла.

«Вона вмирає».— Наріжний злукано подивився на Валерію. Та стояла поряд крісла, обійнявши бабусю за плечі. Обличчя старої вона не бачила. Але її зосереджений спокій, в якому вгадувалася готовність до всього, відігнав його хвилиний страх.

— До побачення,— повторив Наріжний.

Він хотів сказати кілька слів Валерії, однак та дуже стримано вимовила: «На все добре». І він зрозумів, що нічого казати не слід.

Добре знав, що означає потай, уночі, писати вірші, мурмотіти рядки, що кришаться й розсипаються. Будь-чий погляд, будь-чне слово змушує тільки дужче замкнутися.

На вулиці Наріжний все ж пожалкував. Треба було щось сказати Валерії. І сам себе спитав: що?

10

Данилюк застелив скатертиною стіл. Вийняв із холодильника ковбасу, масло, сир. Розкрив банку сардин. Тарілочки, ножі, виделки. Здається, все. Похитав головою: холостяцький сніданок...

Наріжний міцно потиснув йому руку. Не квапився висловити свою вдячність, очі світилися нею. Він розумів, що Данилюк уникав зустрічі з ним. Тим дужче вабила Наріжного ця мовчазна і, як він дізнався, самотня людина.

Істи він напочатку відмовився, але потім, мабуть, забувши, заходився разом із Данилюком снідати.

— Каву чи, може, щось міцніше?

Наріжний усміхнувся:

— Кава для мене і є найміцніше.

Данилюк сприйняв це з полегкістю, бо під «щось міцніше» розмова розтягується на години, та й набуває — навіть із незнайомою людиною — іншого забарвлення.

Наріжний пожвавішав. Уважний погляд Данилюка спонукав до відвертості. Навіть про свої терзання з віршами розповів, зробивши нелегкий висновок: що ж, любити поезію — теж означає жити в поезії.

«Це він тому балакує, — думав Данилюк, — що хоче мене розворушити. А що я йому скажу? Воруши не воружи, а все попіль».

Куди поділися Маркові листи? Сестра мала звичку перекладати речі, папери з місця на місце, а потім шукати й бідкатися. Нема кого винуватити, крім самого себе, бо і він тільки тепер згадав про ті листи. А де книжка, в якій Марковою рукою було дописано ще два вірші?

Галина Кучеренко, а вже як її колотило життя, щось-таки знайшла в своїй хаті. Вчителька теж дещо зберегла.

«А що я йому скажу? Що не мав коли вгору глянути? Сівба, ремонт, запчастини, жнива і знову сівба. Дні і ночі невпинна карусель... Навіщо це жалюгідне самовиправдання? Я мусив, мусив...»

— Ми повернулися з війни іншими,— сказав Данилюк без усякого зв'язку з тим, про що йшлося.— А треба було зовсім іншими.

Наріжний замовк. Може, вважав, що розворушив-таки Данилюка, а може, здогадався, що він із тих, хто не любить підштовхувань.

— ...Фронтний госпіталь перевели до Києва. Корсун, коли одужав, там і лишився. Влітку сорок шостого приїхав сюди. Кожного тягло після війни побачити рідні місця. Мати його під час окупації померла. Сусідки показали йому, де могила. Потім, звичайно, він прийшов до мене... Дивимося один на одного, а між нами не чотири роки,— бо що таке чотири роки? — між нами війна. Чим її виміряєш? Із нашої комсомолії тільки троє й лишилося. Всі дні були ми з ним удвох. Потапенко, мабуть, кудись виїздив. Не пам'ятаю точно... Кажу Маркові: коли я лежав у госпіталі, то дуже мучився, що не знав твоєї польової пошти. Писав, кажу йому, в думках писав лист за листом. Виявилось, що ми майже одночасно потрапили в госпіталі, тільки між нами відстань простяглася кілометрів на п'ятсот, як що не більше. Він теж хотів знати, де я і що зі мною. Розумієш, кажу йому, мене мучило не тільки те, що не мав про тебе й від тебе ніяких звісток. Ще болючішою була думка: от уб'ють, а Марко не знатиме, як мене пече сором з-за того, що я теж голосував за догану, коли він переколоматив збори своїми віршами. Корсун засміявся: «Хіба таке було? Які дрібниці ти пам'ятаєш!» Видно, це не було для мене дрібницею, якщо я з гниючими ранами згадував ту догану, до якої і сам руку доклав. Марко поплескав мене по плечу: «А в госпіталі згадував, як ти захищав мене, коли за концерт довбали і скрипкою дражнили...» Про все довоєнне Марко говорив весело, жартома, і я не розумів, чому він так радіє. «Дивак! — сказав він.— Ми ж були хлопчиками. Метушливими й галасливими. А якими серйозними собі здавалися! Ми все, все знали і будь-які питання, навіть світового масштабу, вирішували за п'ять хвилини». Пам'ятав смішні словечка й прізвиська, що ми ліпили один одному. І наш драмгурток, у якому всі ми були якщо не геніями, то, безперечно, великими акторами. Згадував і сміявся. Потім спитав: «Що в тебе зараз?» — «Жнива ось-ось. Сухий половину врожаю пожег. А далі — орати чим? А там сівба, а там буряки...» — «Тяжко?» — спитав. «Повір, Марку, часом тяжче, ніж на фронті».

— Це був другий післявоєнний рік,— пояснив Данилюк і глянув на Наріжного. Що йому говорять ці слова? Дуже мало або й зовсім нічого. Почорнілі обличчя солдатських удів. Голодні діти з отакими великими очима. Сотні землянок чи сарайчиків, так-сяк пристосованих під житло.

«Добре, що мовчить,— подумав Данилюк.— Може, воно йому й не дошкаляє, але слухає».

— Я теж у Марка спитав: «А що в тебе?» — «У мене? Вдень у дитбудинку з малюками вожуся, вночі вірші». — «Тяжко?» — «Не питай. Кожний вірш — мов стрибок на бруствер».

Данилюк ізнову помовчав. А що говорять молодому товаришеві ці слова? Красиво звучить! Напевне, читав у романах і повістях про той бруствер. Лише три слова. Марко, сказавши їх, добре знав, що відчує Данилюк. Не гуркіт артилерійської підготовки оглушує, хлопче. А та мить, коли змовкають гармати. Ось тоді глухнеш. Глухнеш, і холоне в животі. Але сигнал підкидає тебе на бруствер: біжиш,— усього тебе видно,— назустріч кулям.

— Мій батько,— не підводячи голови, сказав Наріжний,— повернувся сліпий. Танкіст.

Данилюк кинув швидкий погляд на Наріжного. Не став розпитувати, тільки подумав: «Цей тямить».

— Може, ще кави?

— Що, що? — здригнувся Наріжний.

— Питаю: може, кави ще?

— Ні, ні, дякую.

Данилюк почекав. Йому здалося, що Наріжний хотів про щось спитати й завагався. Може, в нього тих запитань — дня не вистачить. Але Наріжний ні про що не запитував. І, може, саме тому Данилюк заговорив далі:

— Коли Корсун сказав, що сподівається книжки, а поки що — жодного надрукованого рядка, мені здушило горло. Треба було бачити його очі, треба було бачити, як він це сказав... У мене вихопилося: «Як ти можеш писати? А він мені: «Торік не вродило, а ти сіятимеш? Хоч би й град, посуха, знову ж сіятимеш? Міг би зректися землі?»

— Як багато цікавого ви знаєте про Корсуна! — Наріжний жадібно вдивлявся в похмуре обличчя Данилюка.

— Що ж цікавого? — хитнув головою Данилюк. — Я вже казав вам: треба було повернутися з війни зовсім іншим. Тоді б я не крикнув йому з досадою: «Як ти можеш порівнювати? Це ж хліб! Люди голодні!» Він спочатку гостро глянув на мене, обличчя жовте, а потім зареготав. І як! Аж сльози набігли: «Ох, друже Трохиме, ти вже раз голосував за догану моєї скромній персоні. Може, досить?..» Але я тоді не второпав: при чому тут догана? Згарячу ще якась слівце кинув. Тут ось-ось жнива, а у нас кілька латаних комбайнів. Якщо хочеш знати, ми в старих бабів серпи та коси шукаємо. А хто жатиме, хто коситиме? — люди хитаються. А він, бачите, терзається над віршем... Біжиш у поле до заглухлого трактора, на весь район п'ять колісних калік. День працюють, день стоять. Власну руку відірвав би та вставив замість запчастини, якої — хоч умри! — нема...

Корсун слухав, і губи йому сіпалися: він мене зрозумів. А я? Це завжди так. Один розуміє зразу ж такі, другий — коли вже пізно. Щось я бачив, але тільки на короткі гони.

Вичікувальний погляд Наріжного, його, як здавалося Данилюку, надмірна увага (нема чого слухати) вже стали нервувати.

— Оце й усе. Казанок не варить.

Збільшені скельцями окулярів очі Наріжного ще дужче розширилися.

— Вибачте... А... А свою книжку Корсун надіслав вам? — квапливо запитав він, немовби хапаючись рукою за двері, що ось-ось мали зачинитися.

— Одержав, — неохоче відповів Данилюк. — Просив, щоб я відверто написав йому. «Не жалій мене, бий, якщо треба, прямою наводкою...» Прочитав, звичайно. Були вірші, що зачепили душу. Війна. Наша молодість. Були й такі, що — правду кажучи — просто не зрозумів. Що я тямлю в поезії? Спробував написати йому. Ото мука була! Так і пруть із мене дерев'яні слова. Бо щодня — звіти, доповідні записки... Сидиш іноді в компанії за кухлем пива — і то з язика мов гусинь повзе. «Враховуючи обставини...» Уже потім, коли Корсун помер, по-іншому книжку читав. І пекло мені отут за свій нікчемний лист. — Він різко обірвав: — Ні до чого вся ця розмова, товаришу Наріжний.

— Я вас слухаю з глибоким інтересом, Трохиме Петровичу.

Життя навчило Данилюка відчувати щирість. Але зараз жадібна увага Наріжного тільки посилювала душевне сум'яття й невдоволення собою.

— Що в цьому интересного? — хмуро глянув на Наріжного. — Навіть книжка не збереглася... І листи кудись поділися. Читав мені вірші тоді. Дещо пам'ятав і рік, і два. Розвіялося...

Розмова ставала йому чимдалі важчою. Що цей знавець поезії думає про нього? Якщо насправді?

Він помилявся. Наріжний думав про нього з почуттям спорідненої близькості і внутрішньої тривоги. «Навіщо я терзаю його своїми запитаннями? Навіть коли я мовчу, він розуміє, що я чекаю від нього споминів, хоча б

короткої згадки про якийсь окреми́й випадок. Одне слово, ворушу колючки в його грудях. Хто я для нього? Книжковий хлопчик із маленькими науковими працями і великою амбіцією».

— Попросив мене тоді Корсун,— почувся мов іздалека голос Данилюка,— щоб узняв його з собою. Я тоді працював у сільгоспуправлінні, мотався по селах. Поїхали. А їзда яка була? Бідарка й сухоребра шкапа. Виїхали за місто. Я вже звик. А він: «Ану стій! Боже, яка тиша! Яке небо!» І засміявся, наче дитина. «А де тут передній край? І чи то справжній лелека чи «месер»?» Заїхали до якоїсь МТС, я подався до майстерень. Саме перед жнивими було, як могли, латали комбайни, трактори. Кинувся — нема Корсуна. Туди-сюди, що робити? Погнав бідарку в степ, знайшов. Стоїть край поля і гладить пшеничне колосся. Мов дитячі голови. Махнув на мене рукою: «Вертайся, потім прийду...» Бачу, тіпає його. Став поряд. Мовчимо. Рушив він поволі, а рука на хвилях колосків ніби пливе.

«Добре бачить людина!» — подумав Наріжний, вдивляючись в худе обличчя з гостро випнутими вилицями. Кострубаті брови зійшлися на переніссі. Бічне тьмяне світло ніби змінило колір запалих очей. Удень вони здалися Наріжному сірими, зараз були темні, майже чорні.

— Повернулися в МТС, пообідали.— Данилюк говорив поволі, немов вагався: так воно було чи інакше, і тут-таки спіймав себе на похибці: — Ні, пообідали вже в іншому селі, в Обазівці...

Наріжний ледве стримав усмішку: «Точність! Нехай трохи наївне, однак скрупульозне додержання точності в кожній деталі. Цей нічого не вигадає».

— Коли верталися додому, Корсун розповів мені, як у сорок третьому, після госпітально, доганяв він фронт. На попутних машинах, хто як. Це вже після Курської дуги. Бачить поле, пшениця вже хилиться, і купка жінок при дорозі. Постукав по кабіні. Сtribнув він з машини. «Тігоньки, що ж ви дивитеся? Пшениця осипається!» А вони мов над мерцем заклакли. «Що таке?» Нарешті одна жінка пояснила. Гітлерівці мінами поле нашпигували. «Бачите? — Жінка показала на почорніле й витолочене місце.— Вчора там мою сусідку Палажку пошматувало». Затрусило Марка, сльози покотилися. Це після контузуї... «Була,— сказав він,— мить, коли хотілося кинутися на ті міни, аби тільки всі вибухли і щоб хоч трохи хліба жінкам лишилося». Загудів шофер — фронт не жде, треба було їхати. «Лежу,— говорив Марко,— у кузові, плачу...» — Данилюк похитав головою: — Заплачеш!.. Моторошно вже від самої думки, що чорний розум фашиста міг дійти до того, щоб пшеничне поле не хлібом, а смертю годувало.

Він замовк. Йому здалося, що Наріжний, ворухнувши рукою, збирається витягти блокнот. Тоді — все!

Але Наріжний цього не зробив. Він думав: «Скільки книжок я прочитав про війну, а що я про неї знаю? А відтак я ніколи не зумію збагнути почуттів цієї людини, яка бачила смерть, йшла на смерть і вдома застала смерть». Він хотів посипити Данилюка про дружину, але не наважився. Хто з них сестра, хто дружина?

Тільки тепер він роззирнувся. Все в кімнаті було таке ж звичайне, як у будь-якій іншій квартирі. Буфет. Телевізор на столику. Зелена канапа в кутку. Килимова доріжка навскіс од порога до дверей іншої кімнати, напевне, спальні. На підвіконні два горшечки з альпійськими фіалками. І все ж це житло відрізнялося від інших. Саме повітря в ньому було насичене тоскною самотністю. Тут годинами не чути голосів, або — і це ще гірше — людина стиха розмовляє сама з собою.

Він співчував Данилюку. І мучився власною безпорадністю. Сказати щось заспокійливе, втішне? Інтуїція підказала йому, що менш за все тут потрібні хоч би й найдобріші слова. Нічим тут не допоможеш. Головне лишиться незмінним: він поїде, а цю людину обступлять мовчазні стіни.

— Корсун тоді сказав: «Видно, так уже складається наше життя. Щоб земля стала чистою, кожен із нас мусить собою підривати міни». Отак сказав... Зупинилися ми край бурякового поля. Жінки пололи. Підійшли до них, погомоніли. І — додому. По дорозі він знову про книжку заговорив:

«Мушу, — казав, — квапитися, — бо строки мої короткі. Наздоженуть мене рани». Ці слова в нього якось римою склалися.

Наріжний здогадався:

— Це, мабуть, із вірша Семена Гудзенка. Є такий поет, чули? Теж фронтвик. «Мы не от старости умрем, от старых ран умрем».

— Так, так.

— Гудзенко теж помер молодим.

— Виходить, мали силу розгледіти свій завтрашній день.

— Розгледіти і квапитися.

— За багатьма війна ще й досі ходить слід у слід, — зітхнув Данилюк. — Повернулися ми того дня з Корсуном додому, попили молока, лягли спати. А вночі кожному в голові крутиться своє. Чую — не спить. «Що, Марку?» — «Ти звернув увагу, Трохиме... Як вони дивилися на наші шинелі?» Я промовчав. Щодня випадало бачити десятки жінок — у полі, на фермах. Чи мав час придивлятися? Гасав, мов солоний заєць. Ми з ним разом ходили в полі, але Марко говорив так, ніби мене там не було. «...Ота літня жінка в чорній хустці, певно, сховала за іконою похоронку. Бачив, яке в неї нерушно-кам'яне пооране обличчя? Це в Польщі так говорять: пооране обличчя. Глянула на нас і опустила голову. Підійти, сказати б щось. Що скажеш?.. Поряд неї молодиця стояла. Та дивилася привітно, приязно, а потім її наче струмом ударило. Зблідла, губи засмикалися, і я зрозумів, що вона подумала: «Ці повернулися, а де мій?» Може, в неї не похоронка навіть, а оте «пропав безвісти». І вона все гадає: «Як це пропав? Живий, неживий?» І скільки їй чекати? Може, ціле життя».

Данилюк замовк. Уже не вперше за ці дні його вразило те, що пам'ять так чітко підказує чуте десятки років тому. Вона поверталася до нього й давніми відчуттями. Так само, як і тоді, від Маркових слів охопив гіркий смуток. Я ж стояв поряд із ним, чому ж я цього не бачив? Невже схилені постаті жінок із сапками спонукували думати лише про бажаний процент прополки? І так само, як і тоді, ладний був крикнути: «Ні, Ні!» Не міг я, хоч і заклопотаний до нестями, так змізернити душею. Хіба не переймався скорботою і співчуттям, дивлячися на тих жінок? Хто-хто, а я добре знав, як важко вони працюють і як мало в них радості.

Та з ним завжди була невідступна й болюча думка про Марію. Нам важко? Нам гірко? Та чи маємо право скаржитися, адже бачимо сонце на небі. А Марія в землі.

Все це так, казав собі. А все ж, а все ж... Якщо бути до кінця щирим, то мусять визнати, що процент мав і над ним велику владу. Вимогливе «треба» підганяло його, забирало сили, кидало вночі до телефону, будило на світанку. Не для себе ж. Для всіх. Щоб усім легко дихалося й побільшало радості.

З «усіх» він самозречено назавжди виключив себе. Нікому про це не слід було знати. Нікому не дозволяв хоч би й чистими пальцями торкатися свого замкнено-особистого. Не корчив із себе мученика. Просто знав свою вдачу. Легко йому вже не дихатиметься. Бачив, як тихо згасає сестра. Бачив Марію — для всіх інших давно мертво.

Думка вперто поверталася до тієї нічної розмови з Марком, до того, що було їм обом дороге: заради всіх. Воювали, кров пролили, а тепер працювали для всіх і заради всіх. Але глибинна суть цього поняття йому відкрилася, коли Марко заговорив про літню жінку в чорній хустці, в якій дома похоронка за іконою, про молодицю, що зблідла, згадавши свого... Він бачив кожну й кожного з усіх.

«А я?..» — спитав себе Данилюк. Він підвів погляд, і в очах його майнула здивування. («Хто ця людина? Як вона опинилася тут?») Та зразу ж його охопило почуття провини й ніяковості: «Сиджу собі, роздумую, він терпляче чекає». Вже не вперше мав нагоду пересвідчитися, що чим-чим, а терпцем Наріжний багатий.

— Довга була ніч, — квапливо повернувся він до розмови. — Я вже дещо тут згадував... Але він весь час про вірш... Розумієте, про що б не говорив, а знову й знову про вірш, що йому в голові молоточком бив. Так він тоді

сказав. На вірші в мене змалку пам'ять слабка. Повірите, товаришу Наріжний, оце третій день ходжу і за горло себе хапаю: згадай, згадай! Начебто й згадав. А може, це мені тільки здається? Воно мовби й на вірш не схоже... «Хилиться сонце, хилиться вечір. Западає в ніч. Стомлені руки, стомлені спини. Хиляться вдови солдатські. Западають у ніч. У холодні обійми роздумів. У холодні обійми споминів. Що сивіють так само, як мододі коси...»

— Це Корсун! — схвилювано вимовив Наріжний. — Це його голос.

— Може, так, а може, щось загубилося, — похитав головою Данилюк. — Голова тоді йшла обертом: ремонт, жнива, насіння... Якого біса! — різко обірвав себе. — Отак завжди шукаєш собі виправдання. Ви про свою розмову зі вчителькою розповідали. Марко тоді, в сорок шостому, передусім до неї пішов. А я? Живу ж поряд. Душа не покликкала — ось у чому горе.

Наріжний усміхнувся, згадавши другу зустріч з Поліною Іванівною.

— Вчора розшукала мене її внучка Валерія: бабуся кличе. Уявіть, згадала закінчення одного вірша. Ось для кого пам'ять про Корсуна поістині свята... Це добре, що ви завітали до неї. — Наріжний ніяково змовк; як недоречно вихопився зі своєю похвалою.

— Хм, добре... Добре, що живою застав? — криво всміхнувся Данилюк.

«Робота, робота, — думав він. — Дні, ночі... Вічний поспіх. Нічого не бачив навкруг. Отож-то! Знайшов з чого пишатись і чим виправдуватись. Мусив бачити. І навкруг. І самого себе».

Вже вголос знову повторив:

— Ми повернулися з війни не такими, як були. А треба було — зовсім іншими. Як Марко Корсун.

Наріжний нахилився вперед, готовий ловити кожне слово. Але Данилюк замовк і насторожився. Йому здалося, що гість весь час чекає нагоди, щоб спитати про Потапенка, а говорити про нього не хотілося.

Але Наріжний ні словом про Потапенка не прохопився.

— А в Києві... Були ж, мабуть, у Корсуна приятелі, знайомі. Ви питали в них?

— Звичайно, — відповів Наріжний. — Всіх, із ким Корсун спілкувався, розпитував. Знайшлося декілька віршів.

Уже вкотре Данилюк, караючися, подумав: «Ну от, може, не такі вже й близькі знайомі, а щось Маркове зберегли».

— Скажіть, будь ласка... — Данилюк замовк. — Я хотів спитати: чи нема серед того, що ви розшукували, вірша про жайворонка?

— Про жайворонка? Ні...

Данилюк не підводив голови. Перед ним стояла склянка з недопитою, вже захололою кавою. Він машинально розмішував її ложечкою, яка тихо дзенькала, торкаючись скла.

— Тієї ночі Корсун скаржився, що кільканадцять разів починав один вірш, одкладав, знову брався. Вп'явся, казав, як осколок у груди. Потім питав мене, чи чув я жайворонка, коли ми були в полі. А я тоді тільки до одного прислухався: гуркотить трактор чи знову, клятий, замовк. Так я йому сказав. Він сів на ліжку: «Е-е, друже, так ти й зовсім оглунеш... Співав жайворонка. І знову мені той вірш ворухнувся в грудях гострою залізячкою». І став розповідати, з чого почалося. Вибачайте, може, не запам'ятав усе до слова. Передам коротко. В госпіталі поряд із Корсуном лежав вірменський учитель. Без ніг. Марко ім'я його й прізвище тоді назвав, забулося. Той учитель і розповів йому таке: співав у небі жайворонка. Високо летів — увесь світ бачив. І раптом хитнулося небо. Кинувся жайворонка вниз, навзніки впав на землю і лапки простягнув угору, щоб не дати небові впасти. Сміються з нього: «Що ти, мудра голово, надумав? Чи отими лапками-соломинками вдержиш небо?» Жайворонка одповів: «Що зможу, те й зроблю».

— Прекрасно!

Данилюк одсунув склянку, глянув на Наріжного, який навіть порожевів, сподіваючися, мабуть, почути й далі щось незвичайне. «Немов хлопчик на казку чекає», — подумав Данилюк.

— Розумієте,— сказав він,— вірменський вчитель запевнив Марка, що його прадід на власні очі того жайворонка бачив і чув. Цікава легенда, правда?

— Дуже цікава.

Чи не вперше за весь вечір Данилюк усміхнувся.

— Коли я сказав це Маркові, він страшенно розсердився: «Яка легенда?! Такий жайворонко був насправді. І прадід був. І все бачив, усе чув. Може, скажеш, і я того вчителя вигдав? Ось отак, як оце ти, поряд мене лежав. Я вже півроку мучуся з тим жайворонком, а ти не віриш...» Заспокоював його. Де там! Марко примусив мене поклястися, що вірю: саме так було...

— Як добре, що ви все це запам'ятали,— розчулено сказав Наріжний. Данилюк скривився:

— Якого біса! Все перетерли кам'яні жорна. Це тільки клаптики. Мені б тепер із Корсуном поговорити...

Наріжний кліпнув віями, зняв окуляри і став їх протирати.

Втома згинала Данилюка. Він прихилився до спинки стільця.

Нарешті Наріжний підвівся й став дякувати.

— Нема за що...— махнув рукою Данилюк, важко встаючи з-за стола.

— Як ви себе почуваете? Я чув; операція була.

— Була. Все гаразд.

Наріжний зрозумів: про це більше не слід говорити.

— На все добре. Ще раз дякую вам. Вибачте, що втомив, але це така справа...

— На все добре.

Потиснули один одному руки, і Наріжний пішов.

Данилюк ще трохи постояв біля дверей.

— Який дідько тягне їх за язик?— спитав невідомо кого.— Операція, операція... Кожному треба знати.— Почув свій власний голос і скривився: — Не наговорився?

«Добре, що вже й це позаду. Добре, що побачився з ним і дещо йому розповів. А то згадалося б потім і мучило б, як усе невисловлене й недодумане».

Він поволи роздягнувся, погасив світло й ліг. Тепер відчутнішим став ниючий біль у грудях. Кому яке діло? Була операція, була. Різали, зашивали. Все, як належить.

«Хм, недодумане... А коли його додумаєш? Помилявся той, хто казав, що спогади, мов клубок: потягни за кінчик — і розкрутиться до краю. Але ж клубкові є край. А тут нитка тягнеться біз кінця».

Про що ж ще вони говорили з Марком тієї ночі перед його від'їздом? Кого згадували? Мовчки і вголос. Мовчки про поштену Марію; в цій кімнаті чувся її голос, сміх, плач. Мовчки про загиблих друзів. А вголос про довоєнне — сліпі цуценята, що ми знали? Війна дечого навчила, але якою жорстокою ціною.

Не спитав Наріжного, коли має вийти нова книжка Корсуна, а мабуть, слід було спитати, хоча б заради ввічливості. «Та яку це має вагу — раніше чи пізніше. Адже однаково я тієї книжки вже не побачу. Ну і що ж? Марко теж не побачить. Але вона буде, і в цьому суть».

Він жив, працював і теж квапився. Він знав, що й вилікувані рани — це міна вповільненої дії. Треба було зробити, встигнути, досягти хоч би частки того, чого прагла душа.

Кляв свою пам'ять, а вона, вчепившись за болюче, витягла з безладної купи забутого почуте тоді, в сорок шостому, коли нічна розмова раз у раз уривалася: «Хірург зашивав мені рану на грудях. Довгою голкою протягував нитку. Тому — я живий. Він навчив мене, як треба робити. Спасибі йому. Невидимою голкою крізь власні груди я протягую кожний рядок. Саме тому — живу». Може, щось переплутав? Завтра піду до Галини Кучеренко. Вона знає. Вона все краще, ніж я, знає.

Але годі: не можна жиги одними спогадами.

...І цей спитав про операцію. Кожний питає. Ну, була, була! Розрізали й знову зашили. Щось дуже швидко. Та недарма ж місяцями валявся в госпіталах, біда навчила дещо бачити в очах лікарів. І тепер побачив. Пішов до професора і — руба: «Я солдат. Говоріть одверто: мушу знати, скільки місяців?» Професор спробував удати, що він дуже здивований. Але не витримав насмішкватого, всерозумючого погляду Данилюка. «Як солдат солдатіві скажу...»

Йому нелегко давалося кожне слово. «Ви розумієте...»

Данилюк співчутливо дивився на професора, що стискував пальцями лоба. Може, хоче витиснути з голови щось на зразок соломинки, за яку хапаються інші: «Знаєте, в нашій клініці були випадки...» О, звичайно, Данилюк знає: щасливі випадки. Дорогий професоре, обійдемося без солоденьких казок. Чи, може, вам самому полегшає? Розумію, як важко вам. Мені розповідали, що ви тут, у клініці, посивіли за одну ніч. Але ж тоді вмирав юнак, і молоду матір, що внизу билася головою об сходи, теж не пощастило врятувати. А тут зовсім інша історія.

Професор, слід віддати йому належне, не вигадував ніяких казок. Опустив руки й похитав головою: «Загадкова хвороба. Стільки ще в ній нерозгаданого». Данилюк усміхнувся: «Є, дорогий професоре, річ більше нерозгадана — життя. Чи не спадало вам на думку, що ця штука небезпечніша за всі хвороби. Від багатьох хвороб люди виліковуються, а від життя вмирають усі без винятку». Професор розсердився: «Софістика! Від життя живуть».

Марко, певно, і без професорів відчував свій строк. Замолоду таке знати тяжко. Поетові й поготів: адже стільки мав сказати. «А мені, навіщо мені знати? — спитав себе Данилюк. — Хіба це важить, коли в кишені пенсійна книжка?» Сьогодні міг би відповісти на це іншим запитанням: «Чому жадаю все зрозуміти, докопатися до кореня охопила мене так пізно?»

Щось усередині пискнуло виправдувальне: робота, не було коли вгору глянути. Так, він працював більше й чесніше, ніж багато хто. Надмірна скромність ні до чого. Більше й чесніше, бо тягнув часом за ледарів і тугодумів. І що ж? У цьому все пояснення й виправдання? Для службової автобіографії, може, й досить. На велику міру життя — замало. Мусив, Трохиме, думати, а не пливти за одноденним. Хоч не сліпий був, дивився, але куцо бачив.

«Як солдат солдатіві...» Переконав-таки професора, що мусить знати. А навіщо? Теж, щоб чогось устигнути? Так, устигнути. Розгледіти те, чого не розгледів. Обдумати те, що минало бездумно? Гаразд, а навіщо?

— А хоч би й для самого себе, — не знати кому вголос одповів Данилюк.

Запитання поставали одне за одним. Так само, як і спогади. Досить зачепити одну ланку, задзеленчить довжелезний ланцюг.

Котра година? Який нескінченний і втомний день. Розмова з Наріжним, нервові напруження знесли його. Він подумав, що добре було б заснути без сновидінь, і зразу ж одкинув цю думку. Нехай і цієї ночі постане на порозі Марія — вона чомусь завжди стоїть, зіпершись на одвірок, і з мовчазною тривогою на білому обличчі дивиться на нього: «Гірко тобі одному?» Ніколи не скаржиться, ніколи не вболіває про свою долю — його жаліє. Тепер уже може сказати їй напевне: «Скоро, Маріє, вже скоро». Відчув полегкість, немовби й справді вона могла почути.

Вимкнув світло й лише тоді згадав про снотворне. Пальцями намацав таблетку, запив її теплою водою з термоса. Нагадав собі, що на тумбочці є ще одна таблетка, про всякий випадок.

Поки що допомагає звичайне снотворне. Згодом почнуться болі. «Як солдат солдатіві...»

В госпіталі й не таке було, подумав він і, заплющивши очі, став чекати, поки прийде сон.

Микола
Карпенко

З ГОРОБИНОЇ НОЧІ

*

Відчинив у світ я двері...
ПАВЛО ТИЧИНА

Все меначеб елегійно:
Тиша, стіл, папери...
Та для пісні фронтової
Відчинив я двері.

І в душі чутливі струни
Сурмами заграють;
І думки, як блискавиці,
Світ уяви крають

І народжують картину —
Аж мороз по спині...
У поета, як в солдата,—
Ночі горобині.

*

Себе я бачу на війні,
Де злий метал співа...
Твої трикутнички мені
Приносить «польова»...

А з ними — запахи ланів
І вісті з-за Дніпра,
Що нелегкий воєнний хліб
Земля моя збира.

«Корів запряжено в ярмо,
А в поміч — жони всі...»
Як берестяне те письмо
Із Древньої Русі.

*

«Знов про війну? Доволі! Годі!
Глянь: роси падають в траву...»
А вірші — як бійці в поході
В далеку пору фронтову.

По два, по три та по чотири
Рядки римовані у них,
І назви, ніби командири,
Пливуть на конях вороних.

І все чекає на поета,
Коли він вигукне:
«Пора!»
І засигналить, як ракета,
Вогненне слово з-під пера.

*

Згадаєм війну — і бої за боями,
І ходить навколо біда,
І небо задимлене висне над нами
І вибухом землю гойда.

І котить відлуння гарматного грому,
І меншає куля земна:
До кожного серця у смутку німому
Впритул підступала війна.

Непроханим гостем вривалась до хати
І звістку приносила злу...
Далеко на фронті вмирили солдати,
А сльози лилися — в тилу.

*

Здавалось би: що в потиску простому,
Коли руки торкається рука?..
А скільки сили братньої у ньому,
Якщо він справжню щирість виклика.

Це ствердять всі, хто у війну солдатом
Відчув не раз в огні тяжких боїв,
Як вміють друзі руки потискати,
Свої серця еднаючи без слів;

Як, нашвидку забинтувавши рани,
В окопі десь чи ветхім бліндажі
Прощаються:
«Ну що ж, брати-слов'яни,—
Пішли...»
— на ті останні рубежі...

А ти вцілієш дивом серед бою —
Й довіку не повернешся з війни:
Вони стоять, стоять перед тобою —
І простягають руки з далини.

*

Війна багатьох виривала з рядів —
Жорстоке двадцяте сторіччя...
Вдивляймося в очі батьків і дідів,
Вдивляймося в їхні обличчя.

В серцях ветеранів — осколки війни.
Лиш пам'ять — від ран отих ліки:
Не їхня лиш пам'ять, а й ваша, сини,
І ваша, онуки,— навіки!

Нехай вона буде жива у живих
І нашу примножує силу,
І вічно живуть між балад фронтвих
Балади гарячого тилу.

Іван
Гончаренко

ІЗ ФРОНТОВОГО ЛИСТА

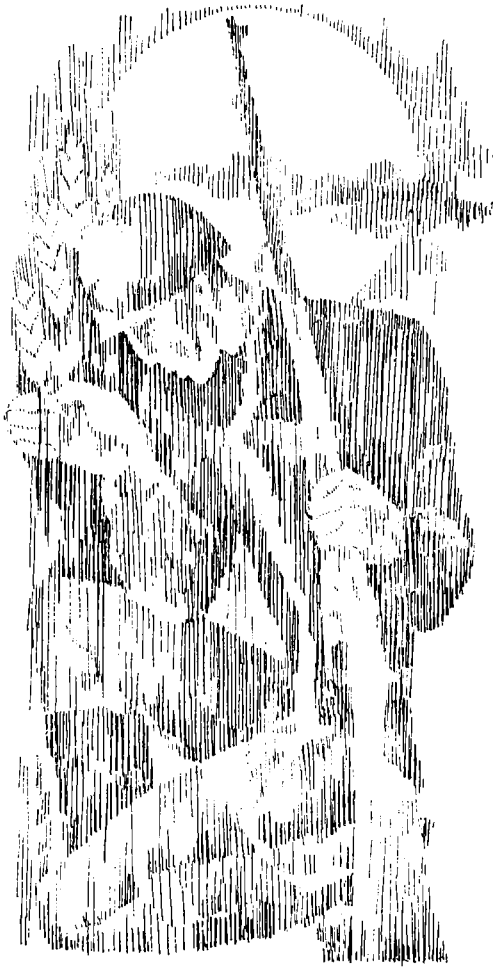
Миколі Шеремету

Мій друже давній,
вчора я читав
щоденник твій «У партизанськiм краї».
Минулі дні,
знайомі небокраї,
де ми пройшли з тобою,
пригадав.
Багато передумав, перемріяв.
У спогадах минулого
мені
ставав на горах синіх
рідний Київ,
внизу Дніпро
і ліс удалині...

Неначе в тихий вечір із тобою
на гірку Володимирську ідем,
любуюся даллю дніпровою,
говоримо...
І наче день за днем
такі живі,
такі до болю рідні
в уяві воскресають...
Милий час,
привітні ранки,
вечори привітні,
одне б хотів — назад вернути вас!

Повернемо!
Зустрінемося знову.
За зустріч цю,
За наше вороття,
щоб тільки вгледіть рідну даль дніпрову, —
в борні не пошкодуем і життя!

Віктор
Кочевський

ГВАРДІЇ СІВАЧ

Олесю Гончару

Коли біднота сіяла овес
(Із куркулем скоріше б поквитаться!),
Земля ласкавим іменем — Олесь —
Назвала свого кривого полтавця.

З тих пір Вас поле рідне зігрива
Квітневістю слідів і мрій малечих,
І дзвонять пружним простором слова
У борознах бентежних Ваших речень.

Іх перший чув студентський Харків мій,
Високі Альпи ждали словосходів,
І ритмом хвиль ловив морський прибій
Степів таврійських повість колоскову.

У юності судилося пройти
Поля вогню й залізної хуртечі...
Вагою мінометної плити
Обов'язок бійця Вам ліг на плечі.

Обов'язок бійця і сівача —
Весь вік за тихі борозни боротись...
Живуть у Вашім серці і в очах
Солдати, вчителі і хліботорці.

ПАМ'ЯТІ АРШАЛУЙСА САРОЯНА

З-за кряжів Арагацу глибокий твій голос почувся:
Невпокорена пам'ять живого тебе поверта...
Тож сідай, як раніш, біля серця мого, Аршалуїсе,
Та поплинем удвох у розчахнуті громом літа.

В нашу юнь одновесну, вогнем Чорномор'я хрещену,
Де несли ми судьбу, наче скатку через плече.
Україна, як сина, тебе виглядає зі щемом,—
Хай Дніпро доброту на рубці твоїх ран потече.

Нам війни путівці ув один зав'язалися вузол,
Ми з тобою одних скуштували гірких порохів.
З материнських небес в наші думи прикрилював бусол,
Вірна домові птиця, що зветься у вас *арагіл*.

Він з луки клекотить, випробовує крила на вирій
І сумує, що довго вістинки від тебе нема.
Тож скоріше приходь і в розмові по-братньому щирій
Чорним чубом тряхни, де навіяла снігу зима.

І повідай мені, як ти совістю дружби тривожив
Власну душу та слово, палаючи з ним заодно,
І на серце своє брав солдатської пам'яті ношу,
Дня найтяжчі турботи...
І вибухло болем воно.

Ти упав хліборобом на ниву свою недожату —
І в дніпровським степу сонцекруг наді мною поблід...
Не для тебе цей спокій — під каменем сірим лежати,
Коли рідному полю сузір'я зернить небозвід.

Коли стільки тривоги запеклось на обличчі планети
І потрібні пісні, як солдатові боезапас,
Щоб наклала вона на війну своє праведне вето,
Щоб останній пожег в білім світі навіки погас.

Я ніколи, мій друже, тебе у житті не застану,
Не потисну руки, що плекала слова на вогні.
Тільки голос твій чую в пісенній ході Айастану
І ранкова зоря твоїм іменем * світить мені.

* Аршалуїс — ранкова зоря (*вірм.*).

Євмен
Доломан

ЗОЛОТІ ЗЕРНА

Оповідання

Сіре асфальтове шосе, ніби туго натягнута сталева бинда, пролягло по самісінькому узлісся, одмежувавши його від широкої, розложистої долини. Бронзовокорі височенні сосни суцільною стіною зупинилися біля самого кювету, наче хочуть створити затишок для кожного, хто опиняється на цій дорозі.

Кілька десятків «тридцятьчетвірок», густо обліплених автоматниками-десантниками, просуваються по шосе ось уже більше години без найменшої перешкоди — не пролунало жодної черги з автомата чи кулемета, жодного одиночного пострілу. Здається, що танкова бригада йде не по тилах ворожих військ, не наступає на Берлін, до якого лишилося менше сотні кілометрів, а здійснює учбовий марш десь у Приураллі чи в Заволжі — за тисячі кілометрів од фронту. Та й сама дорога — гладесенька, хоч коті покотило: ні вибоїн тобі, ні воронок — зовсім не схожа на фронтові шляхи, розбиті та покарьожені, до яких звикли і танкісти, й автоматники. Видно, не вибухали на цьому шосе ні бомби, ні снаряди чи міни.

— Гарна дорога! — гукає над вухо, аби перекрити гудіння моторів, ефрейтор Федько Сороколіт своєму сусідові. — Якщо й надалі так триватиме, то, дивись, завтра надвечір і до Берліна доскочимо...

— Не поспішай, — сумовито відказує той, — ще всього буде, доки туди доберемося... — Сержант Черних, сусід Сороколіта, либонь, настроений менш оптимістично, ніж ефрейтор. Він розуміє, що це затишшя тимчасове, і сприймає його як винагороду за тяжкі й кровопролитні бої, які вела бригада і вся танкова армія протягом минулих днів.

Шістнадцятого квітня на світанку дружим залпом сотень «катюш» розпочалася могутня артпідготовка. Тисячі гармат і мінометів, мабуть, більше години «обробляли» передній край оборони противника. Од вогненної зливи снарядів і мін дрижали земля і небо. Чорний дим, як важка грозова хмара, заткав увесь горизонт. Гадалось, в тій зливі, в тій круговерті вогню й металу нічого живого не залишиться.

Та коли вщухла пекельна громовиця і розпочався наступ наших військ, виявилось: не все згоріло, не все перемолось в обороні противника. Танковій бригаді випало йти в голові танкової армії. І вже на перших кілометрах танкісти й автоматники-десантники відчули шалений опір ворога. З усіліх де-не-де бетонаних укріплень озвалися гармати й крупнокаліберні кулемети. Зі схованок, з укриття били «тигри» й «пантери», з відритих при дорозі щілин фанатичні гітлерівці чвакали по наших танках з фаустпатронів. Оборонялись оскажено, відчуваючи свій неминучий крах.

Командири й солдати сподівалися, що коли буде подолано всі смуги міцної оборони ворога і танки вимчать на оперативний простір, то відразу стане легше. Та ті сподівання виявилися марними. Бо, подолавши лінію оборони, наші воїни не зустріли, не відчули жаданого оперативного простору. Кожне селище, кожен гайочок чи пагорбок найжачилися гарматними

й кулеметними стволами. Тож довелося просуватися вперед, ведучи безперервні бої.

І лише сьогодні вранці, коли бригада осідлала оце шосе, запанувала тиша. Аж не віриться, що десь позаду Одер і Нейсе, позаду Бриг, Тепліц й інші німецькі міста й селища і що вже зовсім недалеко до Берліна, а значить, і до перемоги.

Єфрейтор Сорokolіт і сержант Черних сидять поруч попереду танкової башти. Їм звідти добре видно дорогу, кілька передніх танків, забронзовілу під сонцем стіну густого танконепрохідного лісу. А праворуч розкинулося розложисте пониззя, вкрите густою ворсою молодої соковитої трави. По ньому поодинокі кучерявють кущі лози. Квітневе сонце, що зависло над шляхом, ще не пече, воно лагідно зігріває десантників крізь просочені потом і ранковою вологою гімнастерки. Зустрічний вітер доносить з лісу грибний запах прілого листя й соснової живиці. Вдихає той аромат Федько, і здається йому, що сидить він не на танковій броні, а на крилі трактора, якого веде батько, прокладаючи весняну борозну поблизу ще не прорідженої лісосмуги. Так не раз бувало в передвоєнні роки за отакої квітневої пори... Під одноманітне розмірене мурчання танкових моторів снуються спогади. Бачиться заврунене густою озиминою поле, рідне село в долині над Очеретянкою і сяюча синіми вікнами до сонця батьківська хата... Хата, од якої ще в сорок першому лишилося тільки чорне згарище... Постає перед очей усміхнена золотокоса мати, а біля неї кирпатенька Лариса, його менша сестричка. Так і не дістали її з-під того згарища, яке колола німецька банда. А матір похоронили. Тільки він ще не був біля її могили. Ось повернеться в рідні Кринички по закінченні війни і першим ділом опорядить материну могилку і посадить в узголів'ї кущ калини — мати завжди тримала на покутті її червоні кетяги... А от про батька його односельчани, з ким він зрідка листується, нічого не пишуть — ні звістки від нього, ні похоронної на нього в село не приходило... Може, лежить десь у госпіталі тяжко поранений чи й геть скалічений, то й не пише, доки не стане на ноги. А можливо, захопили його пораненим в полон (Федько певен, що жив-здоров батько в полон не попаде!) і мучиться у якомусь із фашистських концтаборів, таких, як Освенцім. Федько бачив те жахливе пекло, коли звільнили од гітлерівців місто Люблін... Згадується вчитель Іполит Мартинович і його останнє прохання, що було ніби наказ: «Донеси, Федю, ці золоті зерна до наших, за всяку ціну донеси!..» Федір мадає ліву кишеню, де лежить шкіряний кисет, ніби капшучок, наповнений тими зернятками і туго перев'язаний ремінним очкуром. Траплялося, що до нитки промокав Федько під осінніми зливами, доводилося форсувати вплав Західний Буг, Віслу, а кілька днів тому — Нейсе, та щоразу в капшучок до зернят жодної краплини не потрапило. Надійна схованка для них — не промокнуть, значить, дочасно не проростуть. То зернята особливого сорту озимої пшениці, що її вивів селекціонер Гречаний. Врожайність, запевняв учитель, 60—70 центнерів з гектара. До того ж вона стійка за посушливих умов і при зливах не вилягає. Гречаний загинув од німецької кулі ще в сорок першому, коли намагався прорватися з клумаком тої пшениці до своїх — на дніпровське Лівобережжя. Клунок узяв учитель Іполит Мартинович. Але й той не зміг пробратися до своїх разом з Федьком... І лише Федькові самому, уже після смерті вчителя, пощастило дістатися з тим клумаком в розташування радянських воїнів. Але він і досі не певен, що дорогоцінна пшениця була тоді видана в руки господарів, котрі по-справжньому оцінили її якості... Тоді, взимку сорок третього, десь неподалік від Лозової, він поспішав засніженим степом на голос громовиці. Вечоріло. І неждано з лісосмуги йому назустріч вийшов дідусь, несучи за плечима в'язку хмизу. «Не лякайся, сину», — сказав старий, помітивши, що Федько вже обернувся до нього спиною, аби податися назад у снігове безмежжя. Лагідний голос незнайомця змусив хлопчину повірити в добрі наміри старого. Розговорились. Оникій Павлович — так назвався старий — запросив Федька до себе перепочити, переночувати. Навіть почаствував кількома печеними картоплинами, що правда, без солі...

Юнак розповів дідусеві про клумак, про свої наміри... А коли вранці зібрався в дорогу, Оникій Павлович дістав з невеличкої скрині шкіряний кiset і простяг Федькові. «Я давно вже ним не користуюсь, лежить без потреби... Візьми на пам'ять та насип у нього отих зерняток — і носи при собі, всякчас носи, то й додому донесеш напевне. Хоча й небагацько, а донесеш. Бо з тим клунком всяке може трапитися. Адже на світі таке розвихрилось, що не дай господи...» Відтоді Федько не розлучається з дідусевим подарунком і з тою жменню незвичайної пшениці, що в ньому схована.

Після зустрічі з Оникієм Павловичем, Федько, дослухаючись до все виразнішого гуркоту гармат, збагнув, що фронт наближається. Аби не потрапити до німців з переднього краю, вирішив дідатися приходу своїх. Сховався в потрублену мишами копицю старої соломи. Знесилений довгим подорожуванням та голоднечею, хукаючи на закостенілі від морозу руки, незчувся як і заснув... Опритомнів у приміщенні, де люди ходили в білих халатах. Згодом дізнався, що це військова санчастина і що його, замерзлого, ледве відходили. А знайшли його санітари, котрі брали солому, аби напалити груби в школі, де розташувалася санчастина.

— А де мій клумак? — стурбовано, занепокоєно поспитав Федько в медсестри, котра тримала його руку, поглядаючи на свій годинник. — Адже там дорожочінна пшениця!..

— Ми знаємо, — ледь усміхнулася медсестра. — Нам розповів про ту пшеницю шкільний сторож Оникій Павлович, коли ти ще не опритомнів. Та й сам ти марив уголос тими зернятами. Ото ми й довідалися, що в тім клумаку... Не хвилюйся, його передано в надійні руки. Він попаде до агрономів чи селекціонерів — за призначенням.

Невдовзі по тому Федько оклигав, став на ноги. Тільки шкіра на пальцях рук — були приморожені — позлазила. Його виписали з санчастини. Але подітися йому нікуди. Повернутися у рідні Кринички на Кіровоградщину не може, там ще безчинствували окупанти. Того ж дня виписався з санчастини і командир танкової бригади підполковник Фомич. Виписався, хоча без ціпка ще не міг ходити. Але поспішав у свою бригаду. Обстановка на цій ділянці фронту тоді була дуже складна, часто несприятлива для наших військ. Тож підполковник Фомич хотів бути у своїй бригаді, щоб самому приймати потрібні рішення.

Угледівши біля ганку школи блаженько зодягненого хлопчину, комбриг згадав розповідь медсестри про цього підлітка. Як він пробивався до своїх по окупованій ворогом території, подолав сотні кілометрів з клумаком нового сорту високоврожайної пшениці. Ішов голодний, обминаючи села й хутори, дубів од холоду, але йшов до своїх, аби не дісталася та дорожочінна пшениця окупантам.

Та розповідь медсестри викликала в душі комбрига симпатію до Федька. Виходить, цей хлопчина з міцним характером. Підросе — буде добрий воїн. Знав підполковник, що Федько зостався ще в сорок першому без матері і що його батько десь воює...

«Куди ж йому, бідоласі, податися, — щемливо подумалось підполковнику. — У дитбудинок його определити б чи в ФЗУ, але ж хто цим займеться, та й не до цього зараз, коли напирє ворог...»

Тож коли на шкільному подвір'ї з'явилася бронемашина, щоб одвезти підполковника в бригаду, він підізвав до себе Федька:

— Поїдеш зі мною, станеш у нас сином бригади... Але попереджаю: дисципліна в нас сувора. Мусиш дотримуватися вимог статуту, як справжній солдат. Згоден?!

Федько не знаходив слів, щоб виразити комбригу свою вдячність. Не те що «згоден», він був безмірно радий, що йому так поталанило. Ще з початку війни тільки й мріяв, аби опинитися в діючій армії, серед танкістів, адже десь там і його батько... І ось ця заповітна мрія зовсім неждано здійснилася. Аж не вірилося в першу мить... Та коли бригадний кравець Йосип Розенцвіт, знімаючи з нього мірку, сказав: «Так обмундирую тебе,

сину, що ходитимеш, як лялечка, сам генерал позаздрить...» — Федько повірив, що комбриг не пожартував, що його справді усиновила бригада.

Спершу був бригадним листопошею і сурмачем, але дуже хотілося брати участь у справжньому ділі, воювати, як інші бійці. Він досконало вивчив ППШ, пістолет ТТ, ручний і станковий кулемети, а про гвинтівку то й казати нічого, її міг розібрати і скласти з заплущеними очима. На вогневій підготовці бив з автомата по мішенях без промаху.

Однак на «живе діло» його не брали, комбриг не дозволяв, мовляв, малий ще... Федькові над усе хотілося стати розвідником. Він роздобув «Російсько-німецький розмовник» і за кілька місяців вивчив його напам'ять. При допиті полонених іноді заміняв Йосипа Розенцвіта, котрий, працюючи кравцем, був нештатним, але постійним перекладачем, знав німецьку досконало, бо в дитинстві та в юності батракував у німецьких колоністів під Одесою. Тож коли треба було допитати щойно роздобутого розвідниками «язика», хтось із мотоциклістів мчав за будь-якої погоди у тилу бригади за Йосипом Розенцвітом...

Саме на оволодіння Федьком німецькою мовою зважив комбриг. І восени сорок четвертого, коли бригада вийшла на Сандомирський плацдарм, Федька зачислили у взвод розвідників. Шефство над Федьком узяв сержант Черних — ветеран бригади, досвідчений і розважливий розвідник, що мав на своєму рахунку не одного «язика». Тож Сороколіт і не відстає від Черних ні на крок, побоюючись, аби не пішли розвідники без нього, Федька, на «живе діло». І нині сидять вони поруч на одному з передніх танків. Черних уважно й сторожко позирає на стіну старого лісу. Саме там, у його тінистій гушавині, може чекати на них небезпека. Не подобається Черних і цей похмурий ліс, і оте пониззя, що праворуч. Воно на топографічній карті позначене болотом. Варто з лісу вдарити по танковій колоні, по колісному транспорту, що йде слідом за «тридцятьчотвірками», — і нікуди буде відійти, нічим прикритися...

Про це думає не лише Черних, про це думають і комбриг, і командири батальйонів, і всі офіцери та бувалі воїни-солдати, котрі з власного досвіду знають, як то кепсько буває, коли в час бою немає можливості маневрувати бойовим машинам.

Але Федько про це не думає, він задоволений і дорогою, і тишею, і сонцем, що так по-материнськи лагідно зігріває не тільки все тіло, а, здається, й душу...

Нараз в обличчя, в ніздрі б'є гострий, до болю знайомий і все ж неприємний запах паленої солярки з вихлопних труб передньої «тридцятьчотвірки», яка чомусь пригальмувала. Той запах вириває Федька з полону спогадів. Хлопець озирється докуч, прислухається. Дорога, як і стіна лісу, вигнулася широкою плавною дугою в бік пониззя. Тепер, якщо поглянути праворуч, видно всю танкову колону, видно й автомашини з причепленими гарматами, і кілька похідних кухонь (кожен батальйон мав свою), що диміли націленими в небо, ніби зенітки, димарями... Колона завмерла, а машини з продуктами та з кухнями на причепах ще якийсь час рухалися обочиною шляху і зупинилися в центрі колони — це щоб менше часу витрачали танкісти й автоматники на бігання з казанками.

За сніданком точаться уривчасті, негучні розмови про бій минулої ночі, з жалем згадують воїни загиблих друзів, коментують сміливі вчинки того чи іншого танкового екіпажу, якогось відділення автоматників або окремих бійців. Висловлюються здогадки, завбачення відносно того, що їх чекає попереду та чи скоро закінчиться війна.

Іноді розмови вщухають, і тоді чутно веселий гомін лісового птаства. Здається, що ніякої війни немає, що бій уночі і попередні баталії — то кошмарний сон...

— Ех, рухатися б отак, як оце щойно йшли, аж до самого Берліна, от було б здорово! — з щирою безпосередністю вигукує Федько. — І по якійсь паузі, стихивши голос, додає: — Ні тобі полеглих, ні обгорілих чи поранених... Адже німцям ясно, що їхня пісенька одспівана, що капут їхньому фюреру. То навіщо ж задарма кров проливати?!

Федькові слова не зустріли ні підтримки, ні заперечення. Черних хотів було сказати, що «устами младенца глаголит истина», але промовчав, щоб отим «младенца» не зіпсувати хлопцеві настрої. Бо Федько завжди ображався, коли хтось навіть незумисне натякав йому, що він ще підліток. Дуже вже йому кортіло, аби всі вважали його справжнім воїном, рівним серед рівних. Знаючи про те, комбриг наказав, щоб Сороколіту звання ефрейтора присвоїли, аби він почувався упевненіше між солдатів, не переживав за своє неповноліття. Щоправда, його підводив зріст: навіть перший ріст гімнастерки та бриджів був для нього завеликий, все ще доводилося ходити до Йосипа Розенцвіта, щоб той шив обмундирування «на замовлення».

Знову ревуть мотори, колона рухається неквапливо, сторожко, адже з гушавини лісу можна чекати будь-якої каверзи. І хоча головна бойова охорона — три танки, що йдуть за кілометрів півтора чи два попереду, — досі нічого підозрілого не виявила, однак і танкісти, й автоматники-десантники почувуються напружено, пильно вдивляються в загуслу похмурість лісу. Кожному не хочеться зненацька потрапити під ворожі кулі чи снаряди і по-дурному загинути, особливо зараз, коли вже так близько до Берліна...

Та не минуло, мабуть, чверті години розміреного руху, як з далини, звідти, де перебувала головна бойова охорона, пролунало кілька вибухів. Ведуча «тридцятьчотвірка» раптово зупинилася, і відразу ж, певне, з наказу комбрига по рації, зупинилася вся колона.

Сержант Черних, а з ним і ефрейтор Сороколіт, зіскочивши з броні, бігцем подалися до командирського танка, який стояв ген попереду. Біля нього вже було кілька офіцерів та розвідники. Комбриг, явно невдоволений тим, що трапилося, пояснював присутнім:

— Старший лейтенант Циганков доповів мені по рації, що його взвод нарвався на ворожу засідку. Де ото вклинюється мисиком ліс у бік болота, стоїть кам'яниця, обнесена земляним валом. Обійти її зліва не можна, бо до самого валу підступив танконепрохідний ліс, а праворуч — болото. В кам'яниці засіли гітлерівці. Передній танк бойової охорони підбили фаустники. Він горить. Командир екіпажу і радист загинули. Земляний вал і дерева з густими кронами прикривають будинок, не дають змоги вдарити по ньому прямою наводкою з гармат... Ось така ситуація... — Полковник трохи помовчав і, глянувши на карту під слюдою планшета, додав: — О дванадцятій нуль-нуль ми маємо вийти до Грюндорфа на з'єднання з іншими бригадами нашого корпусу. Часу в нас обмаль. Тож тупцюватися на місці ніколи... — Звів погляд на командира батальйону автоматників-десантників: — Капітан Приходько, приготуйте своїх гвардійців до штурму того чортового гнізда! Зараз підтягнемося до нього ближче, аби виграти час, — і штурмуйте! І мінометникам наказіть вдарити по ньому, гадаю, що для навісного вогню дерева, якими оточено будинок, — не завада. Дійте!

Приходько, відповівши: «Єсть діяти», подумав: «Якщо будинок двоповерховий, а можливо, ще й з підвалом, то викурити звідти німчуру вогнем батальйонного міномета нелегко».

До командирського танка підкотив на великій швидкості мотоцикл з бригадними розвідниками. Той, що сидів у колясці, видно, був поранений. Гімнастерка на плечі й грудях взялася кров'ю. Йому допомогли звестися, і, підтримуваний іншим розвідником, він пішов до бригадної санчастини...

А старшина Петро Чопик тим часом доповів комбригу, що від кам'яниці, де засіли гітлерівці, тягнеться широка просіка у глибину лісу. На ній помітна лінія окопів, кулеметні гнізда. В окопах і в лісі, що по той бік просіки, — скупчення ворожих автоматників... Звідти й обстріляли їх, розвідників, поранивши рядового Клименка...

Комбриг запитав у Чопика, чи можна вийти на ту просіку «тридцятьчотвіркам». Той заперечливо хитнув головою:

— Ні. Її відмежує од шосе смуга метрів на сто чи й більше густого лісу.

На якусь хвилину біля командирської машини запанувала тиша. Тільки високо над шляхом безжурно виспівував невидимий жайвір, а в лісі, радіючи весні, весело перегукувалися сойки...

— Значить, штурмувати кам'яницю «в лоб» з боку шосе вельми ризиковано, — ніби міркуючи вголос, озвався полковник. — З лісу, з просіки, вдають нам у фланг, матимемо великі втрати. А повертати назад, аби там, на розвилці, вийти на іншу дорогу, що по той бік цієї долини, не маємо часу. Нам за годину треба бути в районі Грюндорфа. — Він знову поглянув на карту під слюдою планшета. — Тільки йдучи цим шляхом, ми зможемо вчасно виконати наказ командира корпусу. То як же нам вибити німчуру з кам'яниці?!

Присутні мовчали, кожен думав, шукаючи найліпший варіант. Комбриг, не чекаючи на відповідь, сказав:

— Підемо на зближення з противником, а розвідка тим часом хай дізнається про вогневу силу ворожого заслону. По машинах! — гукнув і сам легко й спритно, ніби йому не сорок, а лише вісімнадцять, зіскочив на брону свого танка.

Десять відстані кілометра чи й ближче від кам'яниці колона зупинилася. «Тридцятьчотвірки» стали розсосереджуватися по узліссю, аби не бовваніти на шляху нарочитими мішенями.

А командир взводу розвідників старшина Чопик, прихопивши на мотоцикл Черних та Сороколіта, подався до головної похідної охорони, з якою чомусь обірвався радіозв'язок.

Ще віддалік розвідники угледіли, що передній танк, який стояв навпроти зловісної кам'яниці, був охоплений багрово-червоним полум'ям. Чорний маслянистий дим важкими клубами скочувався в бік земляного валу, мимо лівого крила будинку. Друга машина, видно, теж була підбита, бо стояла майже впоперек шосе — без лівої гусениці, з пробіною в борту. І лише третя «тридцятьчотвірка» непошкоджена. Вона знаходилася за якихось метрів сімдесят від тих двох, що потрапили під вогонь фаустників.

Мотоцикли-розвідники зупинилися біля уцілілої. Під її захистом у кюветі розташувалися танкісти обох підбитих машин і командир танкового взводу старший лейтенант Циганков. Коли старшина Чопик запитав у нього, чому не підтримується радіозв'язок з комбригом, Циганков — похмурий і сердитий — кивнув головою на передні машини:

— Сам бачиш чому... А на цій, — звів очі на уцілілу, — також пошкоджено рацію — і рацію, й гарматну оптику. Пальнули, гади, з «фауста»... Це вже я заднім ходом сюди відчалив од тої засідки. — Трохи помовчав, жадібно затягнувшись цигаркою, і з неприхованою злістю на все, що сталося, докинув, болісно скривившись: — Ось тепер і загоряємо...

Коли в коляску та на задне сидіння прилаштували обох поранених танкістів і Чопик уже сів за кермо, командир взводу гукнув:

— Передай комбригу, що без вогню «катюш» їх з цього гнізда не викурити... Або хай авіатори допоможуть... Інакше довго кукувати будемо. Довго...

Чопик, нічого не відповівши, помчав до основних сил бригади.

А Федько, уважно роззирнувшись докуч, завважив, що тут обидва кювети — і ліворуч, і праворуч дороги — досить глибокі. Якщо просуватися ними поповзом, то ні з лісу, ні з будинку жодна куля не зачепить. Але рухатися треба зовсім тихо, бо коли виявлять тебе оборонці кам'яниці, то запросто закидають гранатами.

Федько доповів сержанту Черних про свій намір розвідати, як воно там, де ото стоять обгорілий та підбитий танки. Сержант кілька секунд мовчав, дивлячись в той бік, відтак неголосно сказав:

— Підемо разом. Тільки ти, Федю, будь обережним, не лізь на рожен...

Сороколіт пересунув брезентову сумку з «ріжками» для автомата на спину, аби не заважала рухатись, міцніше натягнув аж до вух пілотку. Помацав праву кишеню, де лежало дві «лимонки» і кілька патронів до автомата, помацав ліву, де був кисет із заповітними зернятами. Про той шкіряний капшучок, про ті зернята знала вже вся бригада. Федько в перервах між боями не раз розповідав бійцям, з якими труднощами довелось йому зустрічатися, доки добрався з тією заповітною пшеницею до своїх. Може, з того клумака, що комусь передали тоді під Лозовою, уже зібрано було кілька центнерів

дорідної пшениці минулого року. Зібрано і нею ж засіяно нову площу, нові гектари — для насінництва... А якщо той клумак безслідно зник у чорному вирі війни, то, однак, труди селекціонера Гречаного не пропали. Федько, повернувшись по війні у свої Кринички, висіє оцю пригорщ, що в кisetі, спершу на городі, потім на одведених ділянці, а через два-три роки тієї пшениці вже будуть не кілограми, а центнери. Вийде вона на широкий лан криничанського колгоспу, а потім і на весь район та область.

Дехто з бійців, слухаючи те, скептично посміхався, але більшість, особливо статечні вчорашні колгоспники, сприймали те всерйоз, вірили, що Федькова мрія збудеться.

— Я готовий,— доповів Федько сержанту, обсмикуючи гімнастерку.

Той кивнув головою, що, мовляв, можна рушати.

Федько, пригнувшись, ледь не дістаючи гострякуватими коліньми власного підборіддя, покотився по дну кювету, наче зелений клубочок. Сержант Черних подався за ним поповзом.

— Бач, добре малому,— озвався старший лейтенант Циганков, стежачи за розвідниками.— Пригнувся— і вже його й не видно з-за дороги. А Черних так не може — і голова, й плечі слугуватимуть мішенню для противника. Доводиться рухатися по-пластунськи, працювати ліктями.

Водій підбитого танка Юхим Козодой осудливо буркнув:

— Задарма дозволили хлопцеві лізти під кулі... Нічого нового він там не вивідає, а головою можна накласти запросто...

— Ну, він же не один,— заперечив Козодой сусіда.— А Черних досвідчений розвідник... Удвох воно надійніше. В разі чогось — один одного вогнем прикриє...

Тим часом Сороколіт і Черних, поминувши підбитий танк, зупинилися в кюветі навпроти того, що догоряв. Чорні клуби диму котилися в бік противника, тож хлопці, маскуючись ним і танком, уважно розгледіли споруду й земляний вал, що її оточував. Виявилося, вал не суцільний, у ньому є проріз, прикритий з внутрішнього схилу дощатими двостулковими ворітьми.

— Пальнути по них з гармати, одні тріски полетять,— збуджено прошепотів Сороколіт.— А тоді рвонуть на подвір'я кількома танками, фріци розбіжаться, як руді миші...

— А може, за тим земляним валом не лише фаустники, а й протитанкові гармати або «тигри» та «пантери» причаїлися...— Черних кинув оком на вузьке полотно шляху.— Спробуй сунутися, підіб'ють ще одну-дві машини поблизу цієї, що догоряє,— і вже тобі пробка, уже вперед нашої колоні не пробитися.

Кілька хвилин мовчки прислухалися до невиразного гомону, що долинав з-за валу. Та як не напружував свій слух Сороколіт, однак нічого не второпав. Відтак, звівшись на лікті над брівкою кювету, озирнувся назад. Вдалині ледь маячили, ніби зелені купини, верхечки танкових башт. «Час іде, а ми стоїмо»,— подумалося хлопцеві. Він уявив розгніване оцією затримкою обличчя комбрига — сплотніле, з бугристими жовнами, з грозиво зведеними над переніссям закошляченими бровами. Нервує батя. Адже йому, певне, не хочеться одержати наганяй од командира корпусу, якщо бригада не прийде до Грюндорфа у визначений час. Нервує не лише комбриг, всі там нервують. Більше години рухалися, як на параді,— і раптом така халепа... Кожна ж хвилина дорога. Може, від нашого вчасного прибуття в той невіданий Грюндорф залежить результат бойової операції, залежить доля багатьох наших бійців та командирів. Бо що більшою силою вдариш по ворогу, тим швидше його здолаєш, тим менші понесеш втрати... Федькові ще подумалося, що, можливо, од вчасного прибуття бригади до того селища залежить доля тисяч і тисяч військовополонених та загнаних у фашистське рабство радянських громадян, які знемагають від голоду та знущань у гітлерівських концтаборах — їх же, тих концтаборів, розкидано по всій Німеччині. Може, один із них розташований десь поблизу того Грюндорфа, як ото Майданек біля Любліна, де йому, Федькові, випало побувати в ролі визволителя... І зараз, як не раз бувало, спало на думку, що,

можливо, і його батько конає десь в отакій катівні. Ніби холодною мурашкою осипало і спину, і груди... Хлопець мерзлякувато пересмикнув плечима. Правду казав замполіт, що кожен наш крок вперед — це тисячі врятованих життів од згуби у фашистських фабриках смерті. Адже чекають нас на цій землі щодня, щоночі, щохвилини чекають як рятівників... А ми ось уже чверть години чи й більше тупцюємося перед цією дурною кам'яницею...

Сороколіт підповз до сержанта і гарячково зашепотів:

— Обстежу по кювету оцей мисик, що випирається в болото. Може, там, за поворотом, подвір'я не оточене валом. Либонь, цей вал насипали, аби відгородити подвір'я від болота, ну щоб талими водами його не заливало. А ліворуч — підвищення. Може, й побачу, що є там, біля кам'яниці...

Оте «обстежу» звучало як прийняте рішення. Черних посміхнувся в душі з Федькової категоричності і, не підозрюючи якоїсь небезпеки, що загрожувала б хлопцеві, кивнув головою на знак згоди. Федько подався по кювету і за кілька хвилин зник за поворотом. Черних неквапом поповз у тому ж напрямку, щоб у разі небезпеки прийти на виручку своєму юному побратимові. Ще не встиг досягти повороту, як йому назустріч поспішав усмінений Федько:

— Мої здогадки справдилися, — вихекнув хлопець, витираючи вивернутою пілоткою піт з обличчя. — З того, з південного, боку ніякого земляного валу немає. Подвір'я просто огорожене від дороги тином, за яким ростуть кущі барбарису... Ні танків, ні самоходок там не видно, стоять дві протитанкові гармати, націлені на отой проріз у земляному валу, та ще лежить купа фаустпатронів неподалік од воріт... Туди б швиргнути дві-три гранати — і тільки б дим та полум'я піднялися... Найзручніше це зробити біля нашого обгорілого танка, адже він стоїть навпроти воріт. — Федько викладав усе це збуджено, скоромовкою, видно, наперед радіючи успішній розправі з цим ворожим заслоном, котрий загальмував просування бригади. — І не варто нам ждати наших автоматників, самі впораємося!.. — Не чекаючи, доки розважливий сержант Черних здобудеться на слово, ефрейтор, ніби спритна вивірка, юркнув по кювету до огорнутого димом танка.

Гукнути його Черних не міг, бо, подавши голос, гарячково, поспішно працюючи ліктями, але годі було наздогнати хлопчину. «От вертке бісеня», — незлобиво вилаявся сержант, коли той пірнув у димову завісу. За якихось п'ять чи сім хвилин Черних добувся до танка, що все ще курів смоляним димом, однак хлопця ні в кюветі, ні побіля самої «тридцятьчетвірки» не було. Сержант кинув оком вподовж дороги, гадаючи, що, може, той подався до танкістів, але в кюветі — нікого. Ядучий дим видавлював з очей сльози, застрявав давким, колючим клубком у горлі. Та, незважаючи на те, Черних нишпорив поглядом і докрузь машини, од якої пашіло, як од незгаслого пожарища, і під нею. Хлопця не було, ніби крізь землю провалився...

Нараз громохкий, могутньої сили вибух струсонув землю. І на танк, і на дорогу посипалося важке груддя й паліччя. Черних збагнув, що вибух стався по той бік машини — чи біля отих двостулкових воріт, чи за ними. Обігнув машину і кинувся в потойбічний кювет. Тої ж миті гримнув ще одих вибух на подвір'ї кам'яниці за земляним насипом. Гарикнула затяжна автоматна черга. Йї відгукнулися інші автомати. Черних кинувся до густо порослого шипшиною й дерезою земляного насипу, уже не маючи жодного сумніву, що й ті вибухи, і стрілянина з автоматів пов'язані з Федьком. «Мушу рятувати цього нерозважливого непосиду, мушу прикрити його вогнем, — аж стугоніло в голові. Черних неабияк сполошився за долю хлопця, картав себе, що випустив того з-під контролю. — Якщо з ним щось трапиться, то моя в тім провина, буду каратися все життя», — гнівався на себе.

— Я тутечки! — озвався Федько, перебуваючи майже на самому гребені валу, його автомат все ще був націлений на похмуру кам'яницю. Сержант зраділо і сердито махнув йому рукою, аби той негайно скочувався донизу, а сам, забачивши у вікнах будинку зблиски пострілів, урепівив

по них зі свого автомата. Ніби відлуння того поєдинку, у лісі густо затарабанили кулемети, заджеркотіли автомати. Лунали впереміж із стріляниною вигуки команд. Сержант збагнув, що то десантники капітана Приходька атакують противника, який окопався поблизу просіки. Черних вихопив з-за пояса ракетницю і пальнув у небо. Зелена зірочка замерхтіла високо над шляхом, оповіщаючи — такий був умовний сигнал — і танкістів, і автоматників-десантників, що дорога вільна!

Прикритий віттям з молоденькими, ще, здавалось, клейкими листочками, Черних окинув швидким поглядом широке подвір'я. Біля воріт, майже під ним, — чимало потрощених головастих фаустпатронів. Ото, видно, й громихнули вони від першої Федькової гранати. Далі стояла, скособочившись, гармата. Певне, по ній ефрейтор влучив своєю другою «лимонкою». Але ще одна гармата дивилася своїм жерлом на ворота, чекала, доки там, на шосе, з'являться здобич. Черних пожбурих під неї одну гранату, а другу — на двері будинку і скотився стрімголов униз до кювету.

Федько кинувся бігцем, не пригинаючись, до танкістів, аби порадувати їх, що заслін ліквідовано. Та тільки-но поминув обгорілу «тридцятьчотвірку» — упав, як підкошена стеблина. Неподалік від нього бризнув фонтан вогню і диму. Черних зиркнув праворуч: біля розтросчених воріт, маскуючись ними, лежала сіра скоцюрблена постать. В руках ще диміла трубка фаустпатрона. «Це він, гад, ударив по хлопчині».

— Хенде хох! — гукнув сержант, але той не звівся, а потягся рукою до зброї. Сержант пальнув по ньому з автомата і притьмом кинувся до Федька. — Що ж ти, Федю, так необачно повіся, — перев'язуючи його індивідуальним пакетом, докірливо і лагідно говорив Черних. — Таке геройське діло вчинив — одкрив дорогу всій бригаді, а потерпів, коли вже ніякої необхідності, ніякої потреби ризикувати не було...

— Радість підвела, — болісно усміхнувся Сороколіт, — нетерпеливилось похвалитися нею танкістам.

— Ну, не переживай, — з удаваною бадьорістю заспокоює його Черних. — До весілля все заживе, — говорив, а в самого од хвилювання, від жалю до хлопчини леденіло в грудях і дерев'яніли пальці.

— До весілля то заживе, — погоджується Федько, — а ось до перемоги не встигне... Це ж і в Берліні не побуваю, а так хотілося туди добратися...

— Побуваєш, — каже Черних, — приїдеш колись, уже в мирний час, на екскурсію як турист, а не як воїн.

Федько якийсь час мовчить, його бліде, знекровлене обличчя пересмикують спазми болю.

Танкова колона гуркоче мимо них, іде повз опустілу кам'яницю, з якої тепер не чути жодного пострілу.

— Ось надійде санітарна машина, зроблять тобі кращу перев'язку і одвезуть у госпіталь. А там швидко поставлять на ноги, — мовить сержант, поглядаючи на автомашини, аби не прогавити потрібну. Федько тягнеться правою рукою до лівої кишені, бо лівою не може, вона його не слухається, ніби чужа. Той порух помітив Черних.

— Що ти хочеш, Федю?

— Чи не продірявило мій кисет, адже в ньому дорожочинні зернята. Якщо намокнуть од крові — відразу ж проростуть... А їх же треба висіяти лише восени, то ж озима пшениця...

Сержант дістає з Федькової кишені шкіряний капшучок, пузатенький, повен зернят.

— Осколки, як бачиш, його не зачепили, значить, не намокне збіжжя... А під кінець літа будеш уже вдома, отоді й висієш оці зернята у свою рідну землю.

Федько, перемагаючи біль, скупно посміхнувся до сержанта і, взявши в нього кисет, сховав до своєї правої кишені, де не було тепер ні гранат, ні патронів.

Володимир
Кашин

ТРИ НОВЕЛИ З ПРОЛОГОМ

Учитель

Передвоєнні роки. Бурхливий розквіт радянського життя, розквіт мистецтва. Немов передчуваючи великі й страшні битви з фашизмом, що вже розв'язав війну на Заході, земля і люди по сей бік життя обдаровували світ своїм щедрим багатством.

Яскравими талантами сяяла українська радянська література. Кумирами молоді, зокрема студентів-філологів Київського університету, були Юрій Яновський з його «Вершниками», «Майстром корабля», новелами, Максим Рильський і Павло Тичина, Олександр Корнійчук і Іван Кочерга... Літературні вечори, зустрічі з улюбленими письменниками ставали найбільшим святом. Саме на такому вечорі я, студент-філолог, завмираючи серцем, вперше побачив і почув Юрія Івановича Яновського.

Але зустрітися з ним, познайомитися, поговорити мені у той час не пощастило.

Познайомила нас згодом війна.

Липень 1944 року. Уже здійснені радянськими військами Білоруська і Прибалтійська операції. Червона Армія переможно просувалася на Захід. А на південному крилі фронту, понад Дністром, настало тимчасове затишшя.

Містечко Рибниця. Ночами із спостережного поста на високій дністровій кручі видно, як спалахують у чорній даліні короткі вогники перестрілок. А тим часом у глибокій таємниці готується Яссько-Кишинівська операція — і зенітки та льотчики-винищувачі мають мороку з німецькими розвідувальниками-«рамами», що зависають над рокадними дорогами, та поодинокими нальотами «юнкерсів», «хейнкелів» на залізничні вузли.

Саме тоді, у липні сорок четвертого, я надіслав з Рибниці своє перше оповідання «Сестра Ольга» Юрію Івановичу, який редагував у Києві журнал «Українська література».

Згортаючи тоненькі аркушки, вирвані з зошита, у поштової солдатський трикутник, я найменше сподівався побачити своє, накидане у хвилини затишшя, оповіданнячко у журналі, та ще й «товстому». Мені хотілося розповісти Юрію Івановичу про духовний героїзм дівчини-медсестри з госпіталю, свідком якого я був. Певно, і змалював я цю вразливу історію насамперед для нього, для Юрія Івановича, якого вважав найвищим авторитетом, наймудрішим суддею. Адже саме йому були близькі люди чистої вдачі, героїчних самовідданих вчинків.

Надсилаючи це оповідання, у листі до Юрія Івановича, датованому 25 липня 1944 року*, я писав з властивою молодості наївністю і максималізмом: «Вивчаючи Вашу творчість, читаючи Ваші твори, я відчував, що маю стати Вашим учнем, що Ваш стиль, мова такі своєрідні і відмінні від усього, що я зустрічав,— це той ідеал, до якого маю прагнути...»

* Ці листи зберігаються у архіві Ю. І. Яновського в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР.

Легко уявити мій душевний стан, коли польова пошта принесла лист-відповідь Юрія Івановича і примірник журналу «Українська література» (№ 12 за 1944 рік). Тим часом відбулася Яссько-Кишинівська операція, наші війська прорвали фронт, оточили і розгромили німецькі та румунські дивізії і переможно рушили у глиб Румунії. Моя військова частина опинилася далеко за межами Батьківщини, у Трансільванських Альпах. Але лист Юрія Івановича наздогнав мене. Там, серед чужих гір, він був як подих рідного краю.

Тремтячими руками я гортав журнал:

Вірш Володимира Сосюри про Кірова, «Ярослав Мудрий» Івана Кочерги, «Запорожці» Петра Панча... А ось і моє: «Сестра Ольга»... І віриться очам, і не віриться... А потім знову читав і перечитував коротенький, але такий дорогий лист — невеличкий аркушик паперу, на якому рівним, характерним почерком Юрія Івановича виладналися сині рядочки літер: «Пишіть, надсилайте, будемо друкувати...»

І почалося листування, яке тривало до кінця війни. Це було не звичайне листування — це була наставницька творча праця майстра з початківцем через сотні і тисячі кілометрів, через фронтові завірюхи, коли для літератури залишалися тільки короткі хвилини затишшя між нальотами ворожої авіації. Але Юрій Іванович не тільки давав творчі поради у своїх листах, він робив усе, що міг, аби праця молодого літератора мала найширший резонанс, принесла найбільшу користь.

У жовтні того ж року я надіслав Юрію Івановичу ще дві новели: «П'ята куля» (надрукована в березневому номері «Української літератури») і «Сам поховав». У цій новелі йшлося про трагедію людей, що їх німці, тікаючи, гнали, як худобу, на Захід. Юрій Іванович вважав, що новела «Сам поховав» тим більше принесе користі, чим швидше дійде до читача. Друкуючи «П'яту кулю» у журналі, другий твір відніс до газети «Радянська Україна», де він і побачив світ у номері за 4 листопада 1944 року.

Важко переоцінити таку увагу, таке піклування видатного письменника, редактора журналу до перших спроб літературного початківця! А вже у листі від 8 листопада Юрій Іванович пояснює мені, чому вирішив дати «Сам поховав» у газету, і кладе в цей лист вирізку з «Радянської України» з моєю новелою.

Про те, наскільки мав рацію Юрій Іванович, поспішаючи надрукувати «Сам поховав» у газеті, через тридцять три роки несподівано розповів лист моєї читачки з Донецька — старої вчительки Ганни Єрофіївни Андрієвської*, яка у липні сімдесят сьомого року написала: «Уважаемый Владимир Леонидович! Я хочу поблагодарить Вас за помощь, оказанную Вами без Вашего ведома. Во время войны я была оставлена в оккупированной местности (с. Каиро-Тубал Новотроицкого р-на ныне Херсонской области) с наказом школу держать действующей, по возможности сохранить школьное имущество, детей держать при себе. Что я и выполнила.

...4 ноября,— пише далі вчителька, після визволення від фашистів,— комиссар армии, проходящей через наше село, оставил мне газету, кажется, «Радянська Україна». Там мы с ребятами заинтересовались статьей «Сам поховав» и решили написать пьесу и поставить на Октябрьские праздники. А времени очень мало. Собрала я свой драмкружок; учительница и две девочки за столом, а остальные человек 25 на полу под стенками... Прочитали «Сам поховав», обговорили и начали составлять, внося каждый свое предложение. Так как разногласий не было, то за один вечер у нас была составлена пьеса на 3 действия, распределены роли...

7 ноября после доклада комиссара прошла с успехом наша пьеса «Сам поховав», а потом солдаты спели «Гимн Советского Союза», «Огонек», «Темная ночь» и другие песни.

Потом началось хождение «в народ». Стали нас приглашать в соседние села, в райцентр...

Почему я пишу все это Вам, Владимир Леонидович? Потому, что я часто вспоминаю тот вечер, когда мы работали над Вашим «Сам поховав». С каким энтузиазмом взялись мои кружковцы за эту работу! А ведь это были не только ученики, а и взрослые, даже пожилые участвовали.

Тогда мы не знали, вернее, не обратили внимания на автора этого рассказа, а вот вчера я купила книгу «Таємниця забутої справи» и узнала автора «Сам поховав»...

Цей лист був для мене приємною несподіванкою, найвищою нагородою, якою доля може обдарувати письменника.

Але найбільшу подяку від читачів заслужив саме Юрій Іванович, який у невеликій новелі початківця побачив те, про що й сам автор не здогадувався, і не пошкодував ні сил, ні часу, щоб допомогти мені вчасно прийти до людей.

У наступних листах до Юрія Івановича я докладніше розповідав про свої творчі задуми, про нові оповідання, радився, питав порад. І майстер уже не обмежувався короткими відповідями, а в міру можливого при листуванні розкривав свою творчу лабораторію, навчав і наставляв.

Невеличкі за розміром аркушки (як нелегко було у дні війни з папером навіть редакторів журналу!) дрібно списані акуратним, рівним почерком Юрія Івановича.

Наприкінці сорок четвертого року письменник надіслав мені свою книгу, а я після вагань насмілився покласти у лист від 27 квітня 1945 року своє фото з дарчим написом*.

Відповідаючи на мої листи, Юрій Іванович писав про високу місію радянської літератури, про вимогливість художника до своєї праці. У журналі «Українська література» за 1945 рік з'явилися мої оповідання, які я надіслав Яновському: «П'ята куля» (№ 3), «Червоненко і Стукало» (№ 6), «У шпиталі» (№ 9)...

Останній свій лист з фронту я написав Юрію Івановичу о третій годині ночі — 9 травня 1945 року. Він був дуже короткий, цей радісний лист:

«Дорогий Юрію Івановичу!

Щойно диктор сповістив про капітуляцію Німеччини.

Від усього серця поздоровляю Вас з Перемогою!..

Бажаю Вам здоров'я і сил на багато років!

Слава Державі нашій, слава Партії більшовиків, слава Армії Червоній!..»

Перша людина, з якою мав поділитися, був Юрій Іванович Яновський — людина щедрого серця, яка з батьківською любов'ю і піклуванням ввела в літературу неофіта...

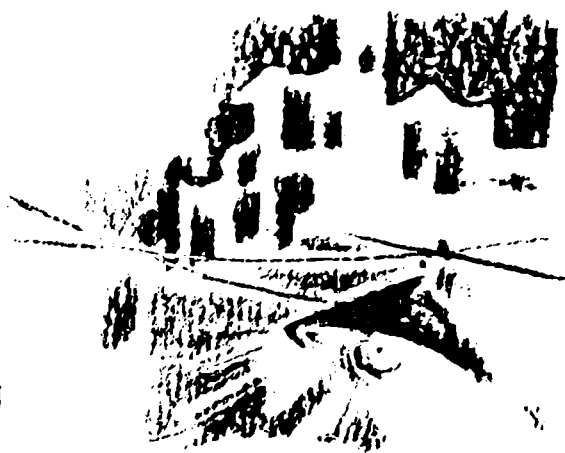
*

Вулиця Леніна, 68. Великий сірий будинок на розі, відомий киянам, як «Роліт» (робітників літератури). Схвильовано входжу до парадного. Я щойно демобілізувався і першого ж дня, ще не скинувши фронтової шинелі, поспішаю побачитися з Юрієм Івановичем.

Образно кажучи, я «поспішаю» уже протягом чотирьох років. В одному із своїх листів до Яновського (у квітні сорок п'ятого), коли вже зоріла близька Перемога і можна було загадувати майбутні зустрічі, я писав: «Якби Ви знали, скільки разів я підходив до будинку, де Ви жили, з тим, щоб зайти до Вас... І не міг насмілитися... Уже закінчуючи університет, я... наважився. Це було у травні 1941 року. Мене пообіцяли познайомити з Вами, і я чекав цього дня... Раптом вибухнула війна і усе змінило...»

Тепер уже понад рік тривало листування з улюбленим письменником, який сердечно клкав до себе, тепер перед його дверима стояв не розгублений студент, а офіцер, що пройшов нелегкий шлях від Сталінграда до Альп, — і все ж я довго не натискав на кнопку дзвінка, чекаючи, поки перестане шалено калатати серце.

* Це фото зберігається в архіві Ю. І. Яновського. (Центральний архів УРСР. Музей Ю. І. Яновського).

Та ось високі двері швидко відчинилися (мені здалося, за мить, після того, як я подзвонив). За ними стояв ставний чоловік з уже посрібленими скронями. На його худорлявому, гарному, такому знайомому по фото, замисленому обличчі відбивався вираз доброзичливої уваги, властивої саме Яновському.

— Ви до кого? — спитав, зміряв мене поглядом: шинель, погони, — іще не випускаючи з правої руки ланцюжок від дверей.

— До вас, Юрію Івановичу, — видихнув я. — Моє прізвище Кашин, Володимир Кашин.

Обличчя Юрія Івановича освітілося лагідною посмішкою. Брязнув випущений з руки ланцюжок.

— То це ви?! — і радісно, і, як мені здалося у першу мить, навіть трохи збентежено від такої раптової моєї появи промовив письменник. — Заходьте, заходьте! — Він відступився від дверей і широким жестом запросив до хати. — Ну от, нарешті ви й повернулися, — сказав так, наче ми були давні знайомі, що лише на часинку розлучилися. — Слава богу.

Скромно умебльований кабінет. Книжкові шафи, диван, секретер; найбільше впадало в око — широкий і довгий робочий стіл письменника. Втім, не дуже розглядався: не зводив очей з самого Юрія Івановича. А він, запросивши сісти, гукнув дружину.

Коли Тамара Юріївна увійшла, познайомив нас, примовляючи: «Оце той самий Кашин, той самий...» Потім сказав: «Пригостіть нас шампанським... Я не п'ю, печінка, нирки, — це вже до мене. —

Але з такої нагоди... хоч пригублю...»

Ми довго розмовляли, Юрій Іванович розпитував про Румунію, Угорщину, про те, як воювала моя частина, розповідав про свої кореспондентські поїздки на фронт. Багато говорив про страждання народу під час війни, про трагедію, якої зазнали на Україні і всюди, де ступнула нога фашиста, про героїзм простих людей і під час Великої Вітчизняної війни, і у громадянську, про відбудову зруйнованого господарства, вогнищ культури. Він збирався виїжджати коресподентом на Нюрнберзький судовий процес над військовими злочинцями і, згадуючи звірства фашистських недолюдків, весь проймався гнівом: виразні губи його стискалися, очі спалахували гострим вогнем.

А найбільше розмова торкалася справ літературних. Письменник говорив про втрати, яких зазнала українська культура під час німецько-фашистської окупації, про потребу глибокого змалювання народного подвигу. Залюблений у його романи й новели, я весь час намагався повернути розмову до творчості самого Юрія Івановича, жадібно цікавився, як вдається йому створювати атмосферу піднесеності у своїх творах, в чому секрет гіпнотизму слова такого майстра, як він.

Майстер з поблажливою посмішкою слухав мої часом наївні запитання. Одного разу, надсилаючи Юрію Івановичу чергове оповідання, я поскаржився на важкі для літературного письма фронтові умови і просив його редакторським пером виправити у творі усе, що знайде за потрібне.

Відповідь письменника була хоч і доброзичлива, але сувора. «Пам'ятайте, — писав Юрій Іванович, — за кожне слово відповідаєте Ви. Не чекайте, що хтось буде виправляти Ваші огріхи. Не ховайтеся за спину редактора. Не редактор, а Ви і тільки Ви маєте право будь-що змінювати у своєму творі. Я не виправлятиму у Вас жодної коми. Отже, будьте уважні і поважні до своєї праці: яким напишете оповідання, таким і прийде воно до Ваших читачів».

Ця відповідь Юрія Івановича вразила мене тоді: адже хто я був — початківець, який допускав чимало огріхів у своїх писаннях. І великий майстер на початку творчого шляху молодого автора так дбайливо, обережно і поважливо ставився до того, можна сказати, ще недолугого письма. У цій повазі до слова чи не найвірніша прикмета майстра, справжнього митця, чи не найбільша любов до літератури. Як корисно було б декотрим сучасним авторам і редакторам художньої книги повчитися цього у Юрія Яновського.

Тепер, у розмові, я згадав пораду Юрія Івановича, і письменник пояснив свою думку:

— Якщо автор, особливо молодий, звикне покладатися на редактора, буде писати, оглядаючись на нього, чекаючи, що той виправить огріхи, він привчиться до неохайності і ніколи не стане письменником... — Юрій Іванович стенив плечима. — Який же це письменник, що не поважає власного слова!... Стиль, манера письма, словник, — провадив він далі, — все це — індивідуальне, притаманне кожному. Багатство літератури в тому, що кожен з нас має своє обличчя. Справжнього митця не сплутаєш з іншим...

І тут я поставив, як тепер розумію, не лише наївне, а мабуть-таки недорікувате запитання:

— Адже письменники, Юрію Івановичу, відрізняються один від одного не лише «лици не общим выраженьем», але й величиною свого мистецького хисту. Є великі письменники, видатні, є середні, а є й зовсім слабенькі. От і я пишу, бо не можу не писати. Але хто читатиме мої оповідання, коли є ваші твори, чудові книжки інших майстрів?

— Величина таланту, якщо можна було б її виміряти, якраз в неординарності, самобутності, несхожості його... А середніх письменників, як ви кажете, взагалі немає, навіть поняття такого не може бути, — зауважив Юрій Іванович. — Якщо це справжній митець, він ніколи не буде «середнім». — Юрій Іванович зробив паузу, і його очі знову поласкавішали. — Читачі наші різні, з різними смаками, уподобаннями: один буде читати мене, інший — ваші книжки, ви його більше зацікавите, а третій залюбки познайомиться і з моїми, і з вашими, ще й інших письменників почитає. Кожний з нас має знайти свій шлях у мистецтві, а людям потрібні ми всі...

Ці слова так полестили моему самолюбству початківця, що я не стримався і аж головою покрутив від задоволення. Юрій Іванович помітив мій жест і, глянувши на офіцерські погони, сказав:

— Нічого, нічого, Володимире Леонідовичу, тримайтеся. Навіть солдат має мріяти про маршальський жезл... Письменникові потрібні крила, а вони не ростуть, коли митець не прагне неба. Пишіть... Ось приймемо вас до нашого коша...

Й справді, незабаром Юрій Іванович дав мені рекомендацію для вступу до Спілки письменників... Я розумів, що цей аванс, цю віру в тебе майстра треба виправдати усім творчим життям...

Ще не один раз зустрічався я з видатним митцем, багатів його щедрими порадами, його глибокими творчими роздумами вголос, але в душі й пам'яті найдужче вкарбувалася ця перша наша розмова...

Пригадується ще один епізод, деталь, яка відчиняє двері у майстерню митця.

Будинок творчості письменників «Ірпінь». Весна. Згоряють у білому шумі вишеньки і яблуні. Викинули свічки каштани. Тихо навколо. Письменники працюють у кімнатах.

Юрій Іванович вийшов на алею, задумливо походить під розлогими липами і каштанами. Ні, він не милується гарним краєвидом, що відкривається очам з високого берега річки Ірпінь: повенева, вона вужем в'ється у долині, виблискує проти сонця, сріблом, а за нею побіг на пагорби весняний ліс, ще не потемнілий, а ніби висвітлений молодим яскравим сонцем.

Я наважуюся привернути увагу Яновського:

— Відпочиваєте, Юрію Івановичу?

Письменник спочатку наче не впізнав мене, потім, збагнувши, промовив:

— Ні, Володимире Леонідовичу, працюю.

На моє німе запитання, зітхнувши, відповів:

— Шукаю слова потрібного... Воно, звичайно, є... Але ніяк його не впіймаю. І поки не знайду, далі писати не можу.

Мовчки йдемо поруч.

— Юрію Івановичу,— знову наважуюсь,— а якщо пропустити, залишити місце в рядку? А потім само знайдеться... Головне, мені здається, думку занотувати, відшліфувати речення можна й пізніше...

Письменник доброзичливо поглядає на мене, в очах — лукава іскорка: от, мовляв, уже з учня й навчителя маю... А вголос каже:

— Ні, Володимире Леонідовичу, я його знайду, напишу, а тоді вже піду далі... А думка не пропаде,— посміхнувся,— коли вона є...

І він знову заглиблюється у свої пошуки і рушає рівним неквапним кроком серед зеленого шуму, здавалося, не помічаючи ні буяння лип та каштанів, ні простору мальовничої долини, що лягає йому в ноги, ні блакиті неба. Він весь у своєму творі, слухає його музику, живе, дихає тільки тим недописаним реченням, незнайденим словом, яке неодмінно знайде, щоб за його допомогою створити чудо: розкрити ще якийсь незвіданий чарівний світ.

Ірпінь. Квіти. Зелені вежі весни. Незабутній Юрій Яновський, сама присутність якого робила навколишній світ незвичайним, піднесеним і романтичним.

У тридцятих роках, та й після війни, молоді українські прозаїки в особі Юрія Яновського бачили високий взірць майстра, близького і рідного не лише своїми творами, а й своєю присутністю у бурхливому житті, майстра, що жив поруч, творив поруч і якому вклонялися не як іконі, а як щедрому вчителю, що відкривав найбільше диво на світі — диво слова.

Багато хто з нас, письменників мого покоління, та й не тільки мого, може сказати: «Ми всі вийшли з Яновського». Для мене ім'я його нескінченно дороге — ім'я людини, яка своїми творами надихнула до праці, навчила любити слово, ім'я першого редактора і літературного навчителя. У моїй бібліотеці свято зберігається подарований Юрієм Івановичем том «Вибраного» з написом: «Дорогому В. Кашину на добру згадку Ю. Яновський. 1950, Київ». І коли я гортаю цю книгу, коли дивлюся на портрет Юрія Івановича, мені здається, що усе ще триває наша нескінченна жива розмова, здається, ніби й сьогодні чую його м'який, лагідний голос, ловлю на собі людяний, мудрий, доброзичливий погляд.

САМ ПОХОВАВ

Натовп, що просувався шляхом через долину, по команді спинився серед дороги. То там, то тут, обабіч шляху... попадали на землю стомлені люди.

Німці-конвоїри теж посідали на пожовклій осінній траві, розкрили пузату шкіряну валізу і заходилися їсти. Двоє з них не сідали, а продовжували стежити за людьми, гримаючи на тих, хто відповзав від шляху.

Гнали людей у Німеччину. Найбільше тут було юнаків і дівчат, але у гурті були й підлітки, і навіть старі...

Коло невисокої густолистої верби, що хилилася край шляху, сиділи двоє. Старий чоловік, уже геть сивий, з дуже змарнілим обличчям, важко

опустився на землю і, похитуючи головою, щось бурмотів сам до себе. Старий нічим особливо не вирізнявся з гурту: всі вони, невільники, одягнені у лахміття, були змучені дорогою. Але скорботний погляд діда привертав до себе увагу, свідчив про якийсь надміру тяжкі переживання.

Другим був юнак з довгим руським волоссям. На його плечах висіла колісь біла гаптована сорочка. Сідаючи на землю, хлопець звичним рухом одкинув назад волосся, що наповзало на чоло, і тяжко замислився. Спершу він не чув дідового шепотіння, але коли той зойкнув, відірвався від своїх думок і прислухався.

— Ой, ой! — стогнав старий. — Я ж його сам закопав, сам поховав...

— Що це ви, дядьку? — запитав хлопець.

Старий нічого не відповів і далі примовляв.

До них підійшов старший конвоір і жестом наказав іти ближче до гурту.

Старий чоловік схопився на ноги і швидко заговорив:

— Послухайте мене... Я його сам закопав у полі за селом... Це свого Остапа, найменшого. Він не хотів їхати в Німеччину... Я його замурував, і він не зможе вийти без мене. Він живий іще, бо їсти узяв на п'ять день. Я його сам мав відкопати... Хіба знав, що й мене, старого, поженуть... Живого поховав оцими руками! — майже кричав у розпуці чоловік й простягав до конвоіра натруджені руки. — Він у мене найменший, такий парубок!.. Одпустіть мене відкопати Остапа... Це ж таки жива людина... Хіба я знав, що так вийде... Я говорив вашим солдатам, та вони не второпали і погналі мене у гурт.

Німець поганенько розумів українську мову. Він став розпитувати старого про деталі справи. Змучений душею чоловік не помічав зловісної посмішки, що блукала на ситому обличчі конвоіра, і тільки благов: «Лише я один знаю, де він замурований... Лише я один... І ще не пізно, він живий. Відпустіть мене відкопати сина».

— Ха, ха! — раптом розреготався німець. Він підніс догори пальця і пішов од верби.

Не встиг конвоір зробити кілька кроків, як його зупинив юнак, що чув цю розмову.

— Відпустіть старого! — вигукнув він. — Жива людина гине!..

Німець зупинився, здивовано оглянув хлопця, немов якийсь чудо, поволі перевів погляд з очей, запалених гнівом, до міцно стиснутих кулаків. Тоді, зрозумівши протест, поволі, ритмічно, наче на стройовому навчанні, перекинув автомат на руку і короткою чергою скопив хлопця.

Юнак припав на коліна, перехилився набік і впав на землю. Люди злякано поточилися назад, подалі від конвоірів. На звук пострілів і решта солдатів, покинувши їсти, підняла стрілянину. Люди збилися на шляху, притискаючись одне до одного.

— Марш! — скомандував старший, і колона знову посунула по широкому шляху, повз мовчазну похилу вербу в далеку чужу Німеччину.

Старий і далі йшов серед гурту невільників, нашттовуючись, немов сліпий, на людей, ні до кого не звертаючись і протяжно, як пісню, повторюючи:

— Я ж його сам закопав, сам поховав...

Листопад, 1944 р.

П'ЯТА КУЛЯ

Пам'яті брата мого Олександра — морського піхотинця

Василя Хоменка знали всі командири і бійці. Він воював німця не перший рік в нашому полку. Але до цього випадку, коли б ви попросили розповісти про нього, вам сказали б: «Звичайний собі...» Хтось із третьої роти додав би: «Молодий, але дуже серйозний і небалакучий. Очі в нього

з якимсь світло-сірим відблиском, немов сталеві...» От і вся характеристика.

Серед нашого веселого, довірливого народу, з душею, розкритою до людей, немов до сонця,— зустрічаються іноді такі натури: дуже стримані, мовчазні, немов заглиблені в себе. Вони не винні, що мають таку зовні сувору натуру,— душа в них тендітніша і чутливіша, ніж у когось іншого. Коли зуміти розкрити її, яка то просторінь, широта, велич, зненависть до ворога і любов до людей.

Такий був і Хоменко, єфрейтор з третьої роти. З недавнього часу він ніби ще більше посмутнів, ще більше замкнувся в собі, став якийсь ніби збуджений: торкнеш — і спалахне. Якесь чудернацтво з'явилося в ньому. Нова, незрозуміла звичка. Коли одержував патрони, не ховав їх у підсумок — виймав з кожної обоими чотири патрони, залишаючи собі п'ятий, і з тими чотирма йшов до товаришів: «Дайте мені п'ятий патрон, обміняйтете...» Інший посміхався і питав: «Навіщо?»—«Треба»,— лаконічно відповідав Хоменко і ні пари з уст. Хлопці стнали плечима, але міняли.

Василя любили тією дорогою і ніжною солдатською любов'ю, яку ніколи не показують, а лише виявляють у критичну хвилину, коли від неї усе залежить. Бувало, кепкували з нього, але хороше, по-товариському. Хлопець тоді мовчав. А коли хтось своїми жартами дошкуляв, відходив у куток землянки і дивився звідти так, що жартівникові ставало ніяково.

Товариші почували, що в цьому виборі п'ятого патрона є щось знаменне, але що саме — ніхто не міг втямити.

Усе стало зрозумілим учора в жорстокому бою, коли рота відбивала атаки ворога. Був літній ранок. Вранішній туман у долині розтанув, сходило сонце, а німці йшли в атаку. Кидало сонце з-за гір в окопи перші бризки сіро-рожевого світла, і люди приготувалися до бою. Настав вирішальний момент.

Німці то припадали до землі, то підводилися і з криком бігли на наші укріплення. Все ближче і ближче. Руки червоноармійців немов зрослися з гвинтівками. Настала очікувана хвилинка. Лейтенант голосно скомандував. Електричним струмом пройшло окопами: «Вогонь!»

І ожила земля, дихнула на німців вогнем і згубою.

Заговорили гвинтівки, зататакали кулемети. Неподалеку позаду важко зітхнула гармата і плюнула в гітлерівців снарядом. Одним, другим... І пішло долиною. З димом, полум'ям вийшла на-гора наша ненависть і косила німців. Не стріляв тільки Василь. Він дивився вперед, на обриси ворожих солдатів, що бігли просто на нього, і не стріляв. Сержант Правдін перебіг траншеєю до хлопця і вигукнув: «Хоменко, вогонь!» Та Василь не ворухнувся. «Убито, мабуть»,— майнула думка у сержанта, і він торкнувся його плеча. Василь повернув обличчя до командира, і сержант побачив це нове для нього обличчя, на якому палала жорстока ненависть.

«Чому не стріляєш?» — роздратовано крикнув Правдін. Василь щось відповів. У шумі бою потонули його слова, і сержант, прихилившись, ледве вловив одне незрозуміле речення:

«Моя буде п'ята куля, п'ята куля...»

«Збожеволів,— подумав Правдін,— не витримав».

Німці підходили ближче. Їх було більше, ніж оборонців нашого рубежу, і вони, незважаючи на великі втрати, й далі сунули на окопи. Коли ворожі солдати наблизилися на п'ятдесят метрів, Василь вистрелив. Він стріляв не кваплячись, зціпивши зуби, і сержант помітив, як після кожного пострілу падав на землю гітлерівець.

Раптом заговорили кулемети, замасковані на фланзі оборони. Сильним вогнем вони пронизували лави ворога, і, немов бур'ян під гострою косою, падали німці: нерівно, незграбно, купами і поодиночі.

Лави фашистів порідшали. Фашисти зупинились, потім відбігли назад і залягли.

Василь вискочив з окопу і поповз до німецьких трупів. Сержант гукнув Василеві, щоб повернувся, але той не чув: він уже був далеко і, пригинаючись, щось шукав. Він не звертав уваги на кулі, що здіймали пил навколо

нього. Уся рота, затаївши подих, стежила за ним. Через хвилину чи дві він повернув назад. В окопі кинув на землю кілька німецьких касок. Кожна з них була мічена кулею.

«Ти чого це, Хоменко, без дозволу?» — гнівався сержант.

Василь мовчав. Він не міг стати «струнко», бо кулі дзенькали над окопом. Прихилився до стінки окопу і дивився в землю. Сонце піднялося вище. Гармата мовчала, і в інтервалах між сухими пострілами гвинтівок було чути, як він важко дихає. Правдін чекав. Солдати, чимсь зворушені, раз у раз поглядали на них.

Василь підвів очі від землі і винувато оглянувся, немов шукав підтримки. Його суворі вуста затремтіли, і він, перемигнувши дроз, глухо сказав: «За брата мого... Один в мене був... Німецька куля влучила в голову. Товариші написали: чотири влучило в тіло, але він ще йшов в атаку. Та п'ята, маєте, п'ята куля пробила голову...».

Він замовк. Потім випростався, немов забув за кулі, що дзижчали вгорі, і вигукнув: «Оцими п'ятими стріляти, тільки п'ятими, щоб кожна німцю в голову...»

І далі тихо: «Йому б ще пожити хоч трохи... братикові моєму...»

І, поглянувши на блиск ранкового сонця, що вже забігло в окоп, Василь раптом захлинувся словами, що їх не могли скласти неслухняні губи, шпурнув у куток патрони — досі весь час стискував їх у жмені, — притулився небритою щогою до земляної стінки окопу і, не соромлячись товаришів, уперше в житті заплакав. Його щока, ніс і борода обліпились розмоклою землею, а він не помічав цього, схлипував, і суворі солдати ховали очі в приціл гвинтівок.

І хоч їм було в ту мить погано видно, вони намагалися відшукати серед ворожого табору німецьку голову в касці...

*Румунія
15.XII 44 р.*

ЧЕРВОНЕНКО І СТУКАЛО

Червоненків було двоє. Обидва — безбатченки. Один — високий, худорлявий — Степан, другий — широкий в плечах, молодший — Микола. Обидва веселі, задерикуваті, найдужчі в селі. Як ідуть селом — не стрічайся немилий. А то, бувало, кого своєю веселою дорогою перестрінуть, жартуючи, дівчину відберуть, а його самого добренько налякають, та й ідуть собі далі. Чуби мали довгі, як гриви, — пустували, як діти. Степану було двадцять два, Миколі — двадцять. Мати над ними наплакалась гіркими вдовиними сльозами. Того року півзими хлопці робили у місті на заводі, а навесні поверталися додому, до своїх городів (ще колгоспів не було — тільки засновувалися). У неділю чи в ярмарок ходили по селу завжди вдвох. У смушевих шапках (у нас на Полтавщині гарні смушки), підперезані широкими червоними поясами, на білих сорочках квіти — очі вбирають, а головне: у парубоцьких руках гармонія — то заплаче, то засміється...

Парубки не зачіпали лише Стукалів. Чи то що їх троє було: Михайло, Олекса і менший, Павка, хлопці молоді, завзяті, чи швидше тому, що Стукалів усі поважали: вибивались хлопці з рілі до сонця, як дубки; пнулися до нового життя (в комсомолі були перші, і за колгосп голосували), але до Стукалів їм було зась. Сільська дипломатія (наука складна і точна) підтримувала status quo почесного миру. І ті, й другі незаможні, виростали на глеюватому житнякові, і ділити їм, власне, не було чого. Вулиць на селі чимало, і можна не перетинати один одному дороги, та коли вже зустрінуться випадком — розмовляли про все потроху, гострих питань не зачіпали, на тому і розминалися. Та все ж рано чи пізно Стукалі мали приборкати Червоненків, зухвальство Червоненків кидало їм виклик. Потрібна була причіпка — і війна вибухнула б. Так і трапилось.

Приводом до спірки стала ярмаркова карусель. У неділю на ярмарку зішлася одні й другі. Уквітчаний людьми і крамом ярмарок гув, як розбуджений вулик. У центрі стояла карусель. Чи було у ті часи що краще для сільської молоді, дівчат і парубків, ніж ота ярмаркова карусель? Уся розмальована, зелена, блискуча, з крутошіями кінцями та широкими панськими колясками, з чудовою музикою, що гримить на цілий світ...

Можна було сісти верхи на коня або в коляску — карусель закрутиться, і від широкого її бігу, а ще більше від того, що грає музика і всі люди дивляться на тебе, як ти хвацько сидиш на коневі, чи, якщо це дівчина, як гарно зливаються стрічки і квіти на твоєму вбранні в якісь небачені кольори,— стукотить твоє серце і перехоплює дух... Лише здається, що карусель стоїть на ярмарку у твоєму селі, а насправді вона в центрі світу — і це розумієш лише ти, бо на ній підносишся ген високо вгору: над Ворсклою, над обрієм, над ланами і лісами, над усім світом, як птах...

Ярмарок вигравав веселими кольорами під щедрим літнім сонцем. Люди враз розступилися, дали дорогу — до каруселі підійшли брати Червоненки.

Микола моргнув Степанові. Хлопці міцні, як дуби,— вони впевнено стояли на твердій землі, руками вчепилися в карусель і зупинили її.

— Ізлась уся,— наказав Степан,— кататися будемо ми.

Наказ був категоричний, а до всього молодь, знаючи, що у Степана в критичні хвилини у руці з'являється гирка, немов горобці від грудки, вмить пурхнула врозтіч.

Поважно сіли Червоненки і... Та тут трапилось несподіване. Менший з Стукалів, Павка, наблизився до парубків і, наскільки стало його молодого, ще ламкого голосу, грізно заявив:

— Кататись, розбишаки, не будете!..

Ярмарок насторожився.

Було зрозуміло: такого нахабства Червоненки не стерплять. Павці лише шістнадцять, і це поглиблювало образу. Дипломатія ще раз виступила на сцену. Микола сказав:

— Іди, Павко, геть!..

Степан (войовничіший) розреготався і в'їдливо кинув Павці:

— Горобчисько нещасне!..

Війна! Вийшли вперед брати Стукали — і в один голос:

— Годі, годі, ми вас навчимо, як порядкувати не по праву!

Павка розвоювався і схопив за сорочку ближчого Червоненка: сорочка тріснула, і тоді...

Був якийсь вихор, якась страшна буря, якийсь циклон, що в ньому змішалися люди, білі сорочки, червоні пояси, суха пилюга, Миколина гармонія, разом із старшими братами — Павка. Циклон викинув його геть з вибитим оком. Переможців не було: люди відтиснули ворогів і винесли, мов хвилею, на протилежні кінці ярмарку. Лиш у Павки витекло око, і його повели додому закривавленого. Дорогою він злизував пилюгу з пересохлих вуст і гірко лаявся. Не плакав, бо рід Стукалів теж не із глини, тільки серце невимовно боліло, що тепер його, одноокого, безпреміно покине Галька...

Михайло і Олекса день і ніч, аж до ранку, шукали Червоненків, що втекли з ярмарку, але не знайшли.

За ланом, якраз на межі, де йшла стежка до червоненківської хати, поклялись помститися. За одне братове око — чотири ворожі. І поки живуть — не простити. На тому й розійшлися вранці, голодні й люті, втомлені, пошарпані з учорашнього бою. Червоненків у селі більше не бачили. Чутки були, що поїхали на Урал, на заводи. Мати тужила якийсь час, а потім продала хату й собі подалася за дітьми. Стукали з ними більше не зустрічалися, але клятви не забували... Багато пройшло років...

Лейтенантові Стукалові неважко було бігти вперед на ворога. Він ніби летів на крилах. Та раптом коло нього вибухнув снаряд, його штовхнуло, і він закрутився у безодні глибокій. Опам'ятався в снігу. Озирнувся — білі шпилі гір, нижче — серед снігу — сосни. Навкруги тихо.

Ворухнувся — нічого. Зрадив, що цілий. Став вигрібатися з снігу. Ще рух — відчув пекельний біль у правому боці. Рвонувся дужче — і знепритомнів. Коли опам'ятався вдруге, переконався: зламано ребро, може, двоє. Через годину, обережно допомагаючи лівою рукою, виборсався з снігу. Що робити? Єдина дорога — до схилу. А далі — униз — свої чи німці?.. Просувався, повзучи на боці (сніг хоч і глибокий, але м'який). Тільки б не втратити свідомість. Сонце вже ховалося за гори, коли Олекса був над кручею. Розглядав місцевість. За кількасот метрів униз — німецькі окопи з довгими зміюватими ходами сполучень, припорошені снігом. Згори видно, як розмістилися в них ворожі солдати.

Трапилось найнеприємніше: він, поранений, безсилий, в тилу у ворога. Зліва, недалеко, — сосни. Хоч би доп'ястися до дерева. Просунувся ще крок, другий.

Раптом:

— Сій!

За інших умов могло б здатися жартом (лежить і не може звестися на ноги). Здригнувся. Помітив наведений пістолет. Безформена фігура, уся обліплена мокрим снігом, немов снігова баба, тримає його.

— Хто такий?

Питання це несподівано для самого Олексія прозвучало образливо, хоч відчув — небезпека минула (рідна мова), а ще до всього у боці так пече, немов видирають живцем шматки тіла, руки залякли у снігові.

Обурено:

— Іди до дідька! Не бачиш — свої!

Постать з-під снігу (уже лагідно, жартуючи):

— Приємна зустріч. Давай ближче. Місця стане...

Стукало присунувся. Розгледів шкіряний шолом, блакитну стьожку на погоні. Зрозумів: льотчик.

І раптом впізнали один одного.

— Олексо!

— Степане!

Радість зустрічі була раптовою і тим сильнішою.

Ще б пак — земляки: одні стежки топтали, обидва на чистій ворсклянній воді повиростали.

Спогади ще не почалися, але в головах картини завирували, затулили одна одну.

І враз у пам'яті Олекси найяскравіше — братове горе: замість ока — чорна пов'язка. Здається, що то чорна тінь не лише на оці, а на всьому обличчі. Згадався давній ранок, клятва братів на межі... Наїжачився...

Були тоді молоді, гарячі. Нині якось інакше: час усе притамовує, і ненависть тодішня вже не така гостра, але...

Павка калікою на все життя — це раз, а потім — клятва...

— Пам'ятаєш? — глухо спитав Олекса. — Загубили хлопцеві око...

— Пам'ятаю... — сказав Степан.

— Ми клялися за селом, на межі...

— Якщо маю борги — віддам. Червоненки, знаєш, розплачуються сповна... Тільки чекай-но... Мені однаково звідси дороги не видно... Маєш знати хоч ти і дітям моїм скажеш про мій рахунок. Брата мого Миколу, партизана, німці повісили... Про це я довідався з листа від його товаришів і зводив рахунок із німцем...

Ці слова немов обпекли Олексу. Відчув: буде відступником від клятви.

— Миколу? — Й далі, зберігаючи суворість: — Який у тебе рахунок?

Степан промовчав.

— Питаю: скільки?

— Два паровози, до роти піхоти. Я штурмовик, на ІЛ-2. Щось до півсотні вагонів, потім — танки і один «фоке-вульф»... У мене прострілено обидві ноги...

Говорили тихо. Падав сніг, лапатий, немов шматки білої бавовни. Вітру не було. Сосни мовчали, немов застигли, зворушені величчю цих чоловічих сердець, і слухали.

— Мені,— говорив Степан,— дороги звідси не видно... Обидві ноги — не жарт: де впав з літака — так і лежу... Далі — ні кроку... Прошу тебе: за ту давню образу, нанесену нами твоєму Павці, за рану мусиш мене зараз...— І простягнув Олексі свій пістолет.— Так буде краще: ти клятви своєї дотримаєш і я не мучитимусь...

Мовчали сосни. Лягав безборонно на обличчя лапатий сніг. Руки в Степана залякли, і він не втримав пістолета, випустив у сніг... Мовчав вражений Олекса і не знав, як сказати Степанові про своє рішення. Знизу долинуло джеркотіння німців.

— Чуєш? — спитав Олекса.

— Чую...— тихо відповів Степан.

— Ми маємо жити, Степане, ми маємо мститись — от їм... Іменем твого Миколи ми маємо жити і мстити ворогові... Кажу це я, Олексій Стукало, з села Краснянки Полтавської області. За Миколу, брата твого, партизана Червоненка, беру на себе ще десяток німців — своєю рукою на той світ. Це — як найменша норма. А ти повинен вийти звідси, воювати.

Степан криво посміхнувся (мабуть, в цю мить йому дуже боліло, що він аж зубами заскреготав).

— Не годний я вже, Олексо...

Олекса спочатку тихо:

— Маєш вийти. Не для себе — для совісті, заради пам'яті брата... Чи треба тебе вчити козацького характеру?..

А потім розгнівався:

— Хіба він, Микола, даремно вмирав у німецькій петлі, га?.. Даремно?.. Він партизанів, щоб ти і я на світі жили.

І знову тихо, наче умовляв:

— Значить, ти мусиш... Бо це, виходить, дурна його смерть, коли вона до життя не кличе... Воно нехай болить, а ти живи через силу: нехай там у ранах сам дідько колупає, а ти до життя пнися, напружуйся... Ти для людей потрібен, Степане. Давай, давай... Потроху, поволеньки... Я здоровий, лиш трохи подряпало, допоможу... Бачиш, сонце сховалось, темнішає, а ми тихенько, щоб німці не помітили, попід дротом якось проліземо до своїх.

Смеркало. Білі шпилі гір губились у передвечірніх сутінках. Спроквола запалювались зірки, а місяця не було. Сповзали з гори.

Олекса попереду. Він пробивав дорогу в снігу, тягнув Степана, а той, тримаючись однією рукою за його ремінь, другою відштовхувався, допомагаючи йому.

Олекса терпів пекельні муки, але приховував, що тяжко поранений. Тільки іноді, коли біль на мить вщухав і не примушував зціплювати зубів, він розкривав рот і шепотів:

— Давай, Степане, давай потроху, поволеньки, давай...

Сосни залишалися позаду, наче відсовувались...

Сосни стояли тихо, немов зачаровані тим, що діялось. Стемніло. Зірок висипало більше, і, часом падаючи на землю, вони зачіпалися за верхів'я дерев і зависали на них.

*Трансільванія,
січень, 1945*

Борис
Харчук

СИНОВА СОРОЧКА

Н о в е л а

Оркестр виступав просто неба на естраді Пратера. Увертюра почалась як передчуття неминучого: спадає куряна задуха — і повільно наближається наступальний грім. Це порівняння, звичайно, ризиковане: хіба музика не є голосом визволення людського духу? Одначе його правомірність пояснюється вже хоча б і тим, що був терпкий літній день під затуманеним безрадіним сонцем, від якого в'януло, морщачись на очах, листя паркових дерев і декоративних кущів. Оркестр грав зосереджено. Духові інструменти начебто гасили задуху і мовби накликали хмари. Мої пальці вросли в смичок, у струни, а смичок і струни вросли в пальці, ще глибше, у моє безприступне ество — в самого мене: не лише людина, скрипка теж має душу.

Звуки боліли. В цій увертюрі настає момент, коли здається, що мої пальці, смичок і струни скрипки добувають не мелодію, а викрешують іскри й що ось-ось спалахне полум'я; тоді моя скрипка перестає бути скрипкою, інструментом — вона олюднюється, творить мене, і я мушу бодай одним оком кинути з естради на людську гущу, шукаючи підтримки. Так було й цього разу. Глянувши зі свого узвишся, я вирізнив там, унизу, сивокосу даму. Всі сиділи, а вона стояла. Біла, в чорному платті з мережаним білим старомодним комірцем. Стояла скраєчку літнього театру й слухала.

Я відразу й загубив її. Вдарили литаври, і все багатоголосья оркестру, яке краяло, терзало й мучило, виливається, опановуючи гармонією такої ясності, мовби промовляє, мовби малює, як вічна мати проводить вічного сина, — прозріння натхненного Лисенка. Старовинним містом з його палацями в стилі барокко й готичними соборами, його мостами, вулицями, площами зацокали гривасті коні.

Опустивши смичок і скрипку, не чуючи оплесків, я шукав очима невідому даму. Серед фестивального виру молоді й студентів не видно сивокосої голови і постаті в чорному. Згодом, коли нам, оркестрантам, казали, що під час нашої гри над Пратером, над нашими головами весь час кружляв ревучий літак, тягаючи за собою у небі плакат «Фестиваль оне уно!» («Фестиваль без нас!»), я знову згадав її.

Другого дня трупа була вільна, планувалася екскурсія, але полив дощ. Ми жили в приміському пансіонаті «Кукінг». Одноповерхові і двоповерхові будиночки стояли на узгір'ї в буйній зелені, а при долині синів відкритий басейн, у якому так добре купатися на світанку. Випірнеш — і видно Дунай, ліс... Дощ — у кімнаті сіро. За вікном мокрі кущі, дощова завіса — і не видно Дунаю, лісу, за яким мріють Альпи, і було шкода, що зірвалася екскурсія в голубе захмар'я.

До мене притишено постукали в двері, і в кімнату, ніяковіючи, яось вибачливо, боком вступила Маргарита Цвейг зі щіткою від пилососа. Вона була в білому фартушку й капцях на войлоці, в яких ходять немолоді люди. Її схилена постать який уже день проводжала нас, студентів-музикантів, до автобусів і зустрічала, як би пізно не поверталися на ніч. Я допоміг внести пилосос. Він зашумів. Не розгинаючись, шпарко працюючи щіткою,

прибиральниці делікатно вимовила: «Гер...» — просила дозволу звернутися до мене, вкрадиво поглянувши настороженими очима. Під хурчання пілососа й почалася наша розмова.

«Кажуть, гер, що ви з Галіції?» — запитала вона.

Я ствердив, що так, з Галічини, з тієї колишньої цісарської провінції, де й мого діда, і мого прадіда привчали називати цісаря «татком». Але Маргариту Цвейг це не зачепило і не вразило — воно її не обходило. Вимкнувши пілосос і схиливши на плече голову, сказала, що в Галіції загинув її син. А щоб я не подумав щось недобре, щось зле про її сина, додала: «Він не хотів проти вас». Її очі стали вологі. Відвернувшись, вона витерла їх долішнім краєм фартушка. Худенькі плечі здригалися. Дивлячись на неї, я переконував її, що війні не бути. Вона подивилася на мене очима повними сліз. «Майн гот... Майн гот...» — вишептала й скрушно похитала головою.

Дош густішав. Ми сіли на канапці. Прибиральниці захавала свої руки під фартушок. Я слухав оповідь про Людвіга Цвейга, як на нинішній час — свого однолітка, якого мобілізували з університету.

Незабаром, впоравшись з роботою, вилизавши килими й паркет, вона запросила до себе в гості — в маленьку чепурну кімнатку поряд зі складськими пансіонатськими приміщеннями. На круглому столику я побачив фотографію юнака із сумними, задумливими очима. Перед нею в кришталевій вазочці стояла єдина рожева троянда, а в дерев'яному свічнику незапалена свічка.

Розбалакавшись, Маргарита Цвейг показала й дозволила прочитати Людвігові студентський щоденник — кишеньковий блокнот у сірих палітурках з пожовклими аркушами, а також листи з «дистрикту Галіцієн». Мабуть, вона давно нікому не оповідала про Людвіга, про те, що жила й живе з його фотографією, трояндою і свічкою.

Частувала мене кавою, яку любив він, і кілька разів натякнула про мою з ним схожість. Я слухав історію Людвіга — сповідь матері про сина, і в моїй уяві поставали якісь асоціації — інтуїтивно відчував, що в мене хтось стоїть за спиною. Хто? Моя історія?

За віком монотонно плюскотів дощ. Ми сиділи, й паралелились наші історії: одна в оповіді, в щоденнику, в листах, а друга — в асоціаціях.

— Він у мене, гер, — казала Маргарита Цвейг про свого Людвіга, постійно вживаючи оте «гер», що звучало в її устах, як і «майн гот», начебто вона зверталася не просто до мене, а хотіла переказати через мене своє наболіле, вистраждане ще комусь, щоб його знали всі, — ріс якимось невпокореним. Скільки я його пам'ятаю, він усе неспокійний. Згадую: мале, а зажурене. Не дається в руки, слова не вимовить. Що там критися — нервова дитина! Може, тому, що народила я його всупереч своїй рідні? Яка я тоді була молода! Ми заручилися з Людвіговим батьком улітку 1914 року, напередодні ще тієї війни. Я його чекала, рік, другий... Аж привезли з-під Перемишля — в грудях осколок і легені продірявлені. Я асистувала в бібліографічному відділі університетської бібліотеки й пропадала в шпиталі, замінюючи сестру-жалібницю. Мій батько — виконроб, людина практична, з крутим характером, ні про який шлюб не хотів чути. «З калікою?! Які такі заручини, твій суджений сам їх розірвав — навіщо став калікою?» Ми — католики. В нашій родині владарював батько, як папа римський на землі, як бог на небі. Але я все одно вийшла заміж за каліку. Мабуть, була поганою донькою?.. Ви, напевно, здогадуєтесь: мій чоловік довго не прожив. Він не встиг винявчати нашого сина. Я несла його в сповитку за батьковою труною. Од свого чоловіка тільки й успадкувала, що прізвище.

Сидячи в старенькому кріслі у крихітній кімнатці, де, здавалося, не сміла впасти найменша пилінка, і слухаючи немолоду жінку, яка мені звірялася, я потерпав, щоб не розвалитися вахлаєм, щоб не порушити своєю незграбністю установленого затишку. Маргарита Цвейг скупо викладала свій життєпис. Я був напружений і весь час ловив себе на думці, що причиною цієї напруженості є не лише почуте, чуже, а й моє власне. У моїй історії, яка стояла в мене за плечима, невідступно стояв німець. З Баварії, із самого Берліна — хто знає? Безіменний, але реальний!

Мені сповнилося шість років. Німець зайшов до нас у хату. Молодий, пілотка набакир. Посміхався і помахував рукою — швидше, швидше! Він допоміг моїй матері зав'язувати вузол рядняний. Мати рушила. Я наздоганяв її, тягнучи клуночок у хустині. Німець, посміхаючись, простягнув руку до моїх речей. Хотів допомогти мені? Я рвонув клуночок до себе й волік його по землі, наздоганяючи матір. Мати так і запам'яталася: несе мовби не вузол, а велику гору, і та гора її привалює. У воротях стояла крита перістим брезентищем вантажна машина. Німець, усе посміхаючись, хотів допомогти мені вибратися в кузов, але я не дався, щоб він мене піднімав: видерся сам... І зараз, згадуючи стежку від нашої хати на вулицю — шлях від порога до машини, я запитую себе: чому я не хотів, щоб німець, який усе посміхався, а не погрожував, не торкався до мого в хустині клуночка й не підсаджував мене на кузов? Я згадую ту в споріші стежку і не раз думаю, що на ній, такій короткій, тоді зі мною коїлося...

Маргарита Цвейг дозволила мені зробити з Людвігового щоденника виписки. Вони інколи промовистіші за оповідь його матері. На порозі зрілості хлоп'ята й дівчатка заводять щоденники, будучи переконані, що покликані в світ вершити велике, що стануть Періклами й Аспасіями: їхні щоденники в твердих палітурках нагадують цінні конторські книги. Людвіг дошукувався в своєму щоденнику самого себе. Його не турбувало велике й вічне, а мале, миттєве, і він копався в ньому.

Витяг з цього щоденника:

«Бачу себе в школі-напівінтернаті (ввечері нас забирали додому), яка називалася «Райські дверцята». Обідали ми там же. Усталилося і узаконилось: хто одержував найвищу оцінку, того чекала додаткова кулька масла. Дома я ніколи масла не нюхав. Мати тягнулася зі всіх сил, але нам ледве вистачало на маргарин. Я не заробляв вищих оцінок, а коли вряди-годи мені їх і ставили, то відмовлявся од кульки масла, ніяковіючи. З мене сміялися. Я відмовлявся од того масла, не усвідомлюючи, чому відмовляюсь, і плакав, коли з мене сміялись. А якось ми ганяли у футбол і вибили шибку. Всі ганяли — всі були винні. Наша патронеса вважала: є заводій! Вона й почала допитувати по одному. Сиділа за столом. На столі лежала новенька біла сорочка. Патронеса пообіцяла: якщо я признаюсь, хто був заводієм, якщо навіть я сам і є заводій, то сорочка дістанеться мені. В «Райських дверцятах» ми всі були з небагатих. Сорочки з тонесенького полотна, з мережкою на грудях я ще не мав. Вона вбирала очі. Я мовчав. Патронеса встала, примірювала мені сорочку. Я мовчав і вийшов ні з чим. Ніхто з нас не признався. Але признався той, хто вдарив ногою в м'яча востаннє. Він і був визнаний заводієм, він і одержав сорочку. Тепер я знаю: бідність — не просто їх, бідність — це одна з форм смерті. Кинути людей у бідність й манти їх кулькою масла, новенькою сорочкою! Які чарівні «Райські дверцята»!

Вона казала:

— Мені важко було виховувати сина. З кожним роком, з кожним днем усе важче. Мій батько, його дід, уперше вирішив побачитись з онуком під час конфірмації. Перестрів нас перед костюлом, зміряв Людвіга з ніг до голови: «Навряд, щоб цей слабак був добрим гвардійцем. Справжні гвардійці або лежать на полі слави, або повертаються зі славою і ніколи не повертаються каліками, як його батенько!» Сказав це, вклонився і пішов. Я ніколи не просила в нього допомоги. Та що я бідкаюсь? Гер, коли любиш людину і йдеш за нею проти волі батьків і коли народжуєш від тієї людини сина, то син заступає цілий світ. Той син втілює в собі те, що нас усіх втримує на землі, — надію. Хіба не так, гер? Навіщо ж я кажу, що мені було важко? Я б воліла бідувати, страждати, мучитися, аби був живий він, мій хлопчик. Майн гот, чому діти так швидко ростуть, чому такий короткий вік дитинства?..

А мій німець ще дужче збив набакир пілотку з нашитими на ній кружальцями-сонечками. Я не дозволив йому доторкатися ні до мого в хустині клуночка, ні до мене. Сам видерся у напхом набитий кузов. А цей німець був мені навіть трохи знайомий. Я народився в селищі Зелений Кут. Ми жили

поблизу військових казарм. Ті казарми були муровані, буро-червоні. Старі, давні. В них стояли ще кайзерівці. Їхні гостроверхі шоломи я бачив у музеях. В них стояли і улани-білополяки, але я не пам'ятав ні їх, ні їхніх гоноровитих «рогатунок». У вересні 1939 року улани забрали мого батька в обоз. Коли я просив у мами їсти а чи просто збиткував, вона казала: «От заберуть тебе улани в обоз». Так я осягав те, чому не повернувся батько.

Я запам'ятав бійців-червоноармійців і назавжди затамив, як уперше їв булку. Білу, пухку, загничену зверху, підпечену зі споду. Я не їв її, а відщипував малесенькими шматочками, дивуючись, куди вона дівається. Її бен-тежний запах супроводжує мене й досі.

Смак тієї булки ятрив через усю окупацію: давалася взнаки. А німці за-казармували надовго. Зелений Кут недалеко від залізниці, кілометрів зо три до полустанка, а через два перегони — вузлова станція. Із солдатських та офіцерських їдалень дух вареного й печеного дурманив селище, і ми, зелено-кутські безштаньки, зібравшись ватагою, чекали кінця обіду, коли шеренги помарширують на навчальні поля. В брамі чомусь найчастіше вартував отой німець, що в пілотці набакир. Він не проганяв нас від смітника. Манив мене пальцем, діставав губну гармошку, — бери і грай, шоколаду за це тобі дам, а хлопці нехай порпаються, нехай нишпорять у смітнику. Веселий німець!

Зі щоденника Людвіга:

«Аншлюс. Що і як буде?.. Вживаюся. Став новобранцем університету — в муштарській роті рекрутованих геродотів. Знаємося з Ю. Ще з «Райських дверцят». Вона на три роки молодша, тому ще закінчує гімназію. Нам з нею було добре. А нині Ю. прибігла на побачення — на ладкані шпилечка зі свастичкою. «Правда, мені личить?» — «Не знаю». — «А що ж ти знаєш?» — «Ерзац-хліб ніколи не буде справжнім». — «Он як! — Вона сіла прямо. — Дурненький...» І взяла мене за руку. Я потис її руку. «Дурненький...» — повторив і собі. Ми пішли в кінотеатр. Хроніка демонструвала взяття Харкова... У Ю. білі й теплі руки. Я не дивуюся, що вона чопила шпилечку з павучком. Ми всі якісь пришпилені. Хто переінакшується, хто прикидається. Я не можу переінакшуватися й прикидатися, тому з цього дня відчуваю свою відчуженість до Ю. Навіть до матері. З боязні, щоб не настрахати їх, мовчу. Мене проймає страх за ці рядки. Якщо я ще можу довіритися самому собі, то не можу довіритися своїй ручці, своєму блокнотові? Тоді прощай, новобранцю в геродоти. Адже аншлюс — волевияв, а не причудження землі, не примноження багатства, культури і не проковтування людей...»

Маргарита Цвейг казала:

— Людвіг дорослішав, а з ним дорослішав і його сум, проростаючи в досвідчену журбу. Очі прижмурені, губи стиснуті, жести різкі. Як я переживала, гер, за його скуту замкнутість. Я звинувачувала саму себе, що мій хлопчик відлюдько, що він ні з ким не сходиться. Хоч жила ним і для нього, а вважала себе винною. У нас дома, в університетській квартирі (я стала бібліографом) з гостей бували хіба що книги. Не куплені. За що й де ми могли б їх купити? Бібліотечні. Людвіг розмовляв з книгами, як з людьми. Повірте, поки він не довірив мені ось цього сіренького блокнотика, я й не відала, що стрічається з Ю. Так і досі не знаю, хто вона, Ю. Хотілося б, щоб життя її милувало. Воно, напевно, склалося не так, як у мене. Я не маю ні до кого зла. Щирість заслуговує прощення. З синового щоденника я довідалася не лише про Ю. Але вже така материнська доля: ми довідуємось про муки своїх дітей останніми. Гімназична форма, студентська форма, черевики... А собі — що буде. Вдень у бібліографічному, ввечері на видачі — для підробітку. Людвігів декан писав працю з історії старогерманського судочинства. Я підбирала йому не лише літературу, а й цитати. Принижувалася, гер. Так. Згадую, повертаюсь опівночі з бібліотеки. Під абажуром світиться. Людвіг читає. А я радію — роздобула ще одну додаткову хлібну карточку. На три дні. Аж на цілих три дні. Показую її Людвігу, сміюся. Він встає від столика з книгами. «Отак, мамо, й проковтують нас», — сказав. «Сину, ти про що?» — «Доктор Геббельс, мамо, про-прокує, що світ — це миска з жиром. І важить, хто перший вкопить цю

миску, аби потім вділяти по чайній ложечці... Так відчужуються честь, совість...» І махнув рукою.

А в моїй пам'яті, як рушила затягнута перістим брезентяком машина. За нею загуркотили й інші. Попереду у відкритому кузові — солдатський духовий оркестр. Поминули казарми, смітник, де губилася, як коти, зеленокутська дівчора. Нас не везли на смерть. Це іменувалося дуже гуманно: переселення. І пояснювалося ймовірним, повсякденним нальотом більшовицької авіації, ймовірним наскоком на казарми червоних партизанів. Німець у пілотці набакир допоміг матері зав'язати клунище. На стежці від хати й до воріт він хотів допомогти й мені, його поривало підсадити мене на машину. Я не дався, бо ніхто не вірив у фашистську допомогу, жодному німецькому слову. Машини мчали до полустанка. Чому ж ніхто не втікав учора, коли оголосили про переселення? Чому ж ніхто не вискакував з машини зараз? Учора селище оточили патрулі. Тепер у кузовах разом з нами сиділи німці й вівчарки. У клубах куряви відмиготів полустанок. Нас привезли в гайок — до піщаного кар'єру. Машина з музикантами зупинилася, розвернувшись уперек дороги. З неї вискочив мій знайомий німець і помахав пілоткою: розвантажуватися, розвантажуватися... Було душно й було тихо. На дубах переспівувалися пташки. Там, там, там...

Із щоденника Людвіга:

• «Я образив матір з хлібною карточкою — (премія!). А мати так старається, щоб ми вижили. Чи виживемо? Якщо підсумувати, чому навчають в університеті, висновок такий: думай про велике, думай про фюрера. До нього справжньої історії не було. Справжня історія починається з появою фюрера. Думай про фюрера, і ти увійдеш в історію оновленого й ущасливленого світу. Думай про велике, думай про фюрера. Він — твоя мати і твій батько. Ти особливий, створений з німецької крові й заліза. Тільки твоя раса державнотворча. А всі інші — недорозвинені і як такі не заслуговують ні поваги, ні співчуття, ні жалю. Думай про фюрера — і ти думатимеш про велике. Фюрер поставив тебе надлюдиною, тебе не візьме ні куля, ні штик

ворога. Твоя ціна — сто за тебе одного. Думай про велике, думай про фюрера, і з його іменем ти здобудеш світ. Університет — висотувати з душі людське і вшприцовувати в мозок, у серце, в кров фюрера, єфрейтора. Якось я запитав професора, який веде курс географії й усі географічні відкриття пов'язує з особою фюрера: «А правда, якби наш фюрер не народився, то Колумб нізачо не відкрив би й Америки?» Професор відповів: «Вам ліпше з'ясувати цю відповідь на Східному фронті». Того ж вечора на алеї Ю. заїкнулася: «Людвіг, якби ми заручилися і якби ти бився на фронті, я б довела, яка я вірна. Клянусь!»

Маргарита Цвейг казала:

— Майн гот, як я терзалася і кляла себе, що мій хлопчик — самітник, а він жив зі своїми думами. Мій хлопчик жив зі своїми думами, як з птахами, що довбають нам груди й манять на свої крила. Можливо, так манило Ікара небо? Гер, хіба це не найважче і хіба це не найсолодше — мислити? А я опікувалася Людвігом і була далека від нього. Що я тоді усвідомлювала? Життя мене привчило не мислити, як привчають, виховують не мислити й зараз: у колиці — батьки, в дошкільних закладах — вихователі, а там — учителі, святі отці, професори, газети, радіо... З пелюшок і до скону. Мене посадили на хлібну карточку і вселили надію коштом приниження здобути ще маленьку пайку ерзацу: кинули в нужду й повергли в злиденність духу. Чом я тоді не думала, що ошукана? Чиста робота: не кайло і не мітла — книги, інтелектуалізм. І страх, постійний страх втратити це змушував ні про що не думати, не усвідомлювати, що, бібліографуючи «Міф ХХ століття», пропонуючи сама його на видачі, сама ж і причетна до злочинного ошуканства. А мій хлопчик думав. Думав і боявся довіритися навіть мені, про що думає. Он як ми жили... Покірним усміхалося стати бакалавром. Знаю: не один із синових однокурсників доскочив до професора. Я теж могла б втішатися внуками. Гер, не подумайте, що я скаржуся. Рік за роком, довгі роки я прагну з'ясувати, як мій хлопчик зважився долати і як він подолав страх. Мабуть, у кожної людини, в кожній душі існують добро й зло. Мабуть, у тому й уся річ, хто кого переможе. Зло — бездуховне. Бездуховне і його поріддя — страх. Яке ж свято людської душі, коли в самій людині її дух не може бути байдужий до зла й страху, коли він повстає проти них? Чи так я мислю, гер?..

Я. На дубах переспівувалися пташки — заливалися дрозди, цівкали синиці, десь крикнула сойка. Діди, бабуні, матері й діти вивантажувалися з кузовів. Хтось подавав комусь руку, хтось когось підтримував. Я не запам'ятав, якою в той час була мати, чи вона щось казала. Я вже став начебто мертвий. Перед очима, під високими кучерявими дубами, які височіли, не шелеснувши, внизу з'яв кар'єр. Жовтів пісок. Жовтим цвітом цвіли дикі мальви. Догоряла на сонці пожухла трава. Слух вловлював перспіви невидимих пташок. І дуби над кар'єром, і сам кар'єр, і люди, і солдати з вівчарками — все посутеніло. Повітря в'ялило задухою. Угорі над собою, в небі, я побачив хмарку. Білу й чисту, як сніг. Вона пахла, як випрана сорочка. Мені стало зимно.

Із щоденника Людвіга:

«Мені вручили мобілізаційний лист. Я сказав Ю. «Тепер можеш довести свою вірність». Вона відповіла: «Людвіг, хіба ж ми з тобою заручені?»

Маргарита Цвейг запитала:

— Смерть не страшна — страшний шлях до неї. Правда?

— У японців є давній звичай: щоб уразити свого ворога, японці заколювали себе на порозі його будинку. Але навряд чи від цього ворог ставав людянішим, — відповів я, знаючи, як закінчив своє життя Людвіг.

З його листа:

«Я, мамо, в таборі новобранців. Почались заняття. Навколо широкі поля, темні ліси. Але ж це що, дистрикт Галіцієн, маленька область, а далі — простір, відвойоване життєве безмежжя фатерлянду. Лячно йти. А щоб вернутися? Над шляхами часто стрічаються могили — на березових хрестах продірявлені каски. А сонце сходить і заходить, як і в нас. Ми робили марш-кидок через село. Жодна душа не виглянула. Усе наче вимерло. Води

напитися боязко: ану ж криниці отруєні? Лише якась нечупаре хлоп'я визирнуло з бур'янів, показало дулю, засміялося і пропало».

Маргарита Цвейг казала:

— Я одержувала листи. Й непокоїлася: як би дістати й послати Людвігові теплі вовняні шкарпетки.

Я. Над кар'єром запала задуха, а мені було зимно-холодно.

З листа Людвіга:

«Наш командир учить: «Солдат — це воля. Солдат — це свобода. А найбільша свобода волі — виконати наказ». Скоро приймати присягу, та мені все уявляється й уявляється те нечупаре хлоп'я, яке визирнуло з бур'янів, показало дулю, засміялося і пропало. Коли командир командує: «Заряджай!» — мені вчувається зневажливий сміх того нечупари».

Маргарита Цвейг боязко запитала:

— Даруйте, гер, але ж і ви могли бути цим хлоп'ям?

Я. Був... За білою хмаркою над кар'єром попливли сиві, темніло крайнебо. Зашелестіли дуби. Збиралося на дощ, і карателі заквапилися. Речі покинути — і в шеренги! Заграв духовий оркестр. Як я тепер розумію, — урочистий марш із «Тангейзера». Оркестр грав у швидкому темпі, щоб карбувати крок. Зеленокутчани спускалися вервечкою вузькою дорогою в кар'єр. Солдати, вівчарки. Під ногами і на зубах тріщав пісок. Я зашпортався, і солдат у пілотці набакир, посміхаючись, спробував мене підтримати. Я випручнувся, я не хотів, щоб він мене торкався. Я зневажав його, йдучи під конвоем: тут, на піщаному двоколіїнному заїзді, як і там, на стежці — від порога до вулиці. Щоб він торкався мене — нізащо! Нас поставили над ровом — упали перші краплі дощу. Не пам'ятаю пострілів, але пам'ятаю ритми оркестрового маршу. Мати обняла мене, й ми попадали. Зашумів, хлинувши, дощ. Через той дощ нас не встигли добряче привалити землею.

Маргарита Цвейг казала:

— Я читала, перечитувала листи й передчувала: мій хлопчик прощається зі мною. Так воно й сталося. Прийшло повідомлення й посилочка. В повідомленні: Людвіга скарано — відмовився од присяги. В посилці — його сорочка.

Вона показала мені цю сорочку, вийнявши її з шухляди круглого столика, на якому стоять фотографія, троянда й свічка. Комір, рукави, плечі — все посічено кулями. Плями старої крові побуріли й почорніли. Неважко уявити, з якою лютою насолодою розстрілювали неприймиприсягу! Вишикували новобранців, розгорнули прапор, а його поставили над могилою. Хто розстрілював, жоден не промахнувся.

— Мене змушували відмовитися од сина, обіцяли мою відмову опублікувати в пресі, передати по радіо. Я не могла. Прогнали з роботи. Так я опинилася в «Кукінгу», де й перебуваю.

Я. Дощ не переставав, коли мені вдалося виборсатися з рову, начиненого трупами... Як я жив? Блукав світами й чекав, коли німці будуть утікати. Грянули танки з червоними зірками. А там і появилася кухня. Я закрутився коло кухні. Приніс води. Бійці запитували: «Твій батько?» Я показував на буряки. «Твоя мати?» Я показував на землю. Всі сміялися.

За вікном кімнатки Маргарити Цвейг прояснилося. Зеленів наддунайський штраусівський ліс, над Дунаєм танув сизий туман.

...Фестиваль молоді й студентів завершувався мітингом-протестом проти атомної війни. Площа перед собором св. Стефана вирувала. Серед косовороток та вишиванок, поміж кімоно й болеро, серед чалм і сомбреро, серед білих, жовтих, чорних облич я наглянув сивокосу даму. Вона не могла встояти на місці. Все рухалася. Мовчазно доторкалася пальцями до чийось плеча, до чийось рук, мовби в чомусь пересвідчуючись. Я спостерігав за нею і думав: «Яка мати не прагне, щоб діти пережили її?»

* * * * *

Дівчині з ладозького берега

Тобі про лєнінградців не забудь
На ладозькому вихлюпі блокади...
Нєскорєних вєли в останню путь,
А ти кричала навздогін: «Солдати!»
Прикладом били на твоїх очах,
І на твоїх очах в останнім герці
Зійшлось дві сили, начє на мєчах,
Дві сили вікові: життя і смерті!
Я брив з останніх сил, ає я брив
І кров губив, як у дитинстві вишні,
Та вітер щє сурємисто гудів
На прибережнім ладозькім узвишші.
А коли буря знову піднялась
І всіх живих покликкала до бою —
Самою перємогою здалась
Ти, хусткою махнувши над собою.

ТИ ПРИЙШЛА, ПЕРЄМОГО...

Ти прийшла, Перємого,
Слідами війни,
З-під залізя і попєлу —
Цвітом весни;
Тим навічним вогнем,
Що горить — не згора,
Обєліском, який
Увінчала зоря;
Карбуванням на плитах і стєлах імен,
Палахтінням на вітрі чєрвоних знамен;
Сивизною завчасною,
В шрамах навкїс,
На протєзах,
Під реквієм нєньчиних слїз;
При мєдалях і при орєнах бойових
(Від Москви до Берліна дорога на них);
Ти прийшла, Перємого,
Як свято із свят,—
І тоді підійнявсь
Нєвідомий солдат...
Спинилися від пагорба за крок
І яблуньки, і вишеньки в цвіту,
Весняний закружляти свій танок
Під світанкову сурму золоту.

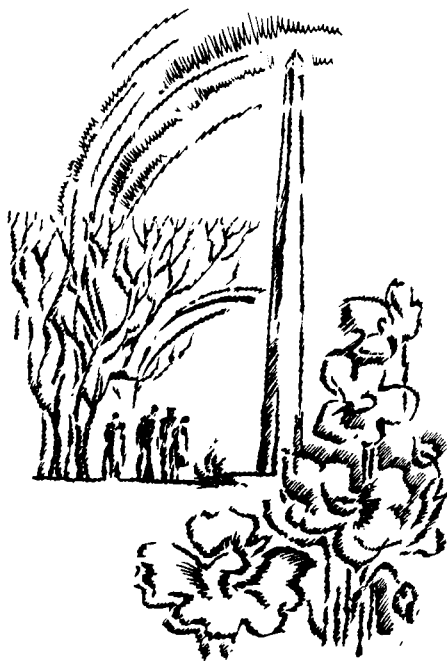

З топольками берїзки — і собі,
Хоча й замолодий щє їхній вік:
Щось шєпчуть, начє матері, вербі,
На пагорб задивившись віддалік.
А солов'ї щє з першої весни,
З найпершого світання по війні,
Тривожать дотєпер солдатські сні:
Хай чують Перємогу хоч вві сні!..

Не шєлесне аєля.
Завмерла зємля.
Сонцє, начє вінок,
Виплива з-за гілля.

А за ним уповільнєним кроком ідуть
Посивілі, як лунь,
І нєвтомні, як путь,—

На парадних мундирах і золото, й мідь!
Лиш солдат Нєвідомий такий же стоїть,
Як тоді, коли виграв останній з боїв,
Коли впав, щоб підняться навіки-віків;
Як горів на все полум'я, так і горить,
Свого пагорба не залиша ні на мить.

Григорій
Коваль

НІЧНА АТАКА

*Пам'яті комбата 380-го стрілецького полку
171-ї дивізії капітана Іванникова, що поліг
смертю хоробрих у Латвії восени 1944 року*

Починалась атака із тиші в тремтячих серцях,
Із міцної затишки для когось— можливо, востаннє.
Починалась із миті, яка не порочить кінця,
Перелившись поволі
У грізну хвилину чекання.

Починалась атака шаленством сліпучих ракет.
Обрій раптом здригнувся, сяйво вдарило болісно в очі.
Десь тривожно і люто залізо жував кулемет,
І солдати вривались
В п'тьму каламутної ночі.

Вони рвійно летіли туди, де заграви цвіли,
Де снаряди все небо безжально змішали з землею,
І нестримне «ура» над собою у далеч несли,
І себе в тому крику
Несли на ворожі траншеї.

І здригалась земля. І ніхто, окрім себе, не знав,
Що осліп назавжди він од лютого грому й пожежі.
Хтось від куль зупинивсь, і, затиснувши рану, не впав,
І на роздум узяв —
Цілу вічність земного безмежжя.

А з п'тьми з переляку строчив кулемет невпад...
Хтось безжально на дріт кинув руки й розтерзане тіло.
І шаленів зорепад, смертоносний, лункий зорепад,
І трасуючі кулі,
Мов птиці, довкола дзвеніли.

В розпанаханім небі ятрився кривавий міраж.
І здавалось, ми бігли до хмар по палаючим трапу.
І тоді-то комбат налетів на ворожий бліндаж
І метнув перед себе
Важку до нестями гранату.

Його голос зривавсь і губився у вогкій п'тьмі:
Уперед!.. Уперед!.. Та все важчими ноги ставали.
І все важче і важче було кружеляти Землі
Від снарядів і куль,
Від солдат, що на землю упали.

І котився по небу у далеч розлучений грім,
І тремтіли над нами світанку роз'ятрені крила.
Хто лишився живий, той платив комусь смутком своїм,
Ну а мертві сповна
І за себе, й за нас заплатили.

Спали мовчки убиті... Один — без чобіт на шосе.
З-під «пантери» диміли в канаві розірвані траки.
Ти, солдате, пробач: хтось твій біль у собі понесе,
Щоб, можливо, й самому
Згоріти на вістрі атаки.

Вже світанок несміло крізь хмари цідив каламуть...
Де атаці кінець?.. Раптом все заніміло наразі:
Вгору зводили руки і мимрили: «Гітлер капут!»—
Спангелічені фрїци
В своїм безпораднім екстазі.

Догорали вогні... І так холодно зорі цвіли.
І так бідкався комбат, що від ран його тіло холоне,
Що ми кров'ю такою лиш хутір маленький взяли
На шляху до містечка
З жіночим іменням — Мадонна.

Його голос охриплий допалював болісний жар:
«Над уламками нашої долі тужити не треба!»
А з руїн, де стирчав одинокий як палець димар,—
Хилитався димок
І поволі тягнувся до неба.

Догоріла атака... І йшли ми кудись в темноту.
І, піднявши на руки свого командира, солдати
Ген за обрій несли, де він мусив узять висоту
Тільки з нами... І, може,—
На цей раз без жодної втрати.

І не знав капітан, як той стяг, що схилявся над ним,
Над землею, якій він віддав свою кров і звитягу,
Ще перейде з солдатами далеч крізь полум'я й дим
Й спалахне в сорок п'ятім
На чорних руїнах рейхстагу.

Починалась атака... Не буде їй, мабуть, кінця...
Вже давно заросли і окопи, й могили житами.
Тільки й досі над світом гримкочуть солдатські серця,
І зірніці над ними
Горять грозовими ночами.

НАРИСИ ТА ПУБЛІЦИСТИКА

Микола
Равлюк

ЗОЛОТЕ КІЛЬЦЕ

Час мчить шалено.

Ми позначаємо свій час космічними швидкостями. Але й вони нерідко поступаються перед звершеннями, що ми здійснюємо. На наших очах мрія превтілюється у план, план — у звершення, а звершення видаються звичайними буднями.

Ще чотири роки тому, коли я вперше побував на східному БАМі, окремі ділянки залізниці існували в проекті, значилися на ватмані. Нині всю країну облетіла радісна звістка: є далекосхідне кільце! Тоді ж бачив, як на станції Ургал у вічну мерзлоту забивали першу палю під цегляний дім. Нині тут окреслилося селище, звелися у небо білосніжні п'ятиповерхові житла.

Минув лише рік, як ми з письменником Віктором Александровським брали інтерв'ю у секретаря крайкому партії. Він докладно розповідав, скільки кілометрів залізниці треба збудувати наново, скільки реконструювати, які роботи виконати. А у вересні 1979 року ми разом із делегацією письменників, учасників днів радянської літератури на східній ділянці БАМу, першими проїхали новозбудованою магістраллю. У затишному купейному вагоні, без пересадки, під дзвінки гудки локомотива, у звичний перестук коліс обігнули далекосхідне кільце залізниці від Хабаровська до Комсомольська. За вікнами вагона мигтіли ажурні мости, рихтування новобудов, зяяли кам'яні кар'єри, прокладені по болоту путівці, а відчут-

тя таке, ніби перед твоїми очима казка переплелася з дійсністю. Вмить, наче за помахом чарівної палички, зметнулася магістраль. Вона круто в'ється серед гір, річок і долин: то несеться ввись, то спускається в низини, вилискує пружким металевим мереживом. Золотом виграє сталева колія поміж модрин, багряних марей. Золотом!.. Йде назустріч містам, рудникам, селищам, будовам, з'єднує промислові центри неозорі приамурської землі. Так, це справді золоте кільце, а майстер його — радянська людина. Вона вписала не одну золоту сторінку в трудовий подвиг історії, а БАМ — сторінка винятково високої проби.

У дорозі, та ще коли гарне товариство, люди зближаються. Наша група письменників, хоч мало хто до того знав один одного, виявилася на диво дружною. Я вже втретє брав участь у днях літератури на БАМі. Кожного разу зустрічався з цікавими людьми, прекрасними художниками слова. А цього разу зібралася літературне товариство як на підбір. Ми зблизилися, відчували симпатію один до одного вже на борту ІЛ-62, який тримав восьмигодинний безпосадочний курс з Москви до Хабаровська.

Я познайомився з одним відомим романістом. Він сидів поруч у кріслі. Вражав метким поглядом і якимись не за віком швидкими рухами рук. Після посадки в салоні запала тиша. Чимало хто, відкинувши крісло, заплющив очі, дрімив. А мій непосидючий сусід припадав то до ілюмінатора, то дивився на табло з малиновим написом: «Защепніть ремені. Не курити». Врешті табло погасло. Сусід підвівся з крісла, став ходити по вузенькому проходу, що розділяв салон на дві половини. Руки засував у кишені піджака або прикладав долоні до грудей.

За прізвищами я знав склад делегації, але сусіда по кріслу бачив уперше. Зрештою наважився запитати:

— Ви Микола Задорнов?

— Так, — відповів і різко схитнув головою.

Потім ми з Миколою Павловичем опинилися в тамбурі, перед кабіною пілотів. У салоні майже всі спали, а ми довго говорили про Амур, його міста і селища. Та й як було не говорити, коли все для нас обох було близьким, рідним.

Микола Задорнов широко знаний письменник, особливо на Далекому Сході. Напередодні війни дев'ять років пропрацював у Комсомольську-на-Амурі. Очолював літературну частину театру, займався творчістю. У роки Великої Вітчизняної війни співробітничав у крайовій газеті «Тихоокеанская звезда», а в 1945 році, як спецкор ТАРС, брав участь у маньчжурському визвольному поході. Журналістику поєднував із великою дослідницькою роботою з історії Далекого Сходу.

Ім'я письменника стоїть поруч з героєм його книг — Геннадієм Невельським. Засновник Ніколаєвська-на-Амурі, відлтий у метали, стоїть на постаменті і зорить в океан. А письменник, який словом уславив подвиг Невельського, удостоєний звання почесного громадянина міста. В особі двох людей воєдино злилися історія і сучасність, славна минувшина та незгасна пам'ять про неї.

Микола Павлович вдоволений, що його роман «Амур-батечко», свого часу відзначений Державною премією, перекладено українською мовою. Я читав роман давненько, але пригадував окремі епізоди з книги, розмови про твір у літературних колах. Мене займала постать мужнього, беззавітного патріота Невельського, його прихід у лиман Амуру. Ця лагідна в штиль і грізна у шторм ріка далася йому величезною ціною. У поході втратив дочку, дружину, зазнав переслідувань з боку високопоставлених царських чиновників, але не відступив од своєї мети.

Чим більше Микола Павлович говорив про флотоводця, тим яскравіше розпалювалась моя уява. Думкою я перенісся до Дніпра, у Київ. Перед моїм робочим столом висить металева чеканка, на якій зображена шлюпка Невельського «Нева». Даруючи мені цей сувенір, секретар Ніколаєвського-на-Амурі райкому комсомолу Неля Дмитрієва, зашарівшись, сказала: «Це символ молодості нашого міста. Хай завжди вас супроводжує амурська молодість». Сказала, як зв'язала, наворожила. Коли промені ранкового сонця

зазирають у вікно, вони падають на чеканку. Тоді «Нева» заливається світлом, блищить, оживає.

І ось «Нева» ожила переді мною тут, на борту літака. Я знав з роману Задорнова «Капітан Невельський», як уперше здійснилась висадка на Амурі. Однак сприймав усе так, як підказували мені власні враження. У гирлі Амуру я не раз бачив, як заходять з Татарської протоки в ріку кораблі. Моя уява перенеслася на Амур, на мис Нижні Пронги, в село Алексєєвку. Звідси відкривається неозорий лиман, видніються за водним горизонтом сахалінські сопки. Глянь у бік Лазарево, і здається, звідти лебедем виринає «Нева». Плавно, з напруженими парусами йде неподалеку красивого берега. Огинає мис, навмання рухається супроти янтарного шумовиння течії. Біля Астраханської коси, яка своїм гострим вістрям перевіряє на міць кожне судно, «Нева» здригається, розкачується на крутих хвилях, але курс не міняє. Нарешті зупиняється у вигині Амуру, де він круто повертає на південь. Тут «Нева» кидає якір. Сходить на берег зморений, але щасливий Геннадій Невельський, за ним кілька матросів. Роздається вітальний постріл фальконетів. Вони сповіщають споконвічну тишу, що віднині тут починає виривати людське життя.

Микола Павлович, відчувши, очевидно, мій настрій, гаряче говорить про Невельського, його флотоводський, дипломатичний і державний хист. Письменник підкреслює мирну місію експедиції російського флотоводця. Невельський відкрив величезний далекосхідний регіон, не вдавшись до жодної збройної сутички, не зробивши ні єдиного військового пострілу. Ми, сучасники, вслід за далекоюжними умами свого часу вбачаємо в походах Невельського подвиг на благо поступу людства. Герцен писав: «Освоєння устя Амуру є одним з найбільших кроків цивілізації». Флотоводець був сповнений бажанням зближувати народи, материки і континенти.

Підсумовуючи все сказане, ми зійшлися на тому, що роль цієї місії флотоводця варто відтворити в спеціальному меморіалі-пам'ятнику, який напевне буде споруджено до 140- чи 150-річчя Ніколаєвська-на-Амурі. Мислиться монумент під відкритим небом. І не що інше, а в точності відтворений корабель, на якому Невельський увійшов в Амур. Спорудження такого монумента під силу миколаївським корабелям.

Потім розмова непомітно перекинулася від далекосхідних маршрутів російського флотоводця до нашої поїздки на БАМ. Ми вірили, що настане час і залізниця сягне у місто, яке заклав Невельський. У літакові, що перетинав сибірські простори, ми були свідомі думки, що летимо на магістраль, яка продовжує давні маршрути вітчизняних першопрохідників на Далекому Сході.

Під час знайомства, в ході поїздки по БАМу, виявилось, що майже кожний учасник літературної делегації причетний до далекосхідної землі. Поет Джем Паттерсон живе в Москві, але часто навідується на Амур, в місто юності, де похований його батько. Станіслав Тельнюк народився в запорізькому селі, працює у Києві. Коли почалось будівництво БАМу, він приїхав на Ургал. Прожив тут два роки, разом з Леонідом Горлачем написав три художньо-документальні книги про магістраль. Бамівська тема привернула увагу башкирського прозаїка Яміля Мустафіна й українського поета Богдана Чалого. Поет з Мінська Олександр Дракохруст чимало років прожив у Хабаровську, має тут друзів. Відомий літератор, директор видавництва «Советский писатель» Володимир Єременко з неприхованим хвилюванням чекав на зустріч із земляками-волгоградцями, які споруджують станцію Джамку. Михайло Асламов родом із Приамур'я. Його поезія корінням виростає з рідного краю, якому поет дарує своє щире слово. Він навіть у дні свого п'ятдесятилітнього ювілею вирішив відправитися по дорогах батьківської землі. Віктор Кочевський з Києва, Роальд Назаров, Олег Цакунов з Ленінграда; Роберт Вінонен з Петрозаводська вперше їхали на Далекий Схід і одразу відчули себе тут, як удома. Все це з самого початку і впродовж усієї поїздки гуртувало наш літературний загін у дружній колектив, визначило той психологічний мікроклімат, коли один розуміє іншого з пів-слова.

У Хабаровську стало традицією розпочинати дні літератури на заводах, у робітничих колективах. Так було і цього разу. Наш літературний загін, розбившись на кілька груп, другого дня по приїзді у місто виступав у цехах верстатобудівного заводу, «Дальдизеля», «Енергомашу». У групі Валерія Поголяєва, прекрасного російського прозаїка, секретаря письменницької організації Російської Федерації, керівника нашої літературної делегації, я побував на «Енергомаші».

На заводі я вдруге. Як і першого разу, так і зараз побачив, що тут існує усталений порядок прийому гостей. Керівники заводу зустріли нас біля прохідної, повели в цехи, неквапливо, як і личить господарям, показали свій трудовий дім, познайомили з людьми, виробництвом. Дивіться, мовляв, як ми живемо, що робимо, які маємо успіхи, що нас болить.

Не поминули сказати, що «Енергомаш» кооперується з багатьма суміжними підприємствами країни (має зв'язки з українськими побратимами), що їхня продукція потрапляє всюди, де є на неї попит. Те ж саме можна сказати про комсомольських сталеварів та машинобудівників, амурських целюлозників і чегдоминських шахтарів. У Біробіджані, наприклад, функціонує єдиний у світі завод по виробництву рисозбиральних комбайнів. Їх можна зустріти на колгоспних ланах Херсонщини, Кубані, на полях братньої Куби. Хабаровські енергомашівці, як і колективи інших підприємств краю, вносять вагомий вклад у п'ятирічку, ділом відповідають на рішення партії та уряду.

Після оглядин «Енергомашу» господарі запросили нас, письменників, сказати і своє слово. Так личить при взаємній дружбі: ми вам — про своє, а ви — про своє. У знак поваги енергомашівці піднесли нам квіти. В залі, де зібралися робітники, червоне полотнище з написом: «Робітничий привіт письменникам, учасникам днів радянської літератури на БАМі!»

Тиша запанувала в залі. Я бачив, з яким хвилюванням підвівся з-за столу Валерій Поголяєв. Уявляв його душевний стан. Молодий, з виду міцний, статний. Широкі, дужі груди, плечі облягала шкіряна куртка. А коли стрівся з довірливим поглядом людей од верстата, голос на якусь мить затремтів, прозвучав глухо.

Валерія Дмитровича, як і кожного з нас, можна було зрозуміти. Він стрівся з батьками, братами і сестрами, представниками славного робітництва, перед якими не сфальшивиш. Він ніби сповідався перед ними. Мав сказати, як живе, чи гідно служить народу, з якого вийшов. У його паспорті місце народження — Свободний. Це залізничний вузол на Транссибірській магістралі. З дитинства Валерію вчуваються голосисті гудки паровозів, дзвін залізничних майстерень. З дитинства вдихав терпкий запах металу, який зараз відчув у цехах «Енергомашу».

Він стояв і мав відповідати не лише за себе, а й за товаришів, за літературу, якій присвятив життя. І за свої твори. Адже своїм героєм обрав робітника. Його труд відзначений премією ВЦРПС і Спілки письменників СРСР за кращий твір про робітничий клас.

І Валерій Дмитрович сказав. Сказав за себе, за нас, від імені літератури словами, що йшли з глибини душі.

— Спасибі вам, люди, за ваші дужі, теплі, мозолясті руки!

Після зустрічі з хабаровськими робітниками ми відчули певність у собі. З чистим серцем їхали до бамівців, чекали на нові побачення з людьми праці. Станція Ургал — наша перша зупинка на новозбудованій залізниці.

Задовго до Ургала бачу, як мої товариші поприпадали до вікон. Коли поїзд зупинився і на пригорку в ранковій імлі завиднілися гарні будинки, всі поспішили до виходу.

Я на Ургалі втретє. Вже мав нагоду розповісти про зовнішній вигляд селища, яке неминуче захоплює, коли бачиш його вперше. Хочеться зупинитися на соціальних прикметах, які зараз виразно окреслились і визначають обличчя колективу «Укрбуд», селища Ургал.

Ургал включився у боротьбу за селище високої культури та зразкового порядку. Тут хазяйнують кращі будівельники, які споруджують масиви столиці України. Вони прагнуть зробити Ургал ніби куточком Києва у тайзі,

на бамівській магістралі. Укрбудівці зводять будинки, що своїм виглядом та архітектурою нагадують київську Оболонь або Березняки.

Здано в експлуатацію лікувальний комплекс (поліклініка, лікарня) вартістю у п'ять мільйонів карбованців. Став до ладу дитячий комбінат на триста двадцять місць. Зводиться школа-інтернат на тисяча двісті чоловік. У ній буде все необхідне для сучасного учня і вчителя. В суворі місяці зими, коли від морозу тріщать дерева, школярі матимуть змогу купатися у шкільному басейні. На Ургалі здійснюється забезпечення соціальних потреб, які диктує соціалістичний спосіб життя.

Укрбудівці не знають у своєму колективі лінкуватих нероб, злочинців. Ургальці завзяті в праці, дбайливі вдома, привітні на вулиці. Звісно, і в них є свої проблеми, скажімо, різні думки з приводу забудови вулиці, селища тощо. Інакше не було б трудового змагання. Інакше б колектив не мав змоги ущільнювати строки будови. Зате на оці в усіх одне: дати країні станцію і місто Ургал, з початку забудови залізничного вузла боротися за його високу культуру та зразковий порядок.

— Ми хочемо,— каже заслужений будівельник УРСР, ветеран праці Олексій Карунський, — щоб Ургал став гідним пам'ятником робітничого покоління нашої епохи.

Усе це покладає на укрбудівців особливу відповідальність. Одна справа, коли борешся за зразкове місто, якому від роду сотні літ. Тут беруться до уваги традиції, інші фактори. Укрбудівці розпочали спорудження міста з нуля. Вони не мають права ні на яку скидку. Ім ні на кого кивати, крім власного сумління. Що зробив чи недоробив — усе на твоїй совісті. Укрбудівці мають усе зважити, все передбачити, аби їхнє місто з дня зародження стало зразковим, зразковим увійшло в свою будучину. А втім, це стосується не лише укрбудівців, а й інших колективів, які споруджують станції, міста на залізниці.

Наша делегація побувала на Алонці, в Солоні, Солуці, Джамку, Березовці, тобто на всіх станціях східного БАМу — всюди видно риштування новобудов, відчувається передпусковий період. Головна проблема зараз полягає у тому, що ще треба зробити, довершити. Найперше питання: розселити людей, щоб вони забезпечили повну експлуатацію магістралі. Друге: які для цього треба здійснити соціальні заходи. Адже таку кількість людей необхідно забезпечити, крім житла, соціально-духовними потребами. А вони, ці потреби, в суворих кліматичних умовах, у малонаселених місцях набагато гостріші, аніж в обжитих, кліматично сприятливих районах країни.

Візьмімо хоча б кіно, концерти, книги. Робітник, який живе і працює на півдні, в середній полосі, може проводити своє дозвілля, відпочинок на морі, річці, у лісі. Для бамівця майже половина року припадає на холодну зиму. Своє дозвілля він змушений проводити здебільшого в приміщенні, недалеко від дому. Йде в кіно, на концерт, у бібліотеку.

Уже сьогодні попит на художню культуру в селищах БАМу вищий, аніж в аналогічних поселеннях європейських районів країни. Так, наприклад, завдяки Укрконцерту і Хабаровській філармонії у 1977 — 1978 роках на БАМі побували десятки художніх колективів. Вони дали для будівельників понад триста концертів. Кожного другого-третього дня східні бамівці зустрічаються з майстрами мистецтв. За п'ять літ на Ургалі тричі проводилися дні радянської літератури, в яких брали участь письменники багатонаціональної вітчизняної літератури. Важко назвати в західній частині країни селище, де відбувається таке активне спілкування робітників з майстрами мистецтв та літератури, як це бачимо на прикладі Ургала. Інтенсивне забезпечення БАМу художньою культурою стає тут нормою духовного життя.

Однак можна спостерігати й інші факти. Ніколаєвськ-на-Амурі, представники якого теж беруть участь у спорудженні БАМу, існує сто тридцять років. У місті, прилеглих до нього селищах населення сягає до ста тисяч чоловік. Проте тут досі нема стаціонарного театру, не функціонують професійні мистецькі колективи. Тим часом у багатьох містах західної частини країни, зокрема в таких обласних центрах України, як Луцьк, Ровно, Ужгород,

Хмельницький з населенням близько ста тисяч, всюди є театри, мистецькі ансамблі тощо. В ряді віддалених селищ, міст Далекосхідного краю важко мати добротну, систематично діючу художню самодіяльність, бо бракує кваліфікованих спеціалістів.

Бамівські міста, селища швидко зростають, набагато швидше, ніж давні, столітньої історії, амурські поселення. Попит на художню культуру як в нових, так і старих містах теж відповідно зростає. Особливо коли зважити, що мешканці бамівських поселень — переважно молодь. Вона не обходиться без театру, інших видів мистецтва. Нещодавно «Правда» розповідала, як бамівці в перших наметах організували театр, показали вистави «Молода гвардія», «Як гартувалася сталь», «Засідання парткому». Отже, мистецька культура не тільки закріплює людей на магістралі, а й формує їх внутрішній світ, підносить політико-моральну свідомість робітника. Навіть коли дивитися на соціальні проблеми з погляду суто художньої культури, і то видно, яку колосальну роботу зараз, а тим більше ближчими роками треба проводити на БАМі.

...А вагон письменницького поїзда мчить далі. Ми вже рухаємося по дільниці Березовка — Комсомольськ-на-Амурі, яка реконструюється. Вибірємося з правічних глибин тайги, опиняємося в обжитих місцях, де вже викорчувані дерева, облісілі сопки. Наближаємося до Амуру. Погостого вересневого дня, пересівши з вагона в автобус, в'їжджаємо в місто Сонячний.

Чи не правда, яка напрочуд гарна назва оселі? Вона могла виникнути хіба що в світлий день, при яасному небі, з уст щасливої, сонячної душі. Так воно й було. Порівняно недавно, влітку 1955 року, коли правда побраталася з легендою.

Того року долиною річки Сілінка, що витікає з гірського хребта, йшов студент-практикант геологічної партії Олег Кабаков. Раз по раз брав проби породи. Дошкуляв дощ, ноги грузли в болоті, плечі муляв важкий рюкзак, сорочка змилилася на спині. А хлопець уперто йшов, піднімався у верхів'я річки. На одній із сопок Кабаков знайшов каситерит. Щастя переповнило груди юнака. Він скидав угору руки, від радості кричав у піднебесся: «Олово! Гора олова!!!» Йому ввижалося, що вся сопка засяяла світло-густим кольором цінного металу. Дощ усух, небо очистилося від кошлатих хмар, і все навколо залилося сонцем. Олег сказав собі: бути цьому місту Сонячним. А незабаром тут виросло місто гірників, яке всі з гордістю називають Сонячним.

— Ми діти сонця, — говорила з трибуни літературного вечора юна робітниця, випускниця міського технічного училища. — Ми робітники Сонячного міста! — Дівчина з таким запалом вимовляла слово «Сонячного», наче почула його ще в колиці і ріднішого, кращого слова не знає. Звертаючись до нас, письменників, просила: — Пишіть для нас, робітників, сонячні книги.

Кілька хвилин дівчина затрималася на трибуні, виголосила коротку, гарячу промову. Вільно, легко, як горличка, спурхнула зі сцени і полинула назустріч бурхливим оплескам залу. Видно було, сказала те, що припало до душі кожному, зворушило всіх, хто знаходився в Палаці гірників.

Я дивився вслід горличці. І до цих пір перебуваю під тим враженням. Який щасливий парадокс історії вона засвідчила. Триста літ тому соціалісти-утопісти уявляли майбутнє людей праці в образі «Міста сонця» Кампанелли. Тепер у краю, де ще недавно панувала глухомань, не в мрії, а наяву красується місто — Сонячний. Робітниця з Сонячного, як і сам факт існування міста гірників, наочно підтверджує історичну місію робітничого класу. Через віки, з покоління в покоління робітництво прокладає сонячну магістраль, веде по ній увесь люд праці.

Сонячний, а неподалеку Амурськ — супутники Комсомольська-на-Амурі. Тут відбувся заключний літературний вечір на БАМі. Ми виступали в одному з найкращих залів — Палаці молоді. Він збудований саме на тому місці, де висадився перший загін першобудівників Комсомольська. Звідси починається біографія всіх міст молодості, які з'явилися при соціалізмі, що заселяють з року в рік нашу радянську землю.

Від молодіжного палацу видно, як береги Амуру з'єднує бамівський міст. Комсомольчани вже звикли до нього. А два-три роки тому це була найгачіша ударна точка міста, всього БАМу.

Зараз по мосту курсують поїзди. Вони перетинають далекосхідну землю від Совгавані до Березовки, а незабаром ітимуть до Ургала. Мине кілька літ — і прямий поїзд Москва — Тихий океан пересікатиме всю країну. Магістраль ще тісніше зближить наші міста і села, краї та республіки. БАМ сполучить два найбільших на планеті континенти — Європу й Азію, стане виходом на Західну півкулю Землі. Що б не говорити про БАМ, як не сприймати, а найперше вимальовується вона як магістраль гуманістичного призначення. БАМ об'єднує людей і народи, згуртовує їх.

Мистецтво слова, яке причетне до магістралі, теж пройняте гуманізмом. І дні літератури на східному БАМі ми проводили під знаком братерства, під знаком 325-ліття возз'єднання України з Росією. Здавалося б, де Дніпро, а де Амур, де Радянська Україна, а де соціалістичний Далекий Схід! А слово про возз'єднання двох народів тут, на далекосхідній російській землі, на трасі магістралі, стає неминучим, звучить винятково широко.

Як не говорити про дружбу росіян і українців, коли потрапляєш на Ургал. Місто зводиться на споконвічній амурській землі, а споруджують його посланці України. Та й сам колектив «Укрбуд» є показником інтернаціоналізму. Тут щоденно працюють, спілкуються люди двадцяти двох національностей. Коли стане до ладу Ургал, через станцію, як і через усю магістраль, підуть поїзди і на Україну. Вони повезуть сюди кольорові метали, ліс, рибу, хутро, на які багата далекосхідна земля. Україна постачатиме на схід свою продукцію. В пору зрілого соціалізму, коли економіка всіх республік, країв інтенсивно інтернаціоналізується, Ургал не тільки реально, а й символічно засвідчує непорушність єдності країв Дніпра-Славутича та Амуру-бачка.

Чим вище піднімаєшся вгору, тим краще все видно. Так принаймні свідчать космонавти. Вони з космічних висот виявляють на планеті речі, недоступні на її поверхні найпильнішому оку, найдосконалішому приладу. БАМ теж зближує відстані простору і часу. Коли опиняєшся на вістрі трансконтинентальної магістралі, яка від заходу до сходу країни охоплює майже чверть планети, то виміри подій історії видаються набагато глибшими, ніж ми до того звикли.

Далеко від юного Ургала до стародавнього Переяслава-Хмельницького. Проте саме від порога міста, де Переяславська рада схвалила волю українського народу про возз'єднання з Росією, починається надійна дорога братерства України і Росії. Вона, та дорога, торувалася віками, випробувалася на крутих поворотах часу, долі народів, виструнчилася аж до Тихого океану.

Знаменне для історії України і Росії десятиріччя середини 17-го століття. Тут що не рік, то ціла подія, що єднала народи, утверджувала їх братерство. Ось 1648 рік. Внаслідок війни з панською Польщею, недородом на Україні виникла гостра нестача хліба. Вкрай мало було солі. Російський уряд дозволив тоді для України вільний, без мита, продаж хліба і солі. Це врятувало маси українських дітей, жінок від голодної смерті.

Із заходу і півдня іноземці розоряли, фізично знищували український люд. Де знайти притулок? І люди з Придніпров'я відправлялися на південні околиці Росії. У липні 1649 року путивльський воевода одержав від російського уряду розпорядження, яке вимагало від нього особисто сприяти українським переселенцями, «беречь накрепко, чтоб тем выходцам от дворян, и от детей боярских, и от козаков, и от пушкарей, и от боярских холопов дурна и грабежу, и кражи, и никакого насильства ни в чем не делали, и ничего не отнимали, и ни в чем оману не делали или что дорогое за дешевое не покупали... а будут им учнут какое дурно делать, и им чинить большее наказание бес пощады».

23 березня 1652 року чернігівський полковник Іван Дзиковський і кілька сотників привели в Путивль з Чернігова, Ніжина, Батурина, Борзни, Сосниць та інших міст більше двох тисяч козацьких та селянських сімей, які не захотіли поневірятися під польською шляхтою. Вони оселилися на річці Тиха Сосна, заснували місто Острогоськ.

1649 року відбувся урочистий прийом українського посольства в Москві, в лютому 1651 року Земський собор, а 1654 року Переяславська рада обопільно висловилися за возз'єднання України з Росією. У знак вірності на побратимство російські ратники були готові виступити проти шляхетської Польщі, яка загрожувала новим кривавим походом на Україну.

Буквально в ті ж роки, допомагаючи українцям на заході, росіяни з величезними труднощами добираються на Далекий Схід. У 1649 році на далекосхідному материкові Азії засновано перше російське поселення Охотськ. В 1649—1651 роках козак землепрохідник Хабаров здійснив похід на Амур і в Приамур'я. Йому передувала в 1643—1646 роках експедиція Василя Пояркова. Такий збіг визначних подій, що одночасно відбувалися в Придніпров'ї і на Далекому Сході, очевидно, не випадковий. Це сталося в ту смутну пору, коли існуванню українського і російського народів на заході загрожувала польська шляхта, німецькі, литовські лицарі-загарбники, а на півдні — Оттоманська імперія. Наші предки гуртувалися між собою, шукали собі захист, а землі рідній опору. Дбаючи про оборону вітчизни, наші прапрадіди добиралися до тихоокеанського побережжя, будували тут фортеці.

Охотськ виник далеко від Дніпра. Проте як для росіян, що зазнавали нападу із заходу, так і для українців, які відчайдушно обстоювали національну незалежність, Охотськ виявився свого роду надією. Він став першим вікном у Тихий океан для братніх слов'янських народів. Росіяни й українці спільно з іншими народами перетворювали обширні, майже безлюдні райони Далекого Сходу в обітовану землю.

Досить сказати, що до середини XIX століття загальна кількість населення Приамур'я та Примор'я становила 17 700 чоловік. Це переважно корінні жителі — нанайці, ульчі, нівхи, орочі, евенки. Наприкінці XIX — початку XX століття населення тут уже становило понад 900 тисяч, різко зросло за рахунок переселенців з Росії і України. Лише протягом 1883—1905 років на Далекий Схід з України виїхало 109 510 осіб. Місцеві жителі дружельно приймали добрих, миролюбних людей з-понад Волги та Дніпра. Нівхи, наприклад, сприяли тому, щоб корабель Невельського без шкоди зайшов в Амур, спілкувалися з російськими моряками. Кількість аборигенів також зростала. Вони переймали від переселенців високу культуру.

Простежуючи дореволюційне заселення далекосхідних земель, автор книги «Як заселявся Далекий Схід» В. М. Кабузан справедливо називає рух переселенців «трудоим подвигом українського і російського селянства». Завдяки трудовому люду братніх народів значною мірою були освоєні Приамур'я і Примор'я, прилучені до новітньої цивілізації. Говорячи про прогресивне значення приєднання до Росії областей Азії, Ф. Енгельс відзначав, що «Росія справді відіграє позитивну роль по відношенню до Сходу».

Історія — не тільки пам'ять народу, а й підмога. Коли йдеться про взаємини росіян та українців на Далекому Сході, ми вправі сказати, що вони починалися від Охотська, з часу Земського собору і Переяславської ради. Вслід за первістком російської далекосхідної фортеці в Приамур'ї та Примор'ї виникають одне за одним міста: Ніколаєвськ, нинішня Совгавань, Благовещенськ, Хабаровськ, Владивосток, у радянський час — Комсомольськ, Біробіджан, Амурськ, інші міста, а нині бамівський Ургал. Важко назвати таке поселення на Далекому Сході, де здавен не проживають переселенці-українці. Рідко яке місто на Амурі спільно з росіянами, людьми інших національностей не закладали сини Дніпра.

Перший пост на місці теперішнього Хабаровська збудували солдати 13-го лінійного батальйону під командуванням капітана Якова Васильовича Дяченка, родом із Полтавщини. Про це можна довідатися з твору хабаровського прозаїка Миколи Наволочкіна. Одним з героїв роману Миколи Задорнова про історію Владивостока є українець. У книзі комсомольчан Геннадія Хлебникова і Юхима Дороднова «Мужність Комсомольська» яскраво виписана постать першобудівника Івана Сидоренка з Чернігівщини. Олексій Могильний, тесляр з Придесення, був одним з першобудівників Амурська.

Сьогодні Ургал споруджує цілий колектив «Укрбуд». Спільно з росіянами й українцями давні і нові міста на Далекому Сході закладали білоруси і молдавани, євреї і гаджикки, грузини і латиші, татари і мордвини, представники інших численних народів нашої країни.

Братерство російського та українського народів на Далекому Сході освячено потом і кров'ю. Наснажившись снагою братніх народів, невпізнанно обновилися далекосхідна земля, стала невід'ємною частиною Соціалістичної Вітчизни. Де б хто не жив — на Амурі чи Дніпрі, Волзі або Єнісеї, у республіках Середньої Азії чи Закавказзя, у Прибалтиці чи Молдавії, — для всіх тепер це рідна, нашенська земля. Жоден клаптик цієї землі нікому іншому не належить, бо зігріта вона нашими руками, засіяна нашим зерном, належить єдиному хазяїну — радянському народові.

Історію ми не забуваємо. Не відлуння давнини, а стук серця повсякчас нам нагадує про великоханську чуму. З гиком, зі свистом, з палаючими факелами, смертоносними шаблоками кіннота Чингісхана, його виплодків пронеслася дорогою Середньої Азії і Закавказзя, перетинала Волгу і Дніпро, сягала в Карпати. По слідах орди арики заливалися кров'ю, горіли грузинські саклі, в попелище перетворився Київ, кістками покривалися береги рік, степів, лісів, де жили наші прашури, хлібороби, виноградарі, рибалки, майстрові люди. Починався похід з того, що великоханці спопелили Приамур'я та Прибайкалля, а тривав аж до битви на Куликовому полі, коли рать Росії нанесла нищівний удар орді. Нині на варті амурського кордону стоять наші праця і розум, воля і любов.

На чатах далекосхідної, як і всієї радянської землі, стоїть і мистецтво слова. Той факт, що письменник час від часу одривається від робочого столу, іде у найвіддаленіші куточки країни, далеко не звичайна річ. Митець на власні очі прагне бачити все, що діється навколо, бути в своїх творах якнайдостовірнішим. Це одна із форм зв'язку літератури з життям. Вона забезпечує письменству живу наснагу, реалізм творчості. Зустрічаючись з людьми, мовлячи до них слово, митець одночасно вивіряє свою музу, складає шану тим, для кого пише.

Чи не з таким настроєм відома письменниця Антоніна Коптяєва відправилася і провела в колі амурчан, серед бамівців незабутні дні саме напередодні свого сімдесятилітнього ювілею. Інший, можливо, сказав би собі: чого їхати? Ти маєш затишний кабінет. Знаний лауреат Державної премії. Працюєш над новим романом. Тобі важко, літа не ті. Та попри все це, Антоніна Дмитрівна поїхала. Терпеливо, як для свого віку, переносила політ літака, поїздки в поїзді, в тряскому автобусі, «газику». А найперше — вона вапружено працювала в дорозі.

Що для письменника праця? Це його невсипуща думка, добірне слово, яким він засіває людські душі. Своїм словом, своїми роздумами Антоніна Коптяєва ділилася з людьми у великому залі і в нарядній, у цеху і в управлінні будови, шахти, в робітничому гуртожитку і в бібліотеці, у книжковому магазині і просто в колі читачів. Усюди письменниця спілкувалася з людьми, прилучалася своїм серцем до їх турбот. Говорила, що родом з тих країв, де зараз уже діє ділянка БАМу Тинда — Беркакит, що земля сибірська — її рідна мати. Оповідала, як пише книги, що хоче сказати, чому навчити.

Тема виступу Антоніни Дмитрівни кожного разу була нова. Але постійно письменниця зверталася до одного імені — Любов. У сяві Любові бачиться їй молодь, взаємини між батьками і дітьми, ставлення до праці, Вітчизни і самого життя. Антоніна Коптяєва говорила не просто як митець. Устами письменниці промовляла мати. Вона висловлювала материнську подяку людям за працю, за магістраль. Її виступи були благословенням молоді на нові подвиги.

У тайзі, на БАМі, ім'я і клич Любов сприймаються з чарівною силою. Любов поєднує у собі все: день трудовий і звершення минувшини, сучасність та історію, робоче місце і всю землю, подвиг народу і душу митця. З Любові народилася і зводиться магістраль. Далекосхідне кільце БАМу, стаючи дорогоцінним надбанням країни, по праву можна назвати золотим

кільцем народу. Воно возз'єднує народ в Любові від Карпат до Тихого океану.

Десять днів тривали дні літератури на східному БАМі. Вони вилилися в діалог між письменниками і бамівцями. Будівничі магістралі наочно сприймали всенародне значення мистецтва слова. На станції Солоні, у залі, де відбувалася зустріч з письменниками, висів нашвидкуруч виготовлений місцевим художником плакат, а на нім слова з Белінського: «Література єсть свідомість народу». Радісно, легко знатися митцеві слова з читачем, який розуміє літературу. Хочеться жити, писати для такого найдосвідченішого, найдоброзичливішого в світі шанувальника книги, як наш радянський читач!

Далекосхідні дні літератури з першого до останнього виявилися цілеспрямованими, наснаженими. На це нас, письменників, спрямували зустріч із членами бюро Хабаровського крайкому КПРС, напутнє слово члена ЦК КПРС, першого секретаря Хабаровського крайкому партії Олексія Климентійовича Чорного.

У крайкомі партії, а потім у Москві, на засіданні Секретаріату письменницької організації Російської Федерації, було зроблено підсумки днів літератури. Відзначено плідну та корисну роботу всієї літературної делегації, кожного її учасника. Голова правління Спілки письменників РРФСР Сергій Михалков у листі на ім'я автора цих рядків, зокрема, повідомив: «Від імені Секретаріату правління СП РРФСР висловлюю Вам сердечну подяку за участь у днях літератури в Хабаровському краї, які пройшли під знаком 325-ліття возз'єднання України з Росією.

Гаряче вдячний Вам за цікаві і вдумливі виступи, за особисту зацікавленість у тому, щоб дні літератури пройшли якомога краще.

Сподіваємося, що і подальша наша спільна праця сприятиме розвитку літератури, справі комуністичного виховання трудящих.

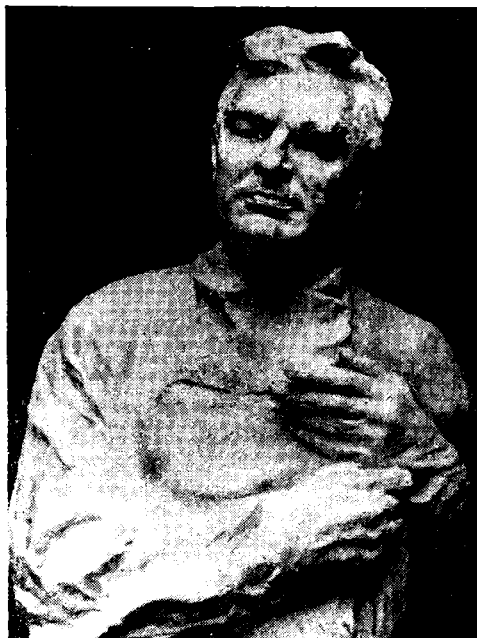
Від усієї душі бажаю Вам нових творчих звершень, доброго здоров'я, щастя».

Що може бути більшим натхненням, як не заохочення на працю, дружбу і поступ літератури по золотому кільцю народного подвигу, по магістралі комунізму!

Східний БАМ — Київ

НАШ ВЕРНІСАЖ

В. Зноба.
Портрет хірурга Карпенка.

до 1500-річчя Києва

Раїса
Іванченко

ЯРОСЛАВНИ
Оповідання

Човни наближались до берега. Гребці правували повільніше. Інгарові ж не терпілось. Він пильно вдивлявся в той бік, де на крутому березі Дніпра-Славути купчились густо-зелені шапки незайманих лісів.

Над верховіттями, помітив ще здаля, здіймалися золоті бані храмів. Ніби шоломи не бачених раніше могутніх руських богатирів. Він чув про них ще в своїй рідній землі. Чи не Ілля Муромець постав ото на горі на сторожі? Загородив пращем і списом дорогу недругам? А може, Микула Селянинович одягнув рицарські доспіхи і вийшов зустрічати їх — посланців далеких варягів?

Інгар озирається: навколо бує земний рай. Навіщо шукати ще його на тому світі? Тож і приходили сюди його прародичі з бойовими дружинами, щоб завоювати ці простори.

Багата земля родить відважних і сильних. Русичі відбили усіх, хто хотів зломити їх. Вони утвердили свою державу і силою меча, і силою розуму, і багатством. Скільки бачив усього, доки їхав до стоального града Києва!

На крутих берегах річок та озер, від самого Новгороду Великого, біліють палаци й церкви, височать муровані й дерев'яні вежі укріплених градів, городищ і весей. На луках — всюди — густі череди худоби: коні, бики, вівці, дикі тури, корови...

Його рідний край не має таких просторів. Кам'яністі береги, холодні тяжкі хвилі розбиваються об валуни й скелі на бризки... Колючі вітри вистуджують землю навіть в затишних долинах...

А тут — багатий і безконечно великий край. Недарма свейський король Олаф породичався з господарем цієї землі — віддав за князя Ярослава Володимировича свою доньку — Інгігерду. І недаремно тепер його володар, відважний вікінг королевич Гаральд, посилає сюди своїх гінців з такою делікатною справою... Горда князівна Єлизавета припала Гаральду до серця, ще коли він служив у дружині князя Ярослава. Сватався до неї Гаральд, старостів заслав — відмовляла йому князівна. Помандрував тоді Гаральд із своїми воями до Італії й Сіцилії. Слави шукати. А його, Інгвара, попросив знову їхати до князівського дому, сватати за нього Єлизавету. Делікатне доручення! Складне!

Інгвар замислився і не помітив, як їхні човни нарешті стукнули носом об піщаний берег.

Їх уже стрічали рибалки і княжі люди.

— Хто будете і звідки? — суворо супив сиві брови вусатий русич, ніби це не його послав сюди князь з шаною до варязьких гостей. Але звичай є звичаєм — його ламати не слід.

— Від землі варязької люди! — бадьоро відповідає тлумач зі свити Інгвара. Той Івор бував тут не раз і знав руські звичаї. Дотепний у нього тлумач! — Вітання князеві й князівні привезли і дарунки від королевича Гаральда!

— Кому дарунки? — лагідніше княжий гридь й окидає зором навантажені вщерть човни.

— Князеві Ярославові і його доньці Єлизаветі! — весело вигукує Івор, гордовито оглядаючи княжих людей.

Інгвар киває головою: так, так... їм...

— Тоді з богом! Гей, ви, люди! — гукає страж до своїх челядників. — А допоможіть-но далеким гостям вибратися з човнів і в князівський двір дарунки віднести: це вже від варягів!

— Хіба хтось ще просить собі в королеви найпрекраснішу вашу Ярославну? — тихо запитує Івор в гридю.

— Уже послали польські прибули сюди...

— Он як! — сплескує руками тлумач. — Невже ми запізнились?

— Честь нашої землі з усіх усюд іде, — гуде басовито й поважно голос гридю. — В усіх кінцях землі слава лине про нас, — веде свою мову далі й ховає посмішку у сивих вусах.

Великою вервечкою розтяглися слуги Інгварові і княжі челядники. Крутим Боричевим узвозом піднімалися до князевих палаців на горі. Хоч і не звикати їм долати нерівні й скелясті дороги, але тяжкі шкіряні мішки з дарунками стримували ходу.

Треба перепочити. Інгвар втягує на повні груди п'янке повітря, здивовано спиняється. Прямо перед ним, біля підніжжя горба, розтяглася низка білостінних хат-ліплянок. Вони утворюють вулицю, що ніби витікає з-поміж двох високих горбів і вливається в широкий гомінкий потік набережної, запруженої більшими будівлями, кам'яницями й зі зрубів, торговими дворищами і церквами.

Інгвар здогадався: це Поділ. Той самий Поділ, про який він чував від своїх торгових людей.

Вгорі, над головою, на тих високих горбах, починався княжий град. Звідти лунає мелодійний дзвін, що стелиться понад усім містом, над луками, рікою й зеленими заріччями.

Дзвонять на горі.

Інгвар підходить до тлумача:

— Іворе, нехай наші люди йдуть на княжий двір. А ми до храму. Там, певно, свято!

Пройшли через розчинені ворота. І перше, що впало у вічі, — білостінна, багатоголава будова. Стрімко врізались в небо округлі бані мурованого храму, увінчаного вгорі золотим хрестом.

— То дітище князя Володимира — Десятинна церква, — пояснює Івор. Він усе тут знає, цей Івор.

Переступають поріг — і потрапляють у прохолодно-мармурову влучність. У храмі — повно людей, від їх дихання задусно й парко. Барвами веселки переливається мозаїка богородиці — блакитно-синя хустка і великі сумовито-карі очі божої матері дивляться на гостей стривожено: із чим прийшли люди? Ноги ковзають по дзеркальній поверхні підлоги з сірого й білого мармуру. Мармурові колони гінко піднесли на своїх плечах склепіння центральної бані. Там відлунюють кришталеві голоси хору хлопчиків. Ніби янголи співають у піднебессі.

Чув ще вдома Інгвар, князь Володимир після хрещення Русі у заможних і знатних русичів забирав дітей і віддавав до книжної науки. Відтоді тут були школи при церквах і монастирях. З бідніших вони готували простих священиків і дяків. Боярських же дітей навчали за всіма правилами візантійської освіти і книжності. Недаремно київський княжий двір славився освіченими людьми — в усіх землях, при всіх дворах. Тож і прозвали тепер князя Ярослава — Мудрим. Інгвар нетерпляче шепоче у вухо своєму тлумачеві:

— А що, Іворе, русичі швидко навчаються книжному письму?

— Швидко, господарю мій, — так само пошепки відмовляв Івор. — Вони здавна до тої науки вдатні. Бо ще до хрещення Русі були у них свої вчені люди і грамота своя — черти і різи. Римським і грецьким письмом також писали свою слов'янську мову. Про це ще згадував чорноризець Храбр.

— Ти щось плутаєш, Іворе. Адже слов'янам писмена дали болгарські просвітителі Кирило і Мефодій. У русичів те ж письмо, що й у болгар.

— Це правда, мій добрий повелителю. Але освіта на Русі була й раніше. І великий Кирило, якого тепер усі слов'яни мають за святого, коли був у хозар в 860 літі народження Христа, бачив у Херсонесі Євангеліє і Псалтир, писані руськими писменами.

— А як гадаєш, Іворе, пощастить нам у нашій справі? Чи згодиться на решті князівна Єлизавета покинути свій дім, і цей град пишний, і ці сади райські?

— Не знаю... Адже у нас немає ні таких палаців, ні храмів, ні книгозбірень. Он поряд — Софійський собор. Князь Ярослав його буде. Уже майже закінчений. Зараз багато писців переписують книги візантійські за наказом князя. Він хоче закласти бібліотеку при тому храмі, як при візантійському дворі. Ярославові дочки допомагають у тій справі.

— І Єлизавета?

— Напевне.

— Бідний Гаральд, адже він неписьменний! Щоправда, на всі землі прославив хоробрістю своє ім'я. Його подвиги знають в Італії й Сіцилії. Він — майбутній король Норвегії. Невже князівна не покине отчий дім заради нього?

— Хтозна. Адже двічі князівна відмовила королевичу...

Їхній шепіт заважав людям — на них обурливо озирються...

Інгвар зітхнув. Так... Двічі горда красуня в золотій гривні відмовила великому вікінгу. Їй було мало його любові. Знала, що вона — дочка славного і мудрого князя, волила мати своїм чоловіком не тільки відважного й сміливого воїна, а й з вишуканим розумом і освітою.

Бідний Гаральд!.. Він знайшов славу сміливця на чужих полях. Але не здобув серця київської князівни. Тепер вертає у північні краї. Шукатиме слави на туманних берегах Британії й Скандинавії. Ах, бідний Гаральд!.. З яким нетерпінням чекає він повернення Інгвара. Сидить зараз у Новгороді зі своїми воями. Не наважився сам їхати до Києва — тож і послав свого бувалого товариша. Йому, Інгвару, будь-що потрібно поговорити з самою Єлизаветою. Він тоді розповість їй про гучні подвиги Гаральдові і про те, що він склав навіть пісню про Єлизавету.

Інгвар витягує шию, щоб розгледіти князів, що стоять обіч алтаря, напружує зір, вдивляється в обличчя князівен, що стоять біля княгині. Де ж вона, кохана дівчина Гаральда?

Варязькі послы не встигли отямитись, як уся святкова процесія рушила з Десятинної на подвір'я. На чолі її князь Ярослав Мудрий, зі спокійними, лагідними очима, з пишною, довгою, уже сивіючою бородою. Поряд з ним розповніла кругловида княгиня Ірина, та, яку Інгвар пам'ятав ще свейською королівною Інггердою.

Слідом м'яко ступають в розшитих золотистими узорами чедигах їхні сини й дочки. В білих заморських атласах, оздоблених сріблястою заплочкою, в дорогих хутряних накидках. На грудях у князівен — важкі золоті гривни, на високих шапках молодих княжичів — соболі й куницї; довгі сорочки з широкими рукавами внизу також розшиті узорами. Так уже віддавна велося в землі руській — чи ти князь, чи смерд, а одяг був розшитий узорами квітів, трав і звірів. Вірили прашури, що ті символи допомагали їм у житті.

Тісним кільцем оточили бояри і дружинники княжу сім'ю, як тільки вона вийшла з Десятинної. Всі прямують до святої Софії. Натовп оточує vroчисто процесію — смерди, пастухи, здателі-будівничі, пічники, кожум'яки, гончарі, рибарі. Чорний люд київський несміло здіймає очі, втягує голови в плечі й поспішливо хреститься. Мабуть, і справді бог возлюбив багатих за їхні діла, а їм, простолюдинам, уготовив за якісь гріхи довічну бідність і тяжку працю!..

— Помилуй нас, господи!..

У Софійському храмі ще пахне глиною й свіжою фарбою. Подекуди стіни ще не прикрашені розписами. Але пишний вівтар сліпить очі золотом.

З-під високого склепіння центральної бані насторожено й суворо дивляться на молільників блискучі, мінливі, немов живі, очі богоматері. У вишині іскриться блакитно-білий одяг Христа, що, здавалося, тільки-но зійшов з небесного трону й повис у бездонній синій неба...

Падають ниць смерди й простолюдини. Хилять голови бояри і дружинники. Схиляють свої високі шапки і заморські гості. Лише князь сміливо дивиться богові ув очі. Бо він — великий князь Київської Русі — обранець бога на землі. І тому цей храм, і ці диво-фрески, яких немає ніде в навколишніх землях, задумав і збудував він, Ярослав Мудрий.

І це йому, повелителю землі руської, співає хор ангелів і виголошує з амвона своє слово проповідник.

— Чуєте? Проповідник говорить про цей собор. Каже, що Софія — церква дивна і славна всім окружним сторонам і такої другої не знайдеться в усім північнім краю — від сходу до заходу! — знову схиляється тлумач до вуха свого волостелина.

— А що, і не знайдеться! — захоплено посміхається варязький посол. І таких чарівних князівен теж нам не знайти. Котра з них — Єлизавета? — очима вказує Інгвар до княжої сім'ї.

— Ото біля княгині, вища, — то Анна. Вона ще не засватана. А за нею — наша... Ота, що коса — як корона... А третя — Анастасія. До неї угорський король сватів прислав! — Івор знав достеменно всі таємниці княжого дому.

Принишли гості. А в храмі лунає осанна богів за його велику милість до Русі.

Князь Ярослав гордо оглядає народ. З задумою позирає на своїх синів, що стоять за ним: чи ж будуть вони достойними продовжувачами його справи? Знав добре, княжичі уміють тримати в руках мечі. Але ж мечі ті можна повернути і проти себе! Чи зрозуміють вони, що не лише силою зброї можна зміцнювати й примножувати багатства своєї держави? Але й миром, науками... книгами, бо в них вища мудрість і вища сила народу.

Бо якби не так, то не тягнулись би сусідні володарі до Русі. А каравани купців? Скільки зараз їх на торгових дворищах Подолу! З Ренесбурга, Праги, Кракова, Любека, Старграда, Сігтуни, з Візантії, від арабів...

Що купці — вони завжди перетинають дороги Русі. А от сусідні володарі — королі і князі — горнутья до нього і шукають дружби з ним, великим князем руським. Приїхали послы від франків, угрів, ляхів, а то вже, кажуть, двоє нових зайшло — то від варягів.

Знає князь, не тільки дарунки й свою повагу привезли вони сюди. О ні! Дочкам його судилося стати королевами. Що ж, велика честь його княжому дому. Знатні родичі. Адже він не тільки батько, але й господар великої Руської держави — отож мусить думати про спокій і славу її. Для того й одружив свого улюбленця сина Всеволода з візантійською царівною, донькою імператора Костянтина Мономаха. Другого сина — Ізяслава, ось він, зліва — одружив на сестрі польського князя Казимира Відновителя. А за Казимира віддав свою сестру Добронегу.

На очах у князя сльози. Сльози й на очах у князівен. Вони пишаються батьковим домом, родичами, тією честю, що йде до них звідусіль. Вони упоено слухають дивний спів, що дзвенить під склепінням храму, вдивляються в ці сяючі розписи, в сумні очі божої матері і владні очі богового сина. Лише княгиня Ірина — зовні сувора й спокійна. Може, від того, що в її тілі тече холодна кров суворих свеїв, а може, тому, що вона уміє приховати свої сльози...

Та Інгвар мало дослухався до проповідника. Він зрозумів, як важливо для їхньої країни закріпити дружбу з Руссю... Справа Гаральда — справа їхньої будучини. Золотокоса дівчина з золотою гривною на грудях — це чарівна, добра фея, яка мусить принести їхньому краю спокій і мир. Адже коли маєш за плечима могутнього сусіда — хто наважиться тебе образити?

І вже уявляв Інгвар, як він повідає Єлизаветі сагу про далеку, сувору, але добру свою землю... Як він розповість їй і про нові подвиги Гаральда, а потім — про його пісню...

О, бідний Гаральд! Нерозділене кохання зробило його відважним вікінгом і поетом. Пісня Гаральда... То стогін серця... Якщо у князівни Єлизавети б'ється живе серце в грудях, а не камінь, воно відгукнеться на той поклик... Бо ж чи є в людини така сила, що може вистояти проти вогню великого і самовідданого кохання? Воно билось в тій Гаральдовій пісні:

Ми, браття, літали по хвилях й морях,
Від рідного краю літали далеко!
На суші й на морі ми бились жорстоко,
І води, і тверді підкорені нам!
О други! Як серце в сміливців кипіло,
Коли кораблями, зімкнувши ряди,
Кормою залізною розрізавши хвилю,
Гаральд налітав на простори землі!
Тільки діва руська в золотій гривні
Гордує мною...

Інгвар тепер пильно вглядається в розумні очі Єлизавети. В них неспокійно мерехтіли відблиски свічок. Інгвар ловив стрімкі рухи її тонкої руки, нетерпляче пристукування чобітком. Ні-ні, гаряче серце ганяє кров по тілу князівни! Воно не може не відгукнутися на палке кохання. О, тоді це буде найбільша перемога відважного вікінга!..

*

Місія Інгвара завершилась успіхом. Влітку 1045 року Єлизавета виїхала до Норвегії. До суворих скелястих берегів, що омивали хвилі холодного моря. Далекий шлях не лякав її: князівна знала, що чекає на неї теплий прийом людей, палка любов Гаральда і корона королеви.

Доля судила їй через двадцять років овдовіти — Гаральд Суворий загинув у війні з Англією в 1066 році. Єлизавета Ярославна стала дружиною короля Данії Свена Естрідсена...

*

Ніколи раніше кияни не бачили подібних видовиськ, як того весняного дня. Гриміла й двиготіла од веселощів княжа гора. Рікою лилися вино й меди, не згасали вогнища, де смажились баранці й телята. Не змовкали музики.

Князівна Анна покидала отчий дім і виїздила до нареченого. Уже були готові вози з багатими скринями — золото, срібло, персидські килими,

ΙΟΥΣ ΙΩΑΝΝΗΣ   ΠΟΣ ΜΑΡΚΟ

ΙΟΥΣ ΣΑΛΕΝΘΗΣ ΕΤΑΙ ΒΟΗΘΗΣΕΙ ΛΥ

ΘΑΓΓΙΑΣ

ΘΕΚΑΙΚΗΟΣ

ΘΑΕΤΙΟΣ

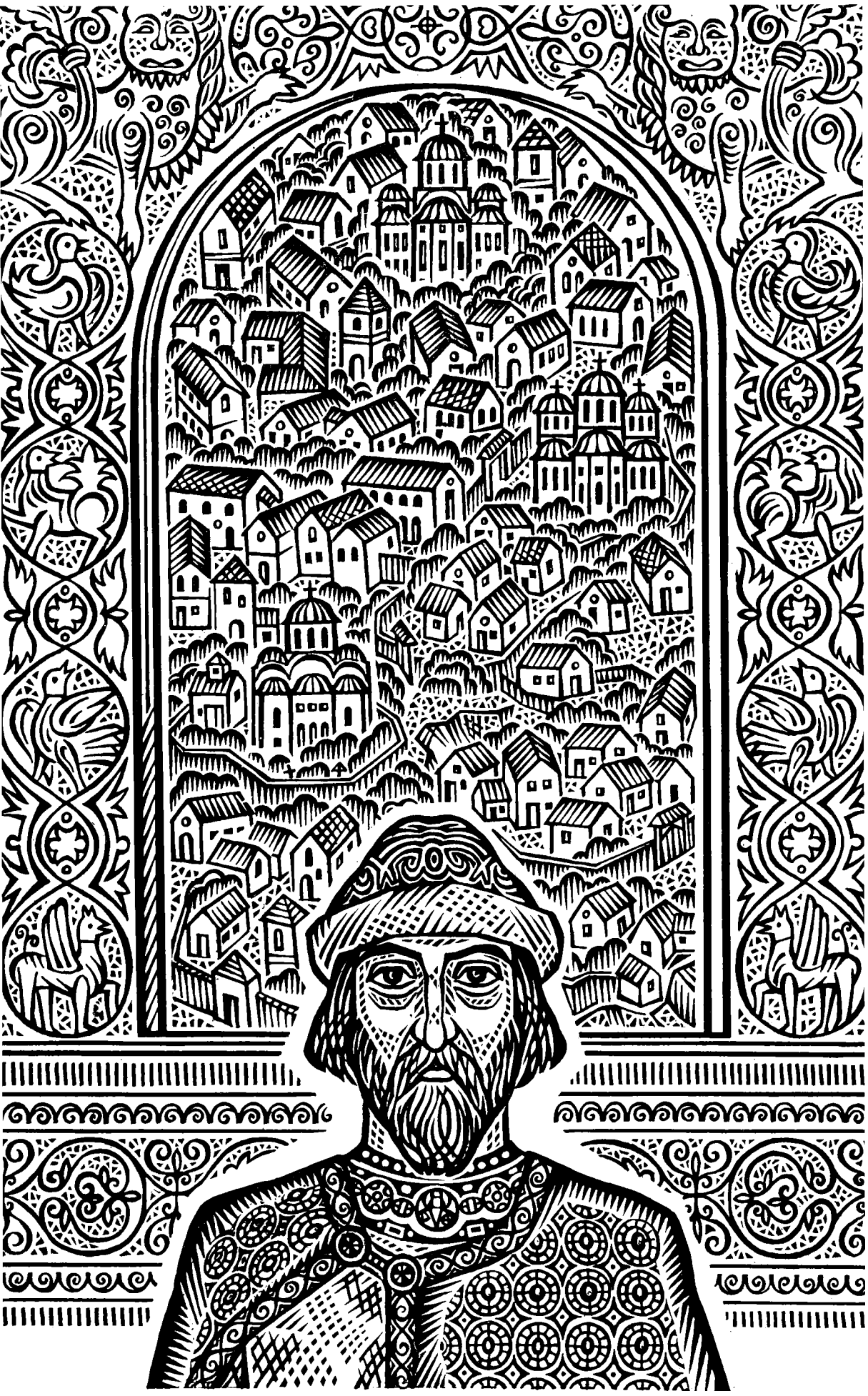
ΧΕΡΕ   ΚΕΧΑ
Α   ΤΟΜ

ΑΔΩΝ   ΙΑΥ   ΤΙΕ
ΙΗΚ   ΓΟΝ   ΤΙΕ
ΤΟΝ   Κ   ΤΙΕ
Γ   Μ

Three large, detailed faces of women, likely the Three Marys, are shown in the foreground. They are wearing ornate headpieces and necklaces. The faces are rendered with fine lines and shading, giving them a three-dimensional appearance.

Three large, detailed faces of women, likely the Three Marys, are shown in the foreground. They are wearing ornate headpieces and necklaces. The faces are rendered with fine lines and shading, giving them a three-dimensional appearance.

Three large, detailed faces of women, likely the Three Marys, are shown in the foreground. They are wearing ornate headpieces and necklaces. The faces are rendered with fine lines and shading, giving them a three-dimensional appearance.

грецькі шовки, хутрові кожухи і Анніне вишивання — червоно-чорним і сонячно-зеленим. То на згадку про теплу й привітну батьківську землю бере Анна. То барви рідного краю.

Стоїть Анна, зіпершись на одвірок. Окидає посмутнілими очима далекі луки задніпровські. Чи є там, на далекій Сені, отакі зелені й квітучі кручі? Чи ж так само плеще хвиля об берег піщаний? Чи ж співають таких ніжних веснянок?

Ніби вгадують думки князівні дівчата-подолянки. Ведуть хоровод, пісня тягнеться за піснею:

Кривого танцю йдемо,
Кінця му не знайдемо,
То в гору, то в долину,
То в ружу, то в калину.
А ми кривому танцю
Не введемо кінця,
Бо його треба вести,
Як віночок плести...

Уже не сплете свого вінка Анна, не кине на гойдливі хвилі Дніпра — суженого визначила їй доля. Що чекає її там, за глухими лісами, серед невідомих людей? Кому поскаржиться? Кому повідає тугу свою?

Метнулася до гридниці — гості п'ють, грають дудники, висвистують сопелі, дзвенять бубни, викаблучуються скоморохи. Святі отці заборонили ці давні руські веселошці, але люди не забували їх. Церковні обряди не витіснили цих «бісівських» чуд. Це «ідолослуженіє», як записав один ревнивий хрестолюбець, а не шлюб — «пляска, гульба, пісні міські, сопілки, бубни і вся жертва ідолівська, бо моляться вогневі під овином, вилам, Мокоші, Симу-Регля, Перуну, Волосові, скотарському богові, Хорсові, Родові, Рожаницям і всім проклятим богам їх...» Анна посміхається: хай пишуть чорноризці своє. А люди нехай моляться усім богам, яким вони вірують і яких шанують.

Князівна нишком витерла долонею сльозину з щоки, підбігла до різьбленої полиці, зняла книжку в золотому плетеному окладі. Візьме з собою це Євангеліє і візьме ще багато книжок. Адже це вона захотіла переписати для себе ці книжки, і їх переписав крашій писець. А майстер-чудотворець виготовив ці дивні узорі окладу із золота... Вона читатиме там ці книжки, і їй буде здаватися, що вона вдома. Анна научить і дітей своїх читати книги і любити їх...

Гуде княжий двір веселошами. Та Анна тікає від гамору, біжить на поляну, де дівчата співають їй своїх прощальних пісень.

Уже розпалили вогнище, і подолянки схилили голови під іскрами, вклоняються богам Сварожичу, кидають в полум'я коровай і зарізаних курей. Моляться і Сварогові, і Перунові, і Родові, і Рожаницям, аби помогли Анні вистояти життєві бурі й грози, аби дали багатство й силу, череди худоби й багато дітей...

Єпископ Готьє Савояр задоволено поглядав на своїх сподвижників, з якими він нарешті завершив так блискуче свою державну місію.

Що ж, марно вони пробули тут від самої зими. Нарешті умовили князя Ярослава поріднитись з королівським домом Капетингів. Чи ж оцінить належно король Генріх і їхній подвиг? Адже це було не так просто — умовити Ярослава погодитись на шлюб своєї другої доньки Анни з уже немолдим французьким королем. Та й те сказати — князь, певно, добре знає про стан справ їхнього Генріха, хоча вони присягаються богом, ані словечком не обмовились про його скруту.

Єпископ Готьє сумно зітхнув. Він, представник міста Мо, і його люди не від доброго життя так піклуються про цей шлюб. Хіба цей плюгавий, перестаркуватий жонолюбець Генріх їм потрібен? Далєбі, ні. Вони бажають добра своїй державі, яку розвалили всевладні васали. Нема тепер єдиної країни — вся вона поділена на маленькі володіння, де владарюють графи і герцоги, де розбійничають їхні дружини. О, ці васали пожирають країну розбоєм!..

Король... Який же це король? Він не може виїхати з території свого домену без величезної збройної охорони! Бо на нього тут же нападуть із цих замків, як з осиних гнізд, розбишаки герцоги, пограбують, а то ще й голову знесуть...

Це не те, що тут, на Русі. Тут влада князя священна. Тут його силу підпирає і військо, і бояри, і церква. Недаремно князь так щедро будує храми. Ось цей красень — Софійський собор... Він, єпископ Готьє, не відмовився б правити церковну службу в такому соборі... А який хор!

Сьогодні вони знову йдуть до Софії. Князь хоче на прощання влаштувати їм врочисту церемонію. Кажуть, що викликав із свого княжого села Берестова отця Іларіона. Того самого, що недавно виголосив на честь князя в церкві святого Благовіщення своє знамените «Слово о законі і благодаті»... М-да!.. Цікаво, що ж це за «Слово...», що про нього стільки розмов аж по закордонню пішло?

Французькі послы, що прибули до київського двору навесні 1049 року, з нетерпінням оглядали натовп у соборі. Князь Ярослав не поспішав з'являтися на врочисту службу. Чи затримувався у справах, а чи змушував відчутти свою вищість довгим очікуванням.

Чаділи лампади. Мерехтіло золото багатого іконостаса і чудотворних мозаїк святої Софії. Єпископ Готьє побожно склав руки на грудях — як добре кінчається їхня подорож! Звів очі догори — і раптом... Серце його спинилося! Він раптом зустрівся — очі в очі — з богоматір'ю. Насторожено, суворо вона ніби запитувала його: чи ж добре діло зробив, єпископе? Так, так, він присягається усіма святими, що кращого в житті не робив для своєї вітчизни, адже союз його короля з могутньою Руссю надасть сили і ваги його королівству! Французькі міста, ремісничий лад, купецтво, дрібніші васали мріють про те, аби зміцнилася влада короля, адже свавілля великих герцогів і графів розорює в першу чергу їх!..

«А доля Анни тебе не тривожить, єпископе?» — доскіпується божа матір.

«Доля Анни!.. О!.. Це правда, матір божа, доля її буде нелегкою в нашому маленькому королівстві і з таким чоловіком... Але французькі королеви зате можуть обрати для свого серця іншого... Таємно, звичайно!.. І це не буде гріхом, бо всі ж розуміють...»

— Ідуть!.. Ідуть!.. — зашерхотіло навкруг.

Готьє злякано озирнувся: до них врочисто наближалась процесія на чолі з князем. Біля алтаря їх зустрічав молодий, високий, огрядний священник. Світло-сині очі під крутими надбрів'ями, над високим чолом в'юнке русяве волосся. Це отець Іларіон.

Готьє ближче присувається до тлумача — він конче хоче знати, про що говоритиме у своєму «Слові...» знаменитий Іларіон. Так, так... Славить рід увесь князівський — Володимира Хрестителя, Ярослава Мудрого, якого називають в християнстві Георгій, його дружину Інгігерду — Ірину, синів і дочок Ярославових, які продовжать їхній рід. Іларіон у своїй проповіді славить князя і його справи, звертаючись до померлого батька його — Володимира:

Встань, о чесна главо, з гробу твого встань, прожени сон!
Ти ж бо не вмер, а спиш до спільного для всіх пробудження...
Встань, глянь на дитя своє, Георгія...
Глянь на улюбленця свого...
Глянь на внуків твоїх і правнуків,
Яко живуть,
Яко хранимі суть господом.
Яко благовір'я держать — по завіту твоему.
Глянь на град, величністю сяючий,
Глянь на церкви квітучі,
Глянь на християнство ростуще,
Глянь на град, іконами святих освіщаємі.

Рокоче оксамитовий бас отця Іларіона. Здрігаються і відлункують стіни, мерехтить золото й срібло алтаря, ніби прагне увібрати в себе й заховати для нащадків цю гордість і цю величаву осанну, що живим птахом б'ється в кожному слові проповіді.

Та отець Іларіон того нічого не помічав. Ніби звертав до прийдешніх поколінь своє величне «Слово о законі і благодаті». Воно й справді дійшло до них, пройняте гордістю за діяння великі на Руській землі.

Проте єпископу було не просто втямити, що говорив священник і чому так певнено дивиться на похилені голови князя Ярослав. Готьє щоразу звертається до свого тлумача. Той пояснює:

— Проповідник надто мистецький оратор. Його стиль надто піднесений і пишній, я теж не в усьому достойний пізнати його. Він славить добу великого Ярослава і його діяння. У проповідника піднесений настрої сьогодні. Бо князь Ярослав задумав його поставити митрополитом на Русі. Князь Ярослав не хоче мати тепер у себе грецьких митрополитів.

— Чому не хоче?

— Князь хоче мати в церковних справах незалежність од Візантії. Отож проповідник і дає зрозуміти усім, що добрі справи Володимира Святославича і його сина — це особлива милість бога до їхньої землі, і він освячує усі їхні діяння!

«І справді, мудрий князь, — думає про себе Готьє. — Адже у них папа римський втручається навіть у сімейні справи королів. А тим часом отець Іларіон пишномовно і гордо виголошує:

Похвалимо ж і ми, по силі наших,
Малими похвалами нашого учителя і наставника,
Що створив велике і гідне подиву,
Великого кагана¹ нашої землі Володимира,
Внука старого Ігоря, а сина славного Святослава,
Який в роки свого владарювання
Мужністю і хоробрістю уславився в багатьох країнах,
А перемоги й сила якого і тепер згадуються і уславляються,
Бо не в безсилій і не в невідомій землі владичествував,
А в землі Руській, про яку знають і чують в усіх кінцях землі.

*

...Сіримі журавлиними ключами спливали роки. Сумовито хлюпала хвиля холодної Сени. Нагадувала про бистроплинний шумливий Славутич і про зелені прибережні кручі, на яких п'ялися до неба стрімкі бані храмів.

Не було для Анни вороття на ту землю. 4 серпня 1049 року вона вінчалася з французьким королем Генріхом I у Реймському храмі.

Того дня Анна подарувала єпископу цього храму своє Євангеліє. Воно було переписане глаголицею — давнішим руським письмом. І донині зберігається там цей унікальний витвір давньоруської писемності...

Ні, Анна не мала сили вернутись на рідну землю. Але мала Анна-Агнія владу — вона могла сюди, на галльську землю, перенести куточок тієї рідної краси. І королева Франції будує кілька церков, подібних до київських. Фрески і мозаїки їх нагадували київські. Одна з тих будов, споруджена в 1060 році в місті Санлісі, дожила до наших днів.

Через одинадцять років Анна овдовіла. Придворна знать оголосила її регентшею малолітнього спадкоємця трону Філіппа I. Анна-Агнія стала фактичною правителькою країни — утверджувала державні закони, підписувала — теж кирилицею — найважливіші державні акти. Кирилицею ж пороблені й написи на стінах санліської церкви Вінсана...

То Аннина туга за рідним краєм вписала світлий спогад у муровані стіни храму. То дочка Ярослава Мудрого залишила слід високої освіченості і культури, що жила в її роді...

Життя Анни Ярославни було нелегким. Французькі хроніки пов'язують її ім'я з іменем графа Рауля III Крепі-і-Валуа. Після смерті Генріха I Анна офіційно вийшла заміж за нього, але папа Микола II заборонив цей шлюб. У 1075 році вона востаннє підписала разом із сином державний документ...

*

Століття прошуміли над землею. Засипали забуттям стежки, якими колись ходили володарі людських доль і бідняки. Бо всі люди підвладні часові. Вітри й дощі, війни й лихоліття безжально поруйнували палаци й храми.

Неспинна тлінь перетворила у порох давні письмена, поховала у невідомість доблесні подвиги, відвагу й хоробрість. Лише сліди людської мудрості, щед-
рості душі — нетлінні, як і незгасна пам'ять про творців духовних скарбів...

У прохолодних сутінках Київської Софії в біломармуровій гробниці під важким багаторізьбленим віком покоїться прах князя Ярослава Мудрого. Він звеличував землю силою свого розуму і духовного поступу.

У далекому французькому місті Вільєрі на старому закинутому кладови-
щі серед сухих бур'янів знаходиться загадкова могила із зображенням на кам'яній плиті жінки в короні. Латинський напис повідомляє, що там упо-
коїлась Агнес. Легенди доповнюють це надто скупе повідомлення: то мо-
гила достопам'ятної дочки Ярослава Мудрого — Анни, королеви Франції. Вона принесла на галльську землю книжки, любов до науки, вона будувала прекрасні храми й палаци... Вона допомагала своєму чоловікові — королю Франції — зміцнювати свою владу в боротьбі з васалами...

У літописах угорських розповідається ще про одну дочку князя Яросла-
ва — про Анастасію-Асмунду. Вона принесла з собою на береги Дунаю не лише любов до свого чоловіка — короля Андрія I, але й любов до науки і знань...

У мелодійних сагах норвезької землі збереглася пам'ять про горду русо-
косу дівчину в золотій гривні, яка зробила норвезького короля Гаральда Сміливого поетом, а на сувору землю північної країни принесла спокій, доб-
ро і мудрість книжну...

Справді-бо, найбільше багатство людей — їхній духовний скарб...

НАШ ВЕРНІСАЖ

В. Зноба (скульптор),
Є. Пильник (архітектор).
Фрагмент пам'ятника
«Гаращанці».

Дмитро Косарик

КАРБИ НА МЕТАЛІ Й КАМЕНІ

По історико-літературних місцях Києва

Ходім, товаришу, в дорогу! Поглянемо сьогодні, що наш героїчний Київ на своїх кварталах, на стінах-кам'яницях закарбовує для наступних поколінь, як береже місця, зв'язані з іменами славних синів народу, які творили історію нашої літератури.

Можна розпочати наш літературний похід від київських Золотих воріт, а можна одразу ж піти слідами покоління Григорія Сковороди — все це, звичайно, умовності. Бо історія літератури творилася не в послідовних кварталах, і куди не підеш вулицями Києва, можна поряд зустріти літературну пам'ятку і наших, радянських часів, і часів давноминутих.

Почнемо ж сьогодні наш похід з третіх чи, може, й четвертих київських воріт, тобто із залізничного вокзалу. А тільки треба мати на увазі, що з 1868—1870 років, тобто з часу побудови першого київського залізничного вокзалу, тут все змінилось, і сьогодні ми вже користуємося іншим, новим красунем вокзалом.

Отже, хто ж збагачував київську літературну географію своїм творчим подвигом, своїми книгами, солов'їними співами на київських кварталах під київським небом? Про київське небо, між іншим, навесні 1939 року Марфа Семенівна Крюкова, відома імпровізаторка билинних творів, прибувши до нас тоді на Шевченківське ювілейне свято з берегів Білого моря, з прибережної Нижньої Золотиці, незабутньо сказала:

— Посмотрите! Это же самое небо видел князь Владимир, а воспевал и любовался им, как и мы сегодня, певец и автор «Слова о полку Игореве»! Какое оно мягкое, какое нежно-голубое и какими белыми облаками оно волнуется.

Найпершим, хто по-справжньому освятив новозбудовану київську залізницю і

нині вже не існуючий дерев'яний вокзал, був Лев Миколайович Толстой. Стояв червень 1879 року, тепле літечко, земля в цвіті і солов'ях. Великий художник слова, зійшовши на дерев'яний перон, уперше поглянув на давно вимріяний Київ. Сто років минуло відтоді, як Лев Миколайович, земний, реальний, гнівний і ласкавий, пройшов від вокзалу пішки аж до Лаври на Печерськ, а потім на трудівничий Поділ та й по інших майданах і вулицях.

Згадаємо тут, на привокзальній площі, і Антона Павловича Чехова. Приїхавши з Одеси до Москви, він не без гумору розповідав тоді своїм друзям:

— Бачте, я ніби й побував у Києві і в той же час не був у місті. Я зійшов з одесько-московського поїзда і присів за столиком привокзального ресторану, а тут до мене приєднався якийсь багатій-купець чи, може, промисловець. Назвав мене по імені, розгомонілись приязно та й незчулися, як тії сорок хвилин, призначені для зупинки, закінчились і мій поїзд потиху поплив собі у московським напрямку. Ох, лишенько моє! Там же у вагоні саквояж чи чемодан поїхав собі без мене на Москву! Але мій приятель мене заспокоїв: не журіться, я вже з начальником вокзалу умовився належно. І ми сіли в фаєтон та помчали навздодіг...

Та переведемо погляд від старого вокзалу (тепер на його місці станція метро «Вокзальна») на новий, сучасний. А чи є ж в його історії літературні сторінки? Є, і славні, багаті. Почав він будуватися після переїзду столиці УРСР із Харкова, тобто після 24 червня 1934 року. Весь актив української радянської літератури, переїжджаючи з Харкова, з письменницького будинку «Слово», до

новозбудованого в Києві будинку «Роліту» (робітників літератури), прибував сюди ще на старий вокзал. А зустрічі папанівців та челюскінців уже проходили на новому вокзалі. На широкому балконі тут їх вітали і поздоровляли П. Г. Тичина, академік О. О. Богомолець. З вокзалу вони прямували по вулиці Комінтерну, по бульвару Шевченка, повертали на вулицю Леніна, спускалися на Хрещатик і вже по центральній вулиці їхали на стадіон «Динамо», де й відбувалися вітальні мітинги.

1939 рік був чи не найбагатший на літературні зустрічі на новому вокзалі. Шостого березня відкривався пам'ятник Т. Г. Шевченку, а п'ятого, четвертого, третього березня приїздили з Москви учасники цього торжества. Четвертого травня відкрився ювілейний пленум Спілки письменників СРСР, присвячений 125-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка. Напередодні пленуму, 3 травня, на просторому балконі залізничного палацу ми вітали Олександра Фадєєва, Олексія Толстого, Марієтту Шагінян, Василя Лебедева-Кумача, Корнія Чуковського, а також посланців Білорусії, Грузії, Казахстану, Азербайджану.

17 вересня того ж року розпочалось історичне визволення Червоною Армією Західної України та Західної Білорусії. З цього вокзалу урочисто від'їжджали до Львова для участі в тамтешніх радісних подіях усі провідні літератори Радянської України на чолі з Олександром Корнійчуком. А звіди розпочались систематичні приїзди українських, польських, єврейських письменників до Києва. Київський вокзал став для них новітньою брамою братерства. Масовий приїзд молодих радянських громадян-літераторів стався у січні 1940 року. Спілка письменників України виділила спеціальну комісію для зустрічей на вокзалі, а вже звідси ми показували нашим братам визначні місця Києва. Комісію очолював Петро Панч; Іван Гончаренко і автор цього нарису активно допомагали йому. Тут ми уперше обмінялися з Петром Козланюком, Ярославом Галаном, Олександром Гаврилюком, Іриною Вільде. Разом з українськими письменниками в цій же групі уперше прибули до Києва польські та єврейські літературні діячі. Щоправда, Ванда Василевська уперше прибула до Києва значно раніше, шостого листопада 1939 року (для участі в урочистих зборах, присвячених Жовтневим святкам). Після цих перших

приїздів наш київський залізничний палац приймав і зустрічав братів, посланців, друзів, гостей з усіх усюд Радянського Союзу. Окремо слід згадати учасника урочистого Шевченківського письменницького пленуму Мусу Джалілія з Радянської Татарії. Про свій приїзд до Києва й до Канева від згадав і в листах до дружини, писаних у Моабітській тюрмі, передаючи привіт і поклони О. Фадєєву та П. Тичині.

22 червня почалася Велика Вітчизняна війна, і до прифронтового нашого Києва майже щоденно прибували письменники з Москви — військові кореспонденти «Правды», «Известий», «Красной звезды», «Комсомольской правды» та радіостанції ім. Комінтерну. Серед них особливо хочеться відзначити наші зустрічі з Олександром Твардовським, Аркадієм Гайдаром, Олександром Безименським. Вони працювали разом з активом українських радянських, тоді фронтowych, літераторів на вулиці Нероновича (нині вулиця В. Воровського) в редакціях «Комуніста» (нині газета «Радянська Україна»), «Советской Украины» (нині «Правда України»). Там же ми разом з москвичами обідали в їдальні робітників-друкарів, яка містилася тоді в підвальному приміщенні. Тут же доводилось пересиджувати разом ворожі бомбардування. Треба сказати для сьогоденних киян, що пасажирським залом, а також білетними касами були у 1941 році, з початком війни, університетський Ботанічний сад (там, де нині станція метро «Університетська»), а також нижній майданчик в саду (де нині оранжерея Ботанічного саду).

У квітні 1939 року на київському вокзалі ми зустрічали учасників Всеукраїнської конференції кобзарів, лірників, народних віршотворців. Кращі автори новітніх кобзарських дум були прийняті до Спілки письменників України.

*

«Ленінська кузня». З легендарною історією цей завод увійшов у життя соціалістичного Києва. Як живий пам'ятник революції на Україні. «Ленінська кузня» сприймається і як один з найактивніших чинників духовної культури. Дивуймося, друзі, але не лише восторгаймося, а й черпаймо з цієї скарбниці творчі імпульси, красиві многогранні образи наших людей. З минулого берімо все те, чого ще не описали і не включили посправжньому в історичні монументальні

картини, але й не пропустімо живих, справді зримих паростів майбутньої комуністичної культури! Хіба відтворена та увічнена в нашій літературі, кінематографії ота священна картина, коли в 1905 році робітники вийшли із заводських воріт на свій провулок і пішли колективно, організовано назустріч повсталим саперам, які цілим полком спустилися з Печерська до Володимирського базару, а звідти взяли напрямок на цей завод? І от зустрілися дві повсталі сили, з'єдналися і понесли свої прапори вперед... І цим піднесли не тільки бойові хвилі нашого міста, а й піднесли престиж київської революційної історії в 1905 році.

Я був щасливим учасником ювілейного вечора, присвяченого повстанню саперів, а потім супроводжував рідного брата ватажка повстанців Бориса Жаданівського, який виступав перед робітниками «Ленінської кузні», на верфі на Дніпрі і далі по клубах Жовтневого району. Яка гордість старих робітників звучала на тому ювілейному вечорі!

Органічно єднався життєвий шлях багатьох робітників «Ленінської кузні» з пісенною творчістю України. Бо саме тут народилася в роки перших п'ятирічок знаменита пісня про Леніна: «Ой чого ти, земле, молодіти стала?..», гармонізована композитором Григорієм Верьовкою. Викладачі народної словесності, включайте в свої конспекти цей символічний дійовий епізод для своїх лекцій про розвиток народної творчості!

Ідучи до вокзалу по вулиці Комінтерну, звернімо на вулицю Саксаганського, до живих свідків у духовній історії Києва — до двох будинків, де одночасно жили поруч Микола Лисенко, Михайло Старицький, Олена Пчілка та її геніальна донька Леся Українка. В цих будинках створені меморіальні музеї. Візьміть багатосторінковий том листування великого композитора, фундатора класичної української пісні й музики М. В. Лисенка. Цей могутній томище епістолярної спадщини в музеї поряд з широкою, як море, нотною експозицією так громохоко звучить і озвучує народним мелосом найвище піднесення геніального творця. У ваших руках том стане просто відчутною частиною, живим подихом громадської думки тодішніх передових киян. Микола Віталійович Лисенко і Михайло Петрович Старицький жили не лише на цій вулиці (нині Саксаганського), а й в інших місцях Києва. Зокрема, син ком-

позитора не раз розповідав нам, як Іван Якович Франко зустрічався з Лисенком у нього на дачі за містом в районі Феюфанії. І там відбулось славнозвісне творче єднання двох великих талантів, двох спільних прагнень у створенні пісенного революційного гімну «Вічний революціонер». Лисенко приймав Івана Франка і в своїй домівці на Хрещатику.

Михайло Петрович Старицький жив ще в будинку, по-теперішньому сказати, на розі Ярославово валу і вулиці Лисенка, якраз проти Золотих воріт.

Поряд з меморіальними будинками Лисенка і Старицького, але значно раніше по вулиці Саксаганського відкрився меморіальний музей Лесі України. Цей будинок багато знає і розповідає нашому поколінню про громадську і творчу біографію великої поетеси. На першому поверсі, одразу біля входу в музей, є кімната, в якій жила сама Лариса Петрівна.

*

Від цього музею наша екскурсія повертає по лінії восьмого трамвайного маршруту до Ботанічного саду університетського, а перед огорожею його знову завертає ліворуч круто. На будинку № 21-а встановлено меморіальну дошку, яка розповідає, що й тут певний час жила і працювала Леся Українка разом з матір'ю та родиною. Саме в цій квартирі Лариса Петрівна найактивніше контактувала свою громадську діяльність з грузинською колонією університетської молоді. Тут бував ватажок революційно-демократичних грузинів Ладо Кецохелі. Також у цій квартирі відбулося знайомство, що переросло в особисту дружбу Лариси Петрівни з грузинським студентом, виключеним із Московського університету за громадську діяльність, Нестором Гамбарашвілі. Нестор Григорович не раз розповідав мені як у Тбілісі, так і в Києві, під час свого останнього приїзду на Україну, про те, як вони з Ларисою Петрівною взаємно вивчали мови своїх народів, як вивчали французьку мову, захоплювалися поезією Альфреда де Мюссе. Тут надписувала Леся Українка своєму другові книгу творів французького поета, обмінювалася фотокартками, мріяла про подорож до Грузії. Ідейно зростаючи, Лариса Косач на цьому етапі свого життя виразно, значно зросла як інтернаціоналістка революційно-демократичного спрямування. В цій квартирі Нестор Гамбара-

швілі, повернувшись з літніх канікул з міста Горі, подарував їй грузинський кинджал із дамаської криці, який став для поетеси символом духовного озброєння свого і наступного покоління борців.

Далі вулиця перпендикулярно єднається з вулицею Комінтерну, і якраз супроти неї відзначено меморіальною дошкою стіну того будинку, де свого часу перебував, приїжджаючи в Київ з Полтави, з Лохвиці, з Харківців, класик нашої художньої прози Архип Тесленко.

Встаньмо, друзі, з екскурсійного автобуса і підступімо до самої стіни колишньої книгарні української, що належала «Киевской старине» (нині вулиця Комінтерну, № 8). Книгарня не лише розповсюджувала всі видання Києва, а також видання міст України. В ті часи, на початку ХХ століття, люди приходили сюди не лише для того, щоб проглянути каталоги, ознайомитись з новинками книжкового ринку, але й з надією зустріти тут прогресивних громадян-киян і прибулих з інших міст України і Росії, а також з-за кордону, зокрема зі Львова і Чернівців. Тут побували Іван Франко, Михайло Коцюбинський, Леся Українка.

Організатором і керівником цієї книгарні-клубу був письменник Борис Дмитрович Грінченко. Ніхто так виразно і так лаконічно не розповідав нашому поколінню про Грінченка, як у двадцяті й тридцяті роки поет, відповідальний секретар спілки революційних селянських письменників «Плуг» Андрій Степанович Панів:

«Ще будучи харківським студентом, довелося мені бувати в Києві, і там треба було побачити письменника Грінченка, хоч коротко перемовитися з ним. В книгарні мені сказали, що Борис Дмитрович працює зараз тут, за стіною, в конторі книгарні, але зможе прийняти лише під час обідньої перерви. І справді, коли мене запросили до нього, я побачив наочно його величезну перевантаженість справами, його заклопотаність і якнайбільшу зайнятість. Ось і зараз, в момент мого вступу до його кімнати, він одноразово робив три справи: упорядкував і редагував усім відомий українсько-російський словник, пив чай, тобто по-своєму обідав, і мене приймав. Мені запам'ятався цей діловий стиль діяльності письменника».

Згодом тут працювали в конторі П. Г. Тичина і В. Д. Коряк, і вони під-

тверджували клубний характер громадських взаємин відвідувачів цієї, єдиної тоді, української книгарні. Часто відвідували книгарню і М. Т. Рильський та М. І. Терещенко, що також вказували на те ж.

Про існування цієї книгарні знав Володимир Ілліч Ленін. Ще на засланні в Шушенському Надія Костянтинівна Крупська, розповідаючи Володимирі Іллічу про Україну, Полтаву й Полтавщину, про Київ, говорила (а пізніше про це писала): «Я жила в Києві на Прорізній вулиці і бігала вниз на Хрещатик до своєї гімназії...»

Не так давно, в ювілейні дні Надії Костянтинівни, у київському Музеї Леніна ми оглядали експозицію про гімназійні роки Крупської. Запам'ятався її фотопортрет тих учнівських років та інші експозиційні матеріали, які відтворювали побут тогочасного Києва. Володимир Ілліч виносив у своїй уяві образ Києва, створений оповіданнями киянки Крупської. У особистих записках і паперах, аж у трьох різних місцях, Володимир Ілліч занотував адресу книгарні на Безаківській вулиці, крім того, як це видно з матеріалів, опублікованих в «Ленинських збірниках», він перечитував, слідкуючи за каталогами української книгарні в Києві, бібліографічні списки абсолютно всіх видань українських видавництв, зокрема київських, особливо із історії української культури, літератури. Ці матеріали він використовував у своїх статтях краківських років. Отже, так чи інакше, а цю адресу по вулиці Комінтерну, № 8, є всі підстави вважати одною з ленінських адрес у Києві.

Отже, ця книгарня на прилеглих до залізничного вокзалу кварталах овіяна духом реальної роботи великих синів народу. Покійний Євген Кротевич, тодішній київський студент, а в майбутньому український радянський письменник, автор книжок, присвячених дореволюційній київській інтелігенції, неодноразово розповідав про те, як вони, студенти, невідступно ходили назирці за Іваном Яковичем Франком кварталами міста, чудувались його заглибленням у книжкове море, зосереджене в книгарні. Коли Франко помітив їхні пильні, зосереджені на ньому молодечі погляди, ніби аж підтюпцем утік від них угору по бульвару в напрямку до університету, а вони, наївні, не збагнувши, що він може підозрювати в них шпигунів, також піддавали духу, аби не

спускати його з очей своїх. Гірко і смішно тепер читати і згадувати про отакі тодішні ситуації.

Лєся Українка, живучи в Києві, може, найчастіше бувала в цій основній міській книгарні. Михайло Коцюбинський, приїжджаючи з Чернігова, зокрема для лікування, теж користувався багатствами книжкової скарбниці.

А тепер погляньмо на цюю стіну. Збереглися і досі кам'яні східці до дверей і виразні обриси самих дверей, замурованих значно пізніше цеглою. Скромна меморіальна дошка з написом про перебування тут Архипа Тесленка заінтригує, але далеко не вичерпує ряду імен найсвітліших, які належить ще тут відзначити.

*

Біля пам'ятника Миколі Щорсу необхідна для нашої екскурсії зупинка. Спочатку поглянемо униз, вздовж бульвару Тараса Шевченка, площі Перемоги, споруди цирку, універмагу «Україна», центральної авіакаси. Далі простягається аж до 11-го кілометра Брест-Литовське шосе, що в перспективі своїй переходить у шосейний шлях на Житомир. Бульвар Шевченка і Брест-Литовське шосе один із прем'єр-міністрів англійського уряду назвав для преси однією з найпривабливіших і найчистіших вулиць на цілу Європу. На цих вулицях, як відомо, містяться і славнозвісний завод «Більшовик», і відомий клуб цього заводу, і новоспоруджений пам'ятник геніальному Пушкіну. Зважаючи на характер нашої екскурсії саме по історико-літературних місцях, відзначимо кінофабрику, де самовіддано працював як режисер і сценарист Олександр Петрович Довженко, один із прапороносців радянського кіномистецтва. Більшість із нашого покоління учасників літературного процесу часто бачили і чули там живого, натхненного Довженка, мали щастя сприймати разом з ним у тих благословених стінах щойно закінчені його творчим колективом незабутні кінопоєми «Арсенал», «Земля», «Іван», «Звенигора», «Щорс». Клуб заводу «Більшовик» — то зразкове вогнище культурно-мистецького життя Києва. Тут заснував свій довоєнний робітничий хор Григорій Гурійович Верьовка. Під час Вітчизняної війни він виступав в Уфі по госпіталях для поранених і лікованих там воїнів. А в післявоєнні роки в заводській клубі зустрічалися з робітниками сини-по-

сланці братніх народів, які прибували до Києва для участі у національних декадах, фестивалях, звітних концертах. Отже, клуб став і осередком інтернаціонального братання в творчому єднанні національних культур.

І ще одну деталь належить відзначити з цього місця, де ми зупинились. Класик грузинської художньої прози Давид Клдїашвілі ген на Повітрофлотському шосе, на зеленому пригорі, у військовій піхотній училищі свого часу навчався в числі молодих майбутніх офіцерів. Звідти їх водили військовим строєм вздовж Бібіковського бульвару (нині бульвар Шевченка) до Володимирського собору, бо те військове училище носило ім'я князя Володимира, і далі на прогулянку до пам'ятника на Володимирській гірці. Ці місця описав у своїх творах письменник братнього народу.

Тепер повернімось до образу Щорса і згадаймо події з минулого Києва, які тут відбувалися. Отак верхи на коні, поряд із своїм легендарним побратимом і сподвижником Боженком, Щорс входив до Києва, як це бачимо в кадрах довженківського кінофільму (з тою тільки відмінністю, що входили вони на ці квартали з протилежного боку, прямуючи до центру міста). Автори монумента М. Лисенко, В. Бородай, М. Суходолов під впливом неписаного закону про спорудження монументів повернули назустріч рухові новоприбулих до Києва гостей бронзового Миколу Щорса з піднятою у вітальному жесті рукою. Прекрасний образ і прекрасне місце, підказане самою історією для цього монумента.

Прямуючи бульваром до перехресної Володимирської вулиці, маємо назвати ще кілька важливих історико-літературних пам'яток. Ось ліворуч, перпендикулярно до бульвару, закінчується багата літературною історією вулиця Михайла Коцюбинського. Та про неї ми ще скажемо в наступному розділі нашої подорожі. Зате не маємо права не згадати отут, якраз на розі названих вулиць, уцілілого будинку і подвір'я, де жив та працював автор першої тритомної, найбільш ґрунтовної для свого часу, біографії Тараса Шевченка, — відомий письменник Олександр Кониський. Як відзначає УРЕС (Український радянський енциклопедичний словник), цей літератор працював з виявленими розмаїтими творчими інтересами і як громадський діяч, педагог ліберально-буржуазного напрямку, і як автор віршів,

оповідань, повістей, драматичних творів. У Києві в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка, зберігається вітальний адрес кінця минулого століття, піднесений О. Кониському в дні його ювілею всіма найвидатнішими діячами української літератури того часу. Серед підписів є ім'я Лесі Українки.

Дивлячись на красивий і багатий університетський Ботанічний сад, пригадую, як захоплювався ним у Воронежі під час Великої Вітчизняної війни Олександр Петрович Довженко.

Навпроти Ботанічного саду височить Володимирський собор. Ця мистецька споруда другої половини XIX століття всередині прикрашена історичними сюжетами, створеними російськими та українськими видатними митцями. Має вона ще й своєрідну літературну історію. 1914 року, в дні так званого німого Шевченківського ювілею, сатрапи самодержавства не дозволили навіть відправити панахиду в Володимирському соборі і замкнули його. Тоді, як свідчать збережені офіційні документи і списки в державному архіві, студенти багатьох національностей демонстративно зібралися на східцях перед дверима замкненого собору, стали на коліна і заспівали «Вічну пам'ять». Серед учасників цієї своєрідної антиурядової демонстрації числяться в списках десятки імен і прізвищ іновірних, в тому числі студентів єврейської національності, які прийшли сюди, виявляючи громадську солідарність з українськими та всіма іншими студентами Києва.

У цьому ж соборі в листопаді 1912 року відбулась багатолюдна панахида в

день похорону Миколи Віталійовича Лисенка. Велелюдна процесія вийшла на бульвар, заспівав грандіозний зведений хор, яким за життя керував сам композитор. В клініці, яка належала тоді відомому професорові-терапевту В. П. Образцову, лікувався Михайло Михайлович Коцюбинський. Зачувши гомін і голосні співи з бульвару у своїй дев'ятій палаті, письменник попросив підвести його до вікна. Звідти з хвилюванням він стежив за процесією, що була демонстрацією протесту. Як тоді казали, це було киявське повторення яснополянского похорону Льва Толстого.

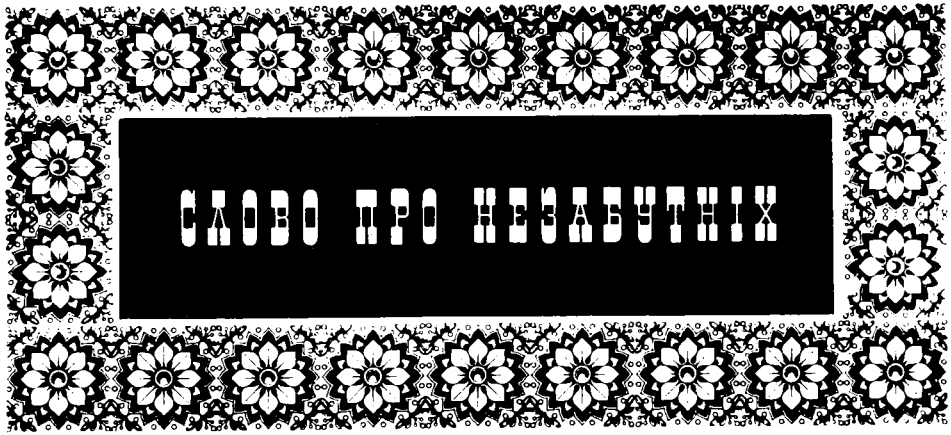
Про все пережите в той день Коцюбинський одразу написав у листі своєму великому другові Олексію Максимовичу Горькому на острів Капрі. А той відповів: «Смерть Лисенка розумію як велику втрату, але, читаючи описи його похорон, відчуваю якесь тремтіння радості в серці: як любить народ свою людину! Яка повчальна ця сумна, але така могутня, прекрасна церемонія проводів людині, що відслужила своїй справі, і як ясно відчуваєш, що народ зрозумів велич її праці! Прекрасна і смерть, коли вона викликає собою таке збудження життя, такий полум'яний розквіт почуття любові до покійного...»

Вже не маючи фізичних сил переписати ці горьківські рядки з листа, адресованого йому, Михайло Михайлович вирізав їх акуратно і послав у Москву, де вони й були опубліковані на сторінках журналу «Украинская жизнь», що виходив тоді в самому центрі російської культури.

НАШ ВЕРНІСАЖ

В. Зноба (скульптор), І. Ланько (архітектор). Фрагмент пам'ятника М. Островському в Шепетівці.

Анатолій
Дрофань

ОСТАННІЙ РУКОПИС

Жодна поїздка не минає марно. Обов'язково залишається слід — в записнику, серці, пам'яті. А потім, дивись, приснуле і вже наче зовсім забуде, присипане іншими враженнями, як лісова земля листям дерев, несподівано оживає, зрина на поверхню свідомості, слугує тобі, дивуючи й радуючи водночас тою прекрасною особливістю людської структури. Все це, звичайно, добре відомо кожному, найпаче ж людям літературної професії.

Та поїздка видалась особливою. Вона надто ранила душу. І рана та, щемна й болюча, не давала спокою, вимагала дії, невідкладної, енергійної, сьогodenної.

Може, так склався маршрут того журналістського відрядження або підсвідомо саме так і вибирався, хоч було зовсім інше редакційне завдання, проте чомусь щоденно ледь чи не на кожному кроці впадала в око тяжка недуга поля — яри, вибалки, провалля, пустирі, залишені на прекрасному ликові землі дощами, змивами, ерозією, а інколи й просто немудрістю людською. В записник лягали нові й нові цифри втрачених багатств, загублених скарбів.

А чи не владні ми якимись терміновими й енергійними заходами зупинити процес руйнування ґрунту, що триває десятиліттями й віками, хіба не в силі повернути на службу людям оті тисячі й тисячі гектарів яруг, урвищ, врешті, піску? Держава це робить. Та переважна більшість земельних угідь у віданні колгоспів. А там до цієї проблеми ще не доходять руки.

Що здатний зробити, чим спроможний зарадити біді рядовий журналіст? Його єдина зброя — слово. Знаряддя, звичайно ж, потужне. Але ударна міць його

залежить ще й від того, чиєю рукою написано воно, те слово. В цьому випадкові треба, щоб мовлене було кимось найавторитетнішим, людиною, яку шанує увесь народ, до голосу якої прислухаються на всіх поверхах республіки.

Ті думки не давали спокою всі дні після повернення з поїздки. Ними переповнений вщерт, вони вже виливаються через вінця, і настає момент, коли мушиш з кимось поділитися болями.

Заступник редактора, вислухавши, теж збуджується: сам цим не раз печалився, та коли ти задумав, тобі й здійснювати замріяне, тим більше, що й автори для такого виступу підібрані ті, що треба,— Остап Вишня та Максим Рильський,— отож, іди до них, радься...

За першу підтримку вдячний, але знову сумніви: чи вдасться здійснити оте, коли підеш до письменників із великими руками, тільки з однією ідеєю — на всіх пустирях, непридатних землях, по ярах та урвищах колгоспних угідь садити ліси, яким не страшні ні схили круті, ні піски сипучі, ні солончаки змертвілі. Думалось: у кожного з майбутніх можливих авторів свої плани невідкладні, брак часу,— та й чи зможуть зібратися разом, щоб сісти до столу?

І вирішую скористатися второваною журналістською стежкою — накидати бодай тези того, що хотілося б бачити на шпальтах газети.

Коли вже все те лягло на двох сторінках машинопису й рушаю з ними на пошуки зустрічі з письменниками, гризоти все ж не дають спокою... Згадується чуте від Остапа Вишні під час наших численних мисливських мандрів. І особливо оте, говорене ним на присеснянських осінніх лугах:

— Мене можна звинувачувати в усіх ста смертних гріхах,— у Павла Михайловича голос хрипливатий, тихий, непоспішливий,— але в одному я чистий, як ангел... Ніколи не підписував жодного слова, покладеного на папір чужою рукою... Навіть у найтяжчі хвилини життя...

І ось невдача зразу ж — Павла Михайловича немає в Києві, десь на Херсонщині вирішив закрити в дніпровських лиманах мисливський сезон на водоплавну дичину. Повернеться, може, через кілька днів.

З Рильським повезло — зустрілися зразу ж в директорському кабінеті Інституту фольклору та етнографії Академії

Сидимо за столом, схилившись над тими двома сторінками мого «проекту», що я накидав у терзанні сумнівів. Рука тягнеться до авторочки. У фразі: «А скільки захоплюючих сторінок, присвячених лісу, у творах Льва Толстого, Лесі Українки, Ольги Кобилянської, Михайла Пришвіна, Степана Васильченка, Костянтина Паустовського» додає ще кілька прізвищ письменників — Тарас Шевченко, Леонід Леонов.

Потому піднімає голову, цікавиться: — А хто це писав?

Я ждав цього можливого запитання і все ж внутрішньо здригнувся: що сказати? Признатися? Та чи не охолоне після цього Максим Тадейович, покладе ручку й далі не стане зараз працювати, пообіцявши написати краще, чи здійснити цей намір? Щось придумати? Вигадувати не стає сили, і я мурмочу невиразне: — Та це я...Е-е... ми разом із Павлом Михайловичем... Власне, не раз про це говорили на полюванні... Ну і ось тепер вирішили...

Може, я надто хвилювався чи ще з якої причини, але Максим Тадейович поспішив покласти край моїм терзанням, сказавши:

— Це дуже важливе питання! Колгоспні ліси нам треба неодмінно садити геть на всіх пустирях та «неудобах»... Ми теж із Павлом Михайловичем на такі теми розмовляли не раз...

А втім, я не сказав неправди: дійсно, Остап Вишня часто бідкався, побачивши під час полювання землю, зарослу бур'янами, поїдену глибокими ранами ерозії. Може, чи не найвиразніше прозвучали в нього ці думки того дня, коли йшли мисливським «цепом» правим бережжям Дніпра побіля Трипілля.

...Пізня осінь вже скувала високий піщаний берег, ступити нечутно не можна було — за кожним кроком земля аж гула. Заєць наслухав нашу ходу за добрих півкілометра, завчасною втечею рятувався від пострілів. Та вони ані разу й не прогрімилі. Кінчався морозний день, а в нашого досить чималого письменницького гурту жодного трофея.

Полювальники повинні були вийти до самого Дніпра. Мені належало те зробити першому. І ось, ставши на краю високої кручі, побачив нараз виняткового драматизму картину.

Біля обох берегів мороз уже встиг закувати в крижану броню воду, й тільки на самому стрижні, на бистрині, голубіла смужка її. Проте й там чийсь

невидимі дужі руки швидко й рішуче вибудували крижаний міст, льодову греблю.

Але ріка не хотіла скоритися тому. Тільки перешийок з'єднався, ніби дві велетенські лапи схоплювалися кігтями в міцному потискові, як течія дужою силою ламала ту загату, кришила, зносила уламки вниз. І знову починалося швидко, сердите будівництво. За кілька хвилин воно трощилося.

Не можна було відірвати очей від тієї трагедійної боротьби стихій природи.

Вже наближались до берега мої товариші, і я трохи відсторонився — цікаво було спостерігати, як кожен із них сприйме видовище.

Зупинився поет, про якого пізніше Остап Вишня в щоденнику записав: «Сто убив, одну взяв!» Подивився якось хвилину й рушив далі, здається, зовсім незворушений.

Надійшов приземкуватий редактор сатиричного журналу. Теж ненадовго затримався.

За ним — високий критик. Цей мисливець виявився більш чутливим — стояв кілька хвилин.

Та ось врешті Павло Михайлович тихо додбав на край стрімкого урвища, що не мало сили утримувати свої високості одрубні і з кожним роком обвалювалося у воду, посуваючись далі й далі на луг. Зупинився і довго-довго спостерігав за тою картиною боротьби, певно щось думаючи своє.

— Ви бачили? — попитав, коли врешті підійшов до нього. Я хитнув головою. — І на воді боротьба, — зітхнув Вишня, — і тут, на березі, на землі... Помітили, які зсуви? Тільки ліс міг би, здається, зупинити наступ ріки на село...

Все це згадувалося, коли Максим Тадейович дочитував останні рядки газетного матеріалу під заголовком «Садіть ліси!» і в кінці якого стояло: Максим Рильський, Остап Вишня. Нічого не кажучи, повністю написав своє ім'я та прізвище. Уже по тому:

— Хороша стаття... Головне ж — конче потрібна! А Павло Михайлович, здається, завтра чи позавтраму повернеться із Кринок...

І затеплив лице м'якою, доброзичливою, але з підтекстом усмішкою.

Чи треба говорити, що ми добре зрозуміли один одного.

Через кілька днів Вишня таки справді повернувся, і ось уже переступаю поріг його хати на Червоноармійській, а сум-

ніви і гризоти не полишають мучити мене.

Сімейні кажуть, що непогамовний мисливець та рибалка їхав з Херсонщини машиною, за дорогою перевтомився і тепер нездоровий. Все ж беруться передати машинопис — може, Павло Михайлович таки познайомиться з ним.

Раптом із дальньої кімнати чується голос господаря:

— А хто там?

Неголосно називаюся.

— А... Так заходьте...

Через поріг відчинених дверей кімнатки бачу майже лікарняну обстановку: Павло Михайлович на канапі, в узголів'ї кисневий балон, лікарняна палатка. Тож зразу повертаюся назад, ладен і рукопис забрати, аби не завдавати зайвих клопотів хворому. Але він, кажуть, уже озброївся окулярами, читає. Мене ж запрошують в іншу невеличку кімнату — робочий кабінет Остапа Вишні.

Як усе тут просто і майже буденно! Прямо проти входу, між двома вікнами, — телевизор на підставці, праворуч від нього, в кутку, — двотумбовий письмовий стіл, завалений рукописами, папками. На підвіконні горщики з квітами — троянда, столітник і ще якісь. На стіні над столом в тоненьких рамочках малюнки та ліногравюри, серед яких найбільше Валентина Литвиненка: мисливець, що втік од вепрів на дерево; інший після довгих мандрів, здається безуспішних, присів біля пенька, розклав небагату закусь, наливає в чарчину; тут же й песгончак, друг та розрадник усіх мисливських злигоднів, терпеливо поглядає на біднуваті припаси провізії, мовби роздумує, чи перепаде щось і йому. А позад обох невдах два зайчуки, зраділі, що лихо ніби минуло їх, швиваються щодуху...

Біля столу два м'які стільці, уже не першої молодості. В одному з них навіть кайма відірвалася. Поряд цейсівська шафа з книгами. Під стінкою мисливські чоботи та ще дещо.

Розглядаюся навколо, але думка про те, що ось зараз Павло Михайлович може так само, як і Максим Тадейович, попитати: «А хто все це писав?» — не дає спокою. Можна було б схитрувати й сказати — я із Рильським. Але на таке не повернеться язик... Що там не буде, в разі необхідності признаюся в усьому, та тепер це вже не так страшно, оскільки одного співавтора тої невеликої статті маю своїм спілвником.

А тим часом помічаю на стінці приколтий аркуш паперу, списаний на машинці, беруся читати його.

«*Мої друзі, будь вони трижди прокляті*». І далі перелік всіх «друзів» — бюрократи, вельможі, перестраховщики, окозамілювачі... всього щось біля двох з половиною десятків «сукиних синів і прохвостів». Нижче перерахунку з нового рядка: «Про що я, нещасний, мушу думати й писати».

Знову список, який закінчується так: «Про всяке, одне слово, дерьмо! Господи, боже мій! Поможи мені!»

Тепер цей аркушик паперу уже відомий і його можна було б назвати «Катехізис Остапа Вишні». Тоді ж я вперше бачив його і захопився сміятись, забувши про незручності, які можуть щомиті виникнути.

А послужлива й чутлива пам'ять уже сійнула цілу пригорщу згадок з пережитого, знаного, в якому головною дійовою особою був Остап Вишня.

...Кілька кімнат на першому поверсі містечкового чи не найкращого будинку, що після революції, в роки непу, відомий районному товариству мисливців та рибалок, де мій батько за керівника. Іншим разом і нам, малюкам, щастило прослизнути в той клуб. І нерідко натрапляли на сміх — мисливці та рибалки гуртом читають гумореску або фейлетон Остапа Вишні.

...Після визволення Києва від окупантів відновилося навчання в університеті. Почалися й зібрання літературної студії. На одне із них, з обов'язку голови, запрошую молодого прозаїка Івана Цюпу та ще кількох поетів зустрітись з студентами в гуртожитку. Домовилися про день, місце, вечірню годину.

Аж тої днини зарані до наміченого часу увесь студентський гуртожиток, що на Володимирській гірці, облетіла вість: у невеличкий наш зал прийшла велика група письменників. Поспішаю туди, а в дверях не пробитися — повно студентства. Дивуюся тому, бо на заняття літературної студії ніколи не збиралося так багато людей. Ще не все розумію, що ж сталося, тільки й бачу через голови — на підвищенні за столом справді-таки велика група гостей.

— Так де ж тут організатори? — чую голос Цюпи. — Оце так виходить: приходять в гості, коли нас вдома немає... — усміхається.

І тут встає із-за столу дідок невеличкий, щупленький:

— Ну що ж, — каже неголосно, — якщо господарів немає, будемо порядкувати самі...

І дідок починає представляти всіх, хто прийшов до студентів. Коли вже перелік закінчив, хтось із-за столу з гостей:

— Так ви ж себе забули назвати, Павле Михайловичу... — І, звертаючись до аудиторії, додає: — Головуючий наш — Остап Вишня...

Що тут зчинилося — аплодисменти, радісні вигуки привітання! Так ось чому, виявляється, стільки набилося молоді! Багато з нас, а може, й усі присутні, університетські вихованці, бачили Остапа Вишню, якого знали, звичайно ж, давно по літературі, але отак віч-на-віч — вперше. І я теж.

Згодом Іван Цюпа розказував: «То я з власної ініціативи запросив ще й Остапа Вишню й усіх інших письменників. Бо що ж ми, трое молодих... А так...»

Пізніше, коли став уже журналістом, пощастило ближче познайомитися з Павлом Михайловичем, багато-багато разів зустрічатися з ним.

*

Скільки бачено, скільки чуто, скільки передумано! Один невивагливий автор назвав свою статтю про Остапа Вишню «Сміхач». Що гіршого можна придумати! Він ніколи не був сміхачем, ні в літературі, ні в особистому спілкуванні з людьми. Задума душевна, щирість сердечна, якийсь внутрішній невимовлений смуток і плюс сюди безкорислива, просто-таки рибалка добра — то чи не найприкметніші риси характеру Остапа Вишні.

Полювання, рибальство — особливо якщо це не випадкові зустрічі, а постійні, сказати б, усталені — то чи не найкращий час і місце пізнати людину глибинно, побачити «знутри», з перших вуст дізнатися про її думки, погляди, переконання. Те, що недоказаним лишилося цієї неділі, оцієї поїздки, буде домовлене, доказане наступної.

Рибальсько-мисливські маршрути наші пролягли на всі сторони від Києва, ледь чи не в усі ліси, на береги всіх річок. Але про що б не говорилося в машині, поїзді, пароплаві, біля вогнища й за столом у чийсь селянській хаті, Павло Михайлович ніколи не був сміхачем, а тим більше анекдотистом, скоріше полюбляв слухати, ніж розповідав сам, муляло його, коли потрапляв у центр уваги всього товариства, всіляко намагався уникнути того становища, хоч це йому й рідко

вдавалося, бо його всі любили сердечно, щиро шанували, дорожили і кожною думкою Остапа Вишні, і кожним словом його. Тому хотіли чути й прислухалися особливо пишно та уважно.

Скільки знав серед письменників та журналістів мисливців і рибалок, але такого пунктуального чи, висловлючись по-російськи, «обязательного» полювальника й рибаря, як Остап Вишня, поміж нас не було. Хтось, домовившись із товариством про поїздку, міг і передумати, і заспати чи запізнитися, Павло Михайлович же — ніколи! Жодного разу!

Збір найчастіше призначався біля високого сірого будинку по вулиці Толстого. Бувало, ой як же не хочеться вставати, бо ще, як кажуть, і на світ не благословилось, ще тільки чорти навкулачки б'ються. Та ще ж і заметіль знялася або дощ січе. Все ж таки рушаеш. А під будинком уже стоїть багатотерпелива «Победа» Остапа Вишні, у сутні або й темряві за вітровим склом поблимує цигарка господаря.

...Один із наших маршрутів — чернігівською дорогою на Чемер. Хоч там дичини не більше, ніж в інших місцях, але директор радгоспу — людина особливо гостинна — запрошує щоразу щиро й гаряче. То, звичайно ж, не нас, а головним чином Остапа Вишню. Глянути на нього — живого Остапа Вишню — сходиться ледь не півсела.

Серед нашого гурту нерідко бував невисокий чорнявий професор із сільськогосподарської академії. Чемерське господарство — база його наукових робіт, тому він тут своя людина.

Якось Павло Михайлович поцікавився, яку ж наукову роботу проводить тут професор.

Науковець неначе аж зрадів тому запитанню.

— Вплив фізкультури на відгодівлю свиней,— сказав цілком серйозно.

Одна риска на обличчі Павла Михайловича напружилась, затремтіла, ось-ось лице залле усміх, але він стримується, повертається в один бік столу, в другий.

— Чули? — питає неголосно.

А професор, мовби захочений тою цінністю письменника, повторює знову:

— Вплив фізкультури на відгодівлю свиней...

Хто, дивлячись на Павла Михайловича, теж стримує емоції, дехто не в силі погамувати їх, таки сміється. Але науковця те ніскільки не бентежить — він береться пояснювати, як те робить. Пе-

ред тим, як годувати тварин, їх виганяють у спеціальні вольєри з вузькими переходами, на яких встановлені бар'єри. Доглядачі вимахують гарапниками, свині хочуть чи ні, але мусять бігти, скакати, долати ті перешкоди... Через півгодини їх допускають до корит і...

...— І що ви думаєте,— поблискує азартно темними очима професор,— приріст у них на сто-двісті грамів більший, ніж у тих свиней, у котрих немає спеціального фізкультурного уроку...

— Он як!— каже Павло Михайлович абсолютно серйозно.— Он яка у нас пішла мудра сільськогосподарська наука... Якнайменше кормів, якнайбільше фізкультури, а сала чи м'яса стільки ж, якщо не густіше... Видать, отой циган, що проробляв теж деякі маніпуляції із своїм конем, був мудрим чоловіком...

Тепер уже ніхто не втримується від сміху. Навіть професор і його дорідна красива помічниця. Либонь, сам Остап Вишня, хоч він сміється, здається, найскупіше...

Мисливсько-рибальські поїздки для Остапа Вишні були цікаві не якимись трофейними здобутками, а передусім можливістю заспілкуватися із селянами, а трофеї... Ні, Павло Михайлович теж не був байдужий до них. Коли одного разу на Житомирщині пізньої осені якийсь недалекоглядний заєць вихопився із неприбраної зруділої кукурудзи прямо на мисливця, може, сподіваючись, що в цього найстаршого полювальника уже й рушниця неслухняна, а очі й мушки не бачать, Остап Вишня не розгубився. Молодецьки змахнув прикладом, мигнув стволами, прогрімів постріл, і заєць беркигнувся, перекинувшись кілька разів.

Це трапилося в усього товариства на очах, викликавши загальне захоплення — вигуки схвалення, привітання, поздоровлення. А в самого щасливого в цю мить мисливця стільки юнацької радості й усміху...

— Це, здається, Павле Михайловичу,— каже високий критик,— перший заєць за останні чверть віку?

— А так... Від тисяча дев'ятсот... якщо не помиляюся... тридцять третього року...

Але з кожним мисливським сезоном у Остапа Вишні сил меншало. Часто, коли вся компанія рушала на лови, він лишався десь в сільській хаті, куди нашивалося багато місцевого люду (який же він — отой Остап Вишня?), після

кількох хвилин звичайної цікавості між письменником та людьми зав'язувалася розмова, і, поки ми поверталися, Павло Михайлович багато чого встигав почути від людей не знайомого ще, не відомого йому. На тій же Житомирщині лісники, помітивши, що Остап Вишня не може піти з мисливським гуртом, нараз затурбувались:

— Та як же це?... Така краса сьогодні в лісі, а наш Остап Вишня не побачить її?! Ні, такого не може бути!..

І незабаром до лісницької хати, в якій зупинилися ми, підїхали сани-розвальні, в які запряжений гривастий сірий коник, за кучера молодий мисливець в кожушку, з рушницею-одностволкою, для Вишні теж добрячий кожух.

Павла Михайловича зворушила та уважність до нього незнайомих людей, і він з радістю сів у сани.

— Інші ваші компаньйони,— говорив молодий візник-мисливець, кутаючи письменника,— уб'ють чи й ні... А ми з вами обов'язково... Я знаю всі лісові переходи звірини, і щось підстережемо неодмінно...

Тому хлопчині таки й справді поталанило заповувати великого красеня-лиса з аршинної довжини хвостом, що горів кольором полум'я. А Павлу Михайловичу анічого. Він навіть не стріляв, до речі, ми майже всі. Та взагалі того дня тільки ще один сільський наш провожатий убив теж лиса. Городяни ж повернулися до лісничкової хати ні з чим. Сіли до полудника перед відїздом.

Як же Павло Михайлович, уже рушаючи до машини, був знову приємно схвилюваний, коли обидва місцеві мисливці-удачники подали йому на згадку дві лисячі шкурки.

Потім, у дорозі, не переставав бідкатися:

— Ну і навіщо вони, їй-богу... Їм би це пригодилося, а мені? Ох, лихо... Але ж не взяти — обидяться...

Безсилий якось змінити те, що трапилося, уже планував: завтра ж обом пошле посилочки... І радився з присутніми, що може найскоріше знадобитися людям лісового хутірця.

Ледь чи не з кожної поїздки Остап Вишня повертався додому, везучи чиясь біду, чийсь прохання допомоги. І як тільки міг приходив на поміч своїм випадковим знайомим — клопотаннями, листами, фейлетоном, особистим втручанням в чиясь трудно розв'язувану справу.

...У подніпровському луговому сільці, куди ми заїхали полювати гагар (хоч порозстрілювали всі патронташі, але жодної так і не взяли — який це товсто-броньований і хитрий птах!), Павлу Михайловичу хуторяни розповіли про нещастя одного діда, який через безрозсудність свою дріб'язкову втрапив до криміналу, і вже ось два місяці як немає його дома, хоч у сім'ї так потрібен. То, може б, він, Остап Вишня, якимось робом допоміг вибратися нерозумному чоловікові з халепи.

Письменник допоміг.

До нього безперервним потоком ішли листи і на редакцію «Перця», і на газету «Радянська Україна», де гуморист часто виступав із оглядами редакційної пошти, і на Спілку письменників, і просто додому. Цікаво, що на тих останніх листах адреса писалася майже по-чеховськи: Київ, Остапу Вишні. Не кожен депутат так гаряче заступається за покривджених, як недепутат Остап Вишня. Навіть у колі своїх побратимів-літераторів. Коли Юрія Яновського поховали не на тій алеї-некрополі, на якій покояться найвидатніші діячі нашої культури і де б належало лежати автору «Вершників», а там десь ген-ген далі, Остап Вишня з власної ініціативи, власною енергією і наполегливістю тихо й без шуму подбав про переховання, і тепер Юрій Іванович, висічений із сірого мармуру, стоїть в ряду найдобресніших і найславетніших синів нашого народу, там, де він мусить лишатися навечно.

*

Але я ніби трохи заждався. Скільки згадалося різного, а з кімнати господаря ніякої вістки, тільки час від часу чути його глухе покашлювання.

А втім, я й радію, що можу отак в самотині сидіти за столом Остапа Вишні і мовби гостювати в отого всього, давно вже пережитого та подекуди й напівзабутого. Але, дивна річ, цієї години навіть те, що вже, здається, й зникло було в пам'яті, знову оживає, так чітко постає перед очима, ніби бачиш його на безконечній кінострічці.

...Знову Житомирщина. Але в цьому кадрі вже десь чи не найтрагічніша сторінка. В усякому разі, в можливому (як добре, що цього не сталося!) закінченні.

Після цілодобових мандрів лісами та перелісками майже без перепочинку й без обіду прибиваємося врешті смерком

до сучасної корчемки на битому киево-житомирському тракті. Хоч там тіснява, шумно, гамірно, а все ж тепло, бо надворі морозяна стужистість, зривається навіть вікола. Ось вивільняється столик, і маємо змогу викласти й свої мисливські ще не використані пожитки.

У нас дві легкові машини, отже, всього чоловік до десяти. Правда, один на сторожі біля машин, бо вже стемніло, дорога проїжджа, час — незабаром після закінчення війни, в машинах зброя, тож потрібне око про всяк випадок... Але й нам, хто тут, у чайній, за одним столиком тіснувато, тому радіємо, коли змогли присунути й ще один. Тепер, уже зручніше прилаштувавшись, неспішно обідаємо — полуднаємо-вечеряємо, по черзі виходячи на півгодинну «вахту» до машин.

І раптом розпахнулися з грюкотом двері... Хтось скрикнув за нашим столом: «Володя!»

Озираємось — Володя, шофер Остапа Вишні, тримається за рушницю, а його волочить за собою якийсь здоровило.

Що таке? Той здоровань з косу сажень у плечах, ледь чи не вдвічі більший за нашого друга, але Володя все ж не випускає рушницю, хоч сурмило і крутить, і рве її, наче палицю чи коромисло з рук водія.

Кидаємось чимдуж до дверей, ошелешені побаченим.

— Де той Остап Вишня?— реве мордорот.— Мені наказали убити його!

Вкількох хапаємось за рушницю, хтось за руки мурмила — еге, де там: у нього пальці, як кліщі, плечі, наче куті із заліза.

А тим часом Володя встигає прокричати нам, що цей бандюга зірвав дверці в машині, схопив рушницю, зарядив її із того патронташа, що лежав біля неї... Борючись із нападником, він, Володя, все ж зумів вистрелити з одного ствола, сподіваючись, що ми почуємо і вибіжимо на допомогу... Але ж один патрон у стволі — будьте обережні!..

За шумом, що стояв у корчмі, ми, звичайно ж, не почули того пострілу, видно, вітер, що розгулювався ще більше, заглушив звук. Та зараз...

І в тісній, закуреній чайній, що освітлювалася тільки газовою лампою від прилавка шинкаря, спалахнуло побоїще. Полетіли тарілочки з столів і самі столи, бо в того здорованя тут виявилися ще й підручні.

Але й у нас знайшлися добровільні захисники. Почувши оте страшне: «Мені наказали убити Остапа Вишню!»— люди разом з нашими товаришами спішно вивели, заховали Павла Михайловича в сусідній кімнаті, що правила за підсобку.

Хтозна, чим би все те скінчилося, бо в руках тих, хто був заодно із нападником, зблиснули ножі, уже й лампу хтось погасив, коли б саме тої хвилини дужий електроліхтар не освітив адську мішанину тіл у корчмі. В тому світлі ми побачили невеличкого молодого лейтенанта і двох бійців з автоматами.

— Що тут таке?— крикнув офіцер таким простуджено-дужим голосом, що всі інші чи то від тої несподіваної вольовитості, чи від неждано яскравого світла, але притихли й зніміли. Закам'янів навіть той мурло, що все ще намагався вирвати рушницю.

Шофер в кількох словах прокричав, що ось цей чолов'яга, викравши з машини двоствольку, хоче вбити Остапа Вишню, який... який теж тут...

Молодий лейтенант, певно, був із натренованих людей, що звикли миттєво орієнтуватися в будь-якій бойовій ситуації, не став розбиратися в подробицях, гримнув:

— Що?— І ту ж мить, вихопивши з кобури пістолет, націлив його прямо в обличчя здорованя.— Руки вгору!

Той слухняно, ніби хлопчак, випустив рушницю, підняв над головою дві лапати брудні п'ятірні.

Але лейтенант тим не вдовольнився. Скомандував солдатам:

— Автомати напоготові!

Те й вирішило щастиво нашу долю. Посторонивши всіх під стінку, лейтенант все тим же рішучим і вольовим голосом повелів нам, не гаючись, рушати в дорогу. Коли ми після хвилювань у нерівній баталії робили те не з такою поспішністю, яку б хотілося бачити йому, тихіше сказав:

— Та, прошу ж вас, скоріше... У цих лісах, знаєте, може ще й не таке трапитись...

Він не залишив нас і тоді, коли вже рушили: дві військові машини їхали слідом.

Розгарячили й знервовані всім, що трапилось, зразу й не помітили: одного ж нашого компаньйона, поета, немає. Метрів за двісті чи й триста від корчми зупинились: що ж робити, мусимо негайно повертатися назад. Починалася

замітіль, і на вузькій дорозі, либонь, і розвернути машину не так легко. Аж тої скрушної хвилини хтось помітив попереду в білій заволоці віхоли людську постань.

— Та це ж він!.. Наша пропажа!..

Наближаємось, світлячи фарами чотирьох машин. Авжеж! Стоїть, зіщулившись, притиснувши до кожуха рушничку!

От уже дійсно правда: трагічне й смішне йдуть завжди поряд! І коли він встиг відмахати цих двісті чи триста метрів?

— А я думаю,— каже,— ну, коли що, як будуть ті бандюги тікати... я їх тут...

В психологічному напруженні нашому — розрядка. Сміємося дружно!

Але й потім ледь чи не всю дорогу розмірковуємо: звідки така напасть, халепа? Саме в ті місяці американський президент Трумен якраз підписав додаткові асигнування на підвину діяльність всіляких бандитських вишкребків проти нашої країни. Не хотілося й вірити, що той інцидент якимось чином пов'язаний із діями заокеанських шантажистів. Але ж «Самостійна дірка» Остапа Вишні вельми намуляла фашистським посіпакам, що тепер скиглили по закордонних смітниках та вимріювали, як би помститися автору. Ні, краще хай би то було звичайне хуліганство... Але ж...

Відповіді не знаходили. Тільки одне ясно: тим двом солдатам і їхньому лейтенантові повинні завдячувати, що спокійно маємо можливість їхати далі. За що при першій же зупинці якнайгарячіше потиснемо їм руки та бодай дізнаємось їхні прізвища.

Поки про все те розмірковували, проїхали у сніжній віхолі немало кілометрів.

У якомусь населеному пункті врешті зупиняємось під вуличним ліхтарем. Ждемо, виглядаємо наших добрих рятівників та провожатих. А їх немає й нема. Так і не побачили. Напевне, дві військові машини раніше звернули десь убік або зупинилися на ночівлю.

І все ж не ця трагікомічна подія завдала Павлу Михайловичу найбільшої прикрасі за увесь післявоєнний період його життя. А зовсім сумирна й на перший погляд цілком безобидна. Про це сам Остап Вишня розповідав із особливим боєм за одною нашою мисливською вечерю.

...Якогось дня дзвонять йому додому: просять зробити огляд 'одної обласної

газети — гумор та сатира в цьому органі. Якщо шановний Остап Вишня погодиться, йому сьогодні ж привезуть необхідні підшивки. А коли той огляд буде готовий, дуже просять виступити з ним перед невеликою аудиторією.

Письменник погодився, бо справа розвитку гумору та сатири в пресі — то важливе й для нього питання. «От і спасибі, щиро дякуємо, Ну, а тільки підготуєтесь, повідомте, ми пришлемо машину».

Нічого особливого в тому органі Остап Вишня не знайшов, а все ж один якийсь автор — Подоляк — виступає частіше за інших...

— Думалося мені,— розповідав Павло Михайлович,— сидить чоловік у провінції, б'ється над тими фейлетонами та гуморесками, як риба об лід... Допоможу, підтримаю... Так і огляд свій побудував, не скупуючи на похвали тому Подолякові... Коли ж закінчив, встає один із слухачів моїх та й каже: «Знайомтесь, будь ласка, шановний Павле Михайловичу... Це сам товариш Подоляк...» — І показує на головуючого того невеликого зібрання...

Остап Вишня переповідаючи все те, скрушно хитає головою, на обличчі — біль, у голосі — важка осмута.

— Після трудних моїх років, хай не повертаються, ніхто мені не плював так у душу, як...

Та й махнув рукою.

Всі ті спогадання мої урвалися — принесли від Павла Михайловича злополучних дві сторінки, якими я завдав йому такого невчасного клопоту. Бачу, нижче підпису Максима Рильського ще один, такий жаданий мені: Остап Вишня. Далі ще якась приписка, але вже зараз не можу, не здатний читати її, не хочу бодай хвилиною зайвою порушувати майже лікаряну тишу та спокій цієї квартири. Тож зразу рушаю до виходу. А все ж у коридорі промовляю: «Спасибі!» І прощаюсь. А з прочинених дверей тої дальньої кімнати голос Павла Михайловича:

— Спасибі вам... Гарне придумали... Тільки ото я вам трохи попсував... Так можете на те не зважати... Заходьте!..

Спускаюсь східцями, а самому нетерпеливиться глянути, що ж це там Павло Михайлович «попсував». Зупиняюсь біля вікна, дивлюсь на другу сторінку, читаю нижче підписів: «Р. С. А мені б ще хотілося додати своє «вишневе» запитання: як не буде в нас лісів, де ми «дубця»

знайдемо на тих людей, що нищать ліси, що не бажать їх садити й берегти? «Дубця»,— щоб намахати на них, насваритися! Остап Вишня».

Ще нижче окреслена велика дуга на півсторінки, а під нею:

«P. S.— не обов'язкове! O. B.».

Та як же це — не обов'язкове. Воно буде надруковане в газеті без найменших змін!

І було надруковане цієї ж ночі, в найближчому номері.

А наступного дня, по виході тої газети, того номера її, як грім, мов блискавка серед ясного неба в редакційній будинку: на світанку Остапа Вишні не стало!..

Як тяжко, як невимовно гірко усвідомлювати, що оті кілька рядочків, котрі зразу надали вишнівського звучання матеріалу,— то останні рядки, останній рукопис нашого великого гумориста.

*

Ми прийшли-прибігли до дверей його квартири, переступили поріг її, коли господар ще лежав на тій канапі, де я бачив його вчора. Звичайно ж, поспіх той зовсім не потрібен, бо, яким би не був, уже не міг зарадити горю.

На маршових сходах, на площадці перед дверима, в коридорі, в кабінеті—мовчазні групи людей, найбільше літератори. Копиленко, Смілянський, Дольд-Михайлик, Юрій Смолич, художник Анатолій Петрицький, Федір Маківчук, Лаврін Гроха, ще чоловік десять. Федір Маківчук присідає до робочого столу Остапа Вишні, на розгорнутому календарі робить запис про смерть письменника.

Через якийсь час, щоб не заважати тим, хто має клопотатися про все необхідне в таких випадках, виходимо з квартири, але не полишаємо будинку. І знову починаються неодмінні в подібних ситуаціях спогоди, розповіді.

Олександр Іванович Копиленко не відходить від Петрицького:

— Толю! Ну розкажи ж, розкажи, як ви вчилися колись із Павлушею у фельдшерській школі на Солом'яні.

Коли Петрицький, якимось наче соромлячись та нітячись, все ж вдовольнив те прохання Олександра Івановича, він знову:

— Ну а тепер, Толю, скажи, як ти носив йому на Лук'янівку печену картоплю...

Вислухавши й те, Олександр Іванович, увесь якийсь нашорошений, сторожкий

до того, що, невидиме й нечутне, твориться в його душі, раз у раз повторював по-російськи:

— А снаряды ложатся рядом!.. А снаряды ложатся рядом!..

Коли похоронна процесія,— дві пари вороних коней, покритих білими сігчастими покривалами, везуть катафалк, а за ним зажурене багатолюддя киян і приїжджих, — спускалася з Печерська, від Спілки письменників, на Хрещатик, де зупинився увесь міський транспорт, а потім ішли Червоноармійською аж до Байвого кладовища в осінньому палахкотінні київських каштанів та лип, я всю дорогу лишався біля Копиленка поряд. Він і тоді, мовби про себе, в зажурі тихій повторював ту фразу. Але хіба ж можна було тоді здогадатися, що наступний важкий «снаряд» попаде саме в мого найближчого супутника?

Уже Остапа Вишні не стало, а листи до нього — живого, відгукливого завжди на чийсь голос — продовжували йти в редакцію «Перця», в Спілку письменників і просто додому від людей, які не чули про смерть їхнього заступника. Бачити ті людські документи було невимовно тяжко...

Через сорок днів за народним звичаєм ми прийшли до того пагорбка землі, вкритого цілою горою квітів, під яким покоїлося дороге і ніким не заміниме — Павло Михайлович, або Остап Вишня. Після, зовсім невеликим гуртом, щось чоловік у двадцять, завітали на квартиру письменника. Сіли до скорбного столу.

І знову згадки й згадки, яким немає краю...

Хтось запропонував почитати щось із щоденника Остапа Вишні. Доручили те Леоніду Івановичу Смілянському. Він прочитав один запис, другий, третій. І хоч яка печальна година була, але за столом почали усміхатися. Спочатку тихо, потім голосніше, а далі вже несила стримати відкритого й захопленого сміху.

— Отак завжди,— хитає головою дружина письменника Барвара Олексіївна в чорній сукні жалоби,— де б і за яких обставин не звучало його слово,— завжди сміх... Навіть на сороковинах, як бачите...

І хоч боліла душа, а все ж думалося радісно: як це прекрасно, яке це найбільше щастя для гумориста і літератора взагалі, коли слово його навіть в найтяжчу хвилину піднімає дух людини, додає сил у життєвій боротьбі.

Ой під вишнею...

Андрій
Крижанівський

ІРОНІЧНІ ОПОВІДАННЯ

КОМІСІЯ

Став мов укопаний. Залізний гак намертво присобачив до стіни табличку:

«Дім взірцевого побуту»

Задер голову. Шістнадцять поверхів! І всі без родимих плям. Гамузом чкурнули у післязавтра.

Замерехтіли образи: м'яке світло торшера; піжама сипле харч у телевизор, переобладнаний на акваріум; туніка спринцює щілини хлорофосом; шкільні мундирчики з математичним нахилом, мерсікаючи, вкладаються спати; виникають сусіди у повстяних капцях; квіти, чай по-англійському, благолепіє; починається вечір забутої поезії...

Та з усієї голографії переді мною матеріалізувався рожевощокий суб'єкт пенсійного віку. Репрезентувався:

— Член комісії.

— Якої?

— Побутової боротьби.

— Але ж дім уже взірцевий!

— А рецидиви? — шепнув він.

— Мають місце? — нахилився я.

— Дуже! — роззирнувся член комісії.

— Кредо комісії?

— Щоб мертва тиша!

— Комісія пенсійна?

— Звідки ви...

— Наші пенсіонери — наймолодші в світі! — пояснив я. — Племя нерозтрачених сил!

Рожевощокий запишався.

— Один не пенсіонер, — повідомив. — Голова комісії.

- А йому нащо? — здивувався я. — Робити нічого?
- Скажете! Університетський доцент!
- І бореться?
- Як звір! Дружина від нього втекла...
- А привід?
- Без приводу. Карбованець щодня видавав. І лекції на ній апробував.
- Садист?
- Скажете! Логік і психолог!
- А не шизик і псих?
- А ти що за один?
- Не тикати! — напижився я. — Інспектор стіннівок!
- Невже? — зрадів рожевощокій. — Прошу до нашого сатиричного вікна.
- Сатира? У взірцевому домі?
- Випікаємо останніх!
- З вікна сатири обпекла моє серце сучасна Мавка. Під фотопортретом червоніли літери: «...овська М. М. з квартири № 108 о другій годині ночі пила шампанське у товаристві мужчин! Ганьба!»
- А як дізналися?
- У неї бокова квартира. На закругленні можна зазирнути у вікно з сьомого поверху...
- Але ж деталі! Шампанське, мужчини... І все глупі ночі!
- У голови комісії армійський бінокль... Він якраз на сьомому... Виліз на шифоньєр... Навів... Як побачив, бабахнувся з шифоньєра... Сьомий день бюлетенить... На копчик приземлився...
- А бінокль?
- На друзки!
- Мені полегшало. Задивився на сьомий. На бокові вікна.
- Не вийде! — потер руки рожевощокій. — У неї знову мужчини. Делегація!
- А вона...
- Вона актриса, — зітхнув член комісії. — Лауреатка. От і їздять, порушують...
- Повз нас прослизнув до парадного вельветовий індивід.
- Вітатися треба, Електроне Івановичу! — зупинив його рожевощокій
- Здрасть...
- А чому ви не на службі?
- Відгул! — буркнув вельвет.

— А телефончик у кацелярії не змінився? Подзвонимо, перевіримо.

— Дзвоніть!— гахнув дверима вельвет.

— Ображається,— констатував член комісії.

— Теж рецидивіст?— запитав я.

— Кібернетик. Співали у нього після двадцяти трьох нуль-нуль...

— Кричали?

— Спати треба! Раз співали, значить...

— Випивали!— рубнув я.

— От-от! А ще кібернетик! Робота зліпив: «око-рука».

— То є від чого співати!

— Доспівається! А як у програму дихне?

— Чію?

— Робота!

— Чим?

— Перегаром.

— То що буде?

— А наробить той робот! «Око-рука»— око косе, а в руці чекушка.

Довелось подзвонити...

— Куди?

— В канцелярію інституту.

— Ну?

— Нас вислухали і послали...

— Може, робот? У них є говорящі.

— Навряд... Щоб робот так лаявся? Далеко науці до цього!

— Нелегко вам!

— І не кажіть! Діти стрибають, роялі бренькають, телевізори голосять, гості регочуть... Зажиріли!

— А комісія здорова?

— Аякже! Сміттевоз якось у нашому дворі на ніч лишили, то ми його перекинули!

— Я в моральному плані...

— Глибоко між нами?

— Ще глибше!

— Двоє наших зірвалися... Пенсіонери-початківці.

— Міні підвели?

— Іменини. Ми їх на сектор іменин кинули. Щоб без галасу. А їх за стіл запрошували...

— Амба! Хто ж об одинадцятій у нас не за столом? Хіба ті, хто вже під столом...

— І не кажіть! До того дійшло, що на інструктаж пенсіонери з піснею приходили!

— З якою?

Член знову роззирнувся і тенорком повідав:

Писали хлопці, писали хлопці

До Риму,

Чи можна сватать, чи можна сватать

Марину.

А Рим одвітив, а Рим одвітив,

Чом би й не?

Марина гарна, Марина файна

До спанне...

— Крім Рима все морально,— зазначив я.— Профорієнтація.

— Все одно вичистили! — сказав член комісії.

— А дальша доля невдах?

— Живуть поза комісією. Як усі.

Тут рожевоощокій зіщулився. До нас наближався легконогий старий у кітелі без погонів.

— Найзловредніший фуліган на пенсії, — шепнув член комісії. — Льотчик-випробовувач.

— Фізкульт-привіт, комісія! — привітався на ходу крилатий пенсіонер. — В будинку стіни сиплються, а ти винюхуєш, де борщ варять? Штангою займися або ядром...

— Завжди так! — поскаржився рожевощокий. — І листи пише, щоб пенсію чоловікам з шістдесяти п'яти років давали...

— Нікак і нікогда! — скрикнув я.

— І нізащо! — підтримав член комісії.

— Ніколи не дав би пенсію вашій комісії в шістдесят п'ять років, у сімдесят — як мінімум! — закінчив я і подався геть.

— Фуліган! — бабахнуло вслід. — От взнаємо, взнаємо, з якого дому, і повідомимо, що вештається в робочий час чужими подвір'ями! Дармоїд!

ВУЛЬГАРНА СОЦІОЛОГІЯ

Пал Палич вдавив клавіш селектора й видав команду в приймальню:

— Гнати всіх поганою мітлою! Ап-чхи!

Чхалося... Дуже вітри останньої чверті електронно-космічного віку таки надібали шпари у дерматиновій герметизації кабінету Пал Палича — вузького керівника широкого профілю.

— Ап-чхи!

Знову чхнув — на правду! — Пал Палич. Чхати він хотів! Та вже далеко не на все. Ще вдавалося залізною рукою у замшевій рукавичці приборкувати локальні смерчі типу «компетентність», «мікроклімат», «прогнозування» й тому подібні інтелігентські витребеньки. Реформа, обсяг реалізації, договірні поставки? Вмів, умів Пал Палич тихою сапою провести дредноут валу й крізь ці рифи прогресу. Ах, вал! Але відкочувався і дев'ятий вал на хвилерізах комп'ютерних підрахунків, полишаючи на міліні непродуктивні скелети гладких китів-звітів.

— Ап-чхи!

Ех, які рапорти складав колись Пал Палич! Поеми екстазу! В світлі, дусі, русі й на часі! І плив німб-флюгер над мідною лисиною Пал Палича — невмирущого кадрового бронтозавра. Звичайно, ляскало, звичайно, блискало... Заклубочувався перистий ореол в кучові, а кучові — у грозові хмари. Вибухав очисний розряд. Та Пал Палич, мов неопалима

купина, відводив блискавки на потрібний живопліт власноручно зрощених кадрів-йєсменів. Приймали удари віддані дуби з розгалуженим кореневищем старих зв'язків, перекидали ватру на ліанове нетрище спеців з еластичними спинами, а останні іскри згасали в дрижаках середньої осикової ланки. І виходив у грозових відсвітах монументальний Пал Палич, сіяв навсбіч догани, брав зі стелі підвищені зобов'язання, вишукував приховані від держави резерви, розкидав умовні проценти... Дайош останні декади і штурмові суботи!

— Ап-чхи!

Якраз на світанні дурний сон привидівся Пал Паличу. Тестом його мордували.

— Ваш фах?

— Керівник.

— Це покликання. А фах?

— Безпорочно забезпечую...

— Не хвилюйтеся. Пригадайте фах.

— Забезпечую безпорочно...

— Ким ви були в молодості?

— Е-е... Заочником був!

— Заочником чого?

— Е-е... Забув...

— Ви не хвилюйтеся. Бачите, вийшла диспропорція. На одного виконавця нині припадає півтора розпорядника. От і розбираємось, хто що може.

— Можу довідку нагору і вказівку вниз!

— І все?

— Доповідь можу!

— Полишимо балаканину західним парламентам... Урок геометрії школярам дасте?

— Нє...

— Гайку виточити можете?

— Нє...

— Ясно! Марш на курси!

— Підвищення кваліфікації?

— Контролерів для палаців перших шлюбів...

Зрозуміло, після такої чортівні Пал Палич встав з лівої ноги і не міг взяти себе в руки. А ще родинні неприємності. Влаштував недавно сімейно-виробничий банкет з нагоди перевиконання недовиконання.

Пал Палич наш Наполеон,
Він наробив би і в ООН! —

виголосив віршований тост маг-штовхач Аугустопсовченко.

Звичайно, про ООН він трохи... того... загнув. Бо Пал Палич володів лише материною та матірною мовами, але було приємно.

— Цей твій неліквідний штовхач хоч якусь освіту має? — поцікавилася дружина, прибираючи стіл. То була третя половина Пал Палича — дві попередні згоріли від ентузіазму, активно впрягаючись до командного воза. Третя в його парафію не лізла, служила в якійсь легковажній установі — чи «Пресфото» чи «Телефільм» — і пускала шпильки.

— Має чи не має, а чорта з-під землі дістане, — буркнув Пал Палич.

— То міг би знати, як Наполеон закінчив.

— Це символічно — мовляв, за Пал Паличем у вогонь і воду...

— І загуркочеш ти зі своїми блюдолизами під мідні труби! — каркнула дружина прокурорським голосом.

— Слухаюсь! — вихопилось у Пал Палича. Й одразу гарикнулося: — Мовчать!

— Два слова — і словесний портрет готовий! — не злякалася дружина. — Нагорі — вуж, внизу — крук.

— Гнати тебе поганою мітлою!

— Свою мітлу не прогав, Пашо! Загородився дурнями ще дурнішими за себе. На такому тлі, звичайно, і корова керівником виглядає. Колись це був хід конем, а нині — примітив. Дилетанти твого рівня давно оточили себе талантами. Господи! Запросив би до себе аналітиків та дав би їм простір, а собі лишив би прогнозування та зв'язки з суміжниками і вимір би на банкетах, не заважаючи НТР, зі славою народного менеджера. Напочатку хоча б соціолога запросив, щоб знати, звідки перший камінь тебе торохне...

Клята баба! Сварка сваркою, але втримав-таки Пал Палич у черепушці варіант с соціологом. Другий тиждень лазить по об'єктах джинсовий шмендрик-кандидатик, анкетує, диктофонує, винохує соціологію для Пал Палича.

— Ап-чхи!

«Др-р-р... др-р-р... хря... хря...» — озвався селектор.

Тицьнув клавіш:

— Гнати всіх поганою мітлою!

— Соціолог хуліганить, — рюмсала секретарка, — рветься до вас...

— А! Запускай!

— З привітом, Пал Палич!

— Всі ви з привітом! Доповідай, соціологія...

— Ось картки з попередніми тезами...

— Давай! У тебе все?

— Раджу підключити комплексну групу: економістів, техекспертів, психологів...

— Обійдемося без нахлібників. Шарлатанів розплодилося — футурологи, ергономіки, екологи, АСУстенти, етики, естетики, паразитики... Тьху! Хіромантія якась...

— Я пішов.

— Гуляй і не чихай... Ап-чхи!

Вимівся соціолог. Ожив селектор:

«Др-р-р... др-р-р... хря... хря...»

Штрикнув клавіш:

— Гнати всіх поганою мітлою!

— Ой-йой-йой-йой!.. — заквилила секретарка, і під ту мерехлюндію перед очі Пал Палича представ Дехто стрункий, коректний і з прапорцем на лацкані.

— Доброго здоров'я! Кого гнати будемо, Пал Палич?

— Я вибачаюсь... — став струнко Пал Палич.

— Сідайте, сідайте...

— Я вибачаюсь... — сів струнко Пал Палич.

— Нерви? — і собі підсів до столу Дехто. — Текучка заїдає? — Машинально намацав соціологічні картки і розгорнув їх, як козирі.

— Доповідаю: веду соціологічний пошук!

— Молодця! От не чекав! Дозвольте поглянути?

— Прошу! Попередні тези.

— Цікаво... Висновки: «Штурмівщина, примітивний технічний рівень, модернізація на папері». Самокритично! Далі: «Відсутність комплексного плану на перспективу, авторитарний стиль керівництва». Так! «Думка колективу на основі анонімного опиту». Чому опит анонімний? Ага! Примітка: «Критиконебезпечна ситуація». Ясно! Яка ж думка колективу? «Гнати директора поганою мітлою». Гм... Не зовсім наукове формулювання. А втім, я його чув, мабуть, чули й інші... Що ж, Пал Палич, ваше соціологічне дослідження повністю збігається з нашими висновками. Отже — здавайте портфель!

...Певне, її били перший раз у житті. Бо верещала дружина Пал Палича на весь мікрорайон. Верещала, але відгавкувалася:

— І-гі-гі-ой! Мужлан вульгаріс! І-гі-гі-ай! Вульгарний тип!

— Я... вульгарний? Ех-гех! — гекав від фізичних зусиль Пал Палич. — Ех-гех! Вульгарний? А твоя соціологія, соціологія твоя яка?!

Іван
Немирович

У ГОСТЯХ

Лірико-жартівлива історія, яка трапилась із автором у санаторії

— Як зовуть вас?
— Алевтина.
— Ви снігурка?..—Бризнув сміх.
І метнулась в хуртовину,
І поринула у сніг.
— Доганяйте! — Голос чистий
Гай сосновий сколихнув.
Лижі з вйоскотом і свистом
Крають білу пелену.
В мене серце хворе? К бісу!
Ні, мені не п'ятдесят!..
В білу я лечу завісу —
В хуртовину, в снігопад.
Крізь хурделицю і хугу
Вибираюся на схил.
Ого-го, я козарлюга,
В мене досить моці й сил!
— Доганяйте!— Десь фігурка
Промайнула-пропливла,
І поглинули снігурку
Білий морок, біла мла.
Не догнав я. Хуртовина
Замела снігурки слід...
Алевтино, Алевтино,
Де мої сімнадцять літ?
...В санаторії, у залі,
О вечірній вже порі,
Дві подружки розмовляли —
Ще не зовсім і старі.
І одна з них, в кофті модній
(Хоч сивенька, та — струнка!),
Похвалилась: — Я сьогодні
Спокусила юнака.
Він мене в лице не бачив,
Бо ж метелиця, бо сніг...
Та хлоп'як, видать, гарячий —
Як він гнався, як він біг!
Все кричав: «Снігурко, де ви?»
Все шукав лижню мою...
Я сховалась за дерева
У сосновому гаю.
Я сховалась в завірюсі—
Хай надіється, гука...
Нащо позбавлять ілюзій
Запального юнака?

То дурниці, що приймала
Опісля валокормід...
Так зате ж я завітала —
Хоч на мить — в сімнадцять літ...
...Я стояв — слухач нежданий.
Чув те все. Зітхав тайком.
І поволі в мене танув
Валідол під язиком.
За вікном десь хуртовина
Знемагала в боротьбі...
Алевтино, Алевтино,
Не признаюсь я тобі,
Правди не скажу всієї —
Може, й треба так часом...
...Ми у юності своєї
В гостях побули. Разом.

КОМУ ЩО

Цілий день край берега крутого
Вудив Федір. Смикав без кінця —
І даремно. Не впіймав нічого —
Ані щучки, ані коропця.
Раптом, повен горя і відчаю,
Крик: «Рятуйте!»— од води луна,
Тип якийсь в ріці — то виринає,
То іде сокирою до дна.
Федір довго голову не чухав:
З кручі — у сорочці й штанях—скік!
Ухопив нещасного за чуба
І під беріг ближче приволік.
Той оклигав... Як припав до нього,
З радості, як зарядив одне:
— Вік молитиму за тебе бога!
Ти ж від смерті врятував мене!
Дай-но своє прізвище й адресу,
Я в газету напишу мерщій:
Хай народ узнає через пресу
І твоє ім'я, й про подвиг твій!..
Тільки Федір начебто й не радий.
— От що,—мовив,—то пусте, дарма...
Ти на дні вже був, скажи по правді:
Є у річці риба чи нема?..

Павло
Глазовий

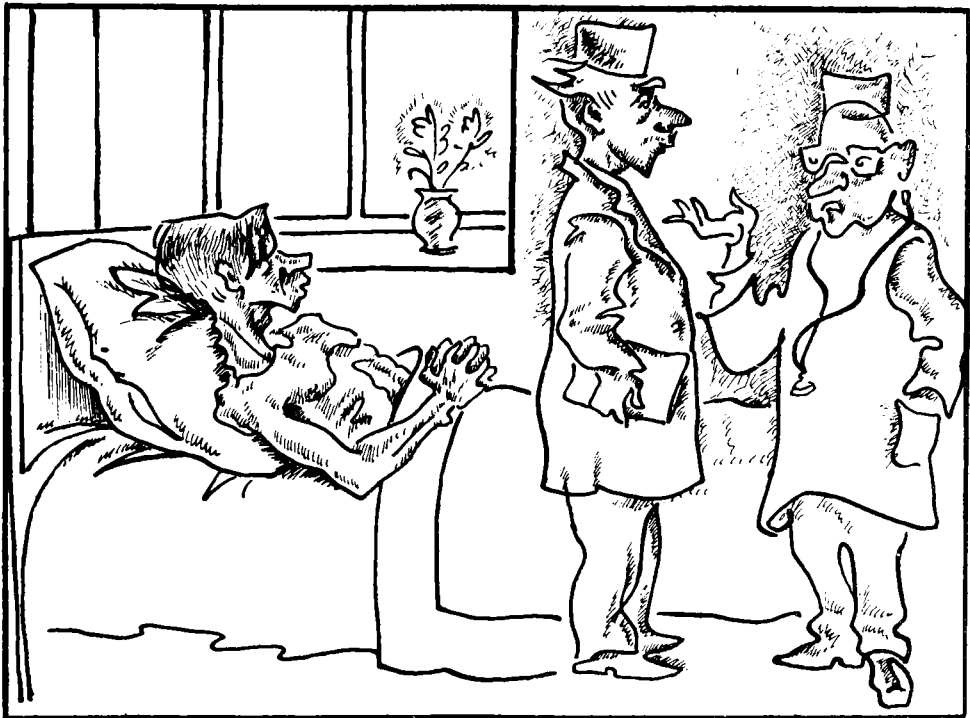

БАЙКИ ТА УСМІШКИ

ПРО ПІЛЮЛІ Й ПОРОШКИ

Занедужав наш Омелько,
Кілька літ хворів.
Побував у кабінетах
Всяких лікарів.
Порошки й пілюлі всякі
Без кінця ковтав,
Доки висух, як тараня,
Аж зеленим став.
На дослідження недавно
Він в лікарню ліг.

Терапевт його облавав
З голови до ніг.
Всю історію хвороби
Пильно прочитав:
Скільки з'їв пілюль Омелько,
Скільки поковтав.
Прочитав і довго думав:
Дати щось нове —
Порошки якісь, пілюлі?
Чи нехай живе?..

КРИТИКА

Андрій
Трипільський

ВИСОКЕ НАТХНЕННЯ

У своїх працях Леонід Ілліч Брежнєв дав глибокий, філософськи ґрунтовний аналіз нового етапу в розвитку будівництва комунізму. Невпізнанно змінилася за шістдесят з лишком радянських років економіка країни. Іншим стало і соціальне обличчя суспільства. Наш робітничий клас сьогодні — це дві третини населення країни. Змінилося й селянство. Нинішній колгоспник народився й виріс у колгоспі, його психологія формувалася на соціалістичній основі. Справді народною, соціалістичною стала інтелігенція. Не тільки юридично, але й фактично постає у нас рівність націй.

З побудовою зрілого соціалізму, з переходом на ідейно-політичні позиції робітничого класу всіх верств населення — і держава наша, яка виникла як диктатура пролетаріату, переросла в загальнонародну державу.

Усіма цими процесами в житті країни керувала й керує Комуністична партія — спрямовуюча, організуюча і мобілізуюча сила нашого суспільства з часів Жовтня і до наших днів.

Нарешті дуже змінились і міжнародне становище Радянського Союзу, все соціально-політичне обличчя світу. Покинчено з капіталістичним оточенням СРСР. Соціалізм перетворився в світову систему. Склалась могутня соціалістична співдружність.

Все це ставить і нові завдання перед творцями соціалістичної культури. Тільки твердо ідучи накресленим нашою партією ленінським курсом, керуючись комуністичною партійністю, що є основою закономірністю творення культури, можна художньо виразно відобразити

труд і боротьбу робітничого класу, на повний зріст показати нову людину нового села, життєтворчість народної, соціалістичної інтелігенції, розкрити в художніх образах нове міжнародне становище. Проблематика міжнародного життя, боротьба за мир, за визволення народів, інтернаціональна солідарність трудящих у цій боротьбі, викриття капіталістичного гноблення народів художньо втілені в романах П. Загребельного «Намилена трава», Н. Рибак «Час сподівань і звершень», Л. Дмитерка «Міст через прірву», В. Собка «Почесний легіон», А. Хижняка «Нільська легенда», М. Іщенка «Течія», В. Петльованого «Сирена з мечем» та інших прозових, драматичних і поетичних творах. І це лише багатообіцяючий початок.

Основне завдання літератури на сучаснім етапі — показати в усій повнобарвній красі соціалістичний спосіб життя народу радянського, створити героїчні характери будівника комунізму.

Ленінська партія завжди орієнтувала радянську літературу на відображення героїчного характеру, бо наша героїчна епоха в масових масштабах породжує героїчні характери.

Тому дивно звучить ось така категорична заява: «Котрі ж з героїв прозового твору позитивні, котрі негативні?.. А втім, чи ж треба, чи ж варто і взагалі ставити таке запитання до літературних типів? Ну, хто наважиться точно визначити — позитивний чи негативний герой Зінька з епопеї Харчука «Волинь»? Проте саме через Зіньку — її характер, її реакції, її взаємини, її кінець кінцем долю — перед читачем найточніше розкривається зміст і смисл цілого роману: найвиразнішими стають діяння класових сил, соціальні суперечності, суспільство, епоха. А саме цього і треба. Або позитивний чи негативний тип професор Шостенко з роману Шовкопляса «Людина живе двічі»? Хіба це має значення? Значення має розкриття внутрішнього світу сучасної радянської людини — і старшої віком, і молодшого покоління: і старого Шостенка, і молодого, і доктора Друзя, і всіх інших багатьох і різних».

Аж ніяк не можна погодитися з таким розпливчато-об'єктивістським підходом до героїв літературного твору, що йде від модерністської естетики. А тим часом це висловлювання утверджено в метододобірнику, виданому ми-

нулого року як обов'язкове для вивчення.

Невже кожен з літературних героїв всього-на-всього конгломерат діяння різних класових сил, соціальних суперечностей? Є й такі герої. Але не вони головні, центральні постаті, через які розкривається суспільство, епоха. Хаотичне відображення потоку внутрішнього світу людини не має нічого спільного не лише з соціалістичним реалізмом, а й з будь-яким реалістичним напрямком.

Як згустки тих чи інших соціальних сил, класових суперечностей, тенденцій тієї чи іншої конкретно-історичної епохи постають перед нами позитивні і негативні герої, створені класиками світової літератури. Саме по них ми вивчаємо життя кожної епохи, бо герої класичної літератури втілюють в собі боріння, пристрасть, дух часу.

Намагання створити соціальний тип без переломлення визначальних рис у конкретному характері веде до створення знеосіблених, знекровлених, мертвих манекенів-штампів, зводить мистецтво до стану ілюстрації певних соціальних положень. Погоня за створенням колоритного індивідуального характеру без ясного уявлення про те, виявом якої типової тенденції життя виступають ці конкретні характери, веде до здрібненості, до аморфності і, зрештою, теж до знеособленості, бо втрачається чіткий соціальний стрижень, що є основою характеру. Отже, втрата митцем розуміння і ясного бачення діалектичної єдності соціально-типового і індивідуально-своєрідного у створеному ним образі людини, що є основою основ художньої майстерності, безперечно, приведе до викривлення типового характеру, а значить і до спотворення дійсності.

І цю естетичну закономірність мистецтва добре розуміли класики світової літератури. Невже так-таки і не відомо: позитивний чи негативний герой Наталка Полтавка або Татьяна Ларіна? Невже духовна і фізична красуня селянка, яка «коня на скаку остановит, в горящую избу войдет», нічим не відрізняється від хазяйки «темного царства» Кабанихи? Невже Димитров даремно вважав Рахметова героєм-ідеалом, а Павло Корчагін взірцем для гартування сталі свого героїчного характеру — образ Овода? Невже Хлестаков чи Іудушка Головлєв рівнозначні Андрію Болконському або Тарасові Бульбі?

Ні! В жорсткій боротьбі з гнилодушним, але типовим для соціал-зрадництва Климом Самгіним, самгінщиною вистав кришталеву чистий і морально цілісний типовий характер більшовика Степана Кутузова! Безперечно, легше, незрівнянно легше створити образ, де перемішано, як у купі сміття, позитивне і негативне. Але цим шляхом не йшли справжні майстри слова.

Багатонаціональна радянська література, несхибно прямуєчи ленінським курсом, створила епохальні образи людей, що втілили в собі героїчні риси революційної епохи, чим і вшавилась на весь світ, стала зразком для всієї прогресивної літератури світу.

У всеочищаючому полум'ї Великої Жовтневої соціалістичної революції народжувався прекрасний комуністичний світ. На одній шостій земної кулі проста людина вийшла на передову лінію життя, стала справжнім творцем історії і свого щастя, в ній збудилася прометеївська сила. Головні риси цієї людини — беззавітна відданість справі комунізму, високий гуманізм і висока моральність, готовність до подвигу.

І першою людиною цього світу, його організатором, вождем і знаменом нового часу став великий Ленін, образ якого художньо виразно відтворили Горький і Маяковський, а за ними Погодін і Корнійчук, в образотворчому мистецтві — Васильєв, Андрєєв, Бродський, Касіян, Божій та ін.

В битвах за перемогу Жовтня виросло нове плем'я ленінців. І радянська література відобразила героїчні характери цих людей — Кутузова, Кличкова, Кожуха, Давида Мотузки, Якова Македона, Левінсона, Корчагіна та ін.

В тільки-но виданій загалом цінній роботі «Литература исторического оптимизма» читаємо: «Советский человек стал интереснее, богаче духовно, многограннее. Усовершенствовалась сфера его чувственных восприятий. Скептик, размышляя над этим, может спросить: а не получается ли здесь какой-то неувязки? Человек вырос, стал крупнее, он все больше выявляет поистине поразительные возможности своего разума, деятельного творчества, вдохновения. В литературе же нет характеров, равных по масштабу, скажем, Чапаеву, Кожуху, Давыдову, Корчагину, молодоговардейцам!» Це абсолютна безпідставне твердження!

На нових етапах розвитку радянська література дала людству безсмертні образи організаторів будівництва колгоспів Давидова з «Піднятої ціліни» Шолохова і Мірошніченка з трилогії Стельмаха «Велика рідня»; комісара Воробйова, який повернув до життя справжню людину Мересьєва; вихователя молодоговардійців кадрового робітника Лютикова; сталеводужого бійця Жовтневих заграв Михайла Щербу з трилогії Дмитра Бедзика «Украдені гори»; полководця радянської школи генерала Огнева і потомственного шахтаря Макара Діброви; гвардії рядових Василя Тьоркіна і Хому Хасцького; орлинокрилого комуніста Марка Безсмертного; педагога нового типу Тараса Залужного і послідовного ленінця Дубогає з романів Збанацького «Малиновий дзвін» та «Хвилі»; пристрасної патріотки інженера Надії Очеретної з повісті Козаченка «Листи з патрона»; бойовничого ватажка бригади комуністичної праці чарівливо жіночної Олесі Тиховод із роману Кучера «Намисто»; полум'яного патріота-інтернаціоналіста Богдана Романишина з роману Стельмаха «Дума про тебе»; героїчної виховательки підростаючого покоління Марисі Ковальської з повісті Гончара «Бригантина»; натхненного будівничого комунізму Степана Твердохліба з роману Цюпи «Краяни»; представника робітничого класу Дмитра Череди з трилогії Загребельного; вічно молодого майстра корабля Ягничу з роману Гончара «Берег любові»; окриленого ідеалами комунізму Прометея радянської кібернетики Карналя з роману Загребельного «Розгін»; творців золотих зерен Максима Крищука і Марти Наводнюк з роману Миколи Олійника «Зерна»; незборимих ратаїв орного і ратного поля Чекеди і Орленка з дилогії Петра Клименка «Смертю смерть поразив»; могутніх добротворців чукчі Пойгіна і росіянина Медведєва з роману Миколи Шундика «Білий шаман» та багатьох-багатьох інших.

Духовне багатство і громадянська мужність, партійна принципність і людська чуйність цих героїв, їх різнобічна життєдіяльність дають змогу глибше проникнути в найскладніші проблеми сучасності, розкрити всю складність конфліктів нездоланного руху до комунізму всього нашого життя, подати дійсність у всій її багатогранності. Вони, ці герої, утверджують буття як комуністичне діяння мас, бо в силу логіки художнього відображення дійсності стають центром,

навколо якого розгортається широкою панорамою картина революційного ентузіазму, творчої будівничої енергії народних мас, викликаної до життя великою метою.

Звичайно, література і мистецтво соціалістичного реалізму відображають весь складний комплекс життя, в тому числі і всі прояви людських типів і характерів, як позитивних, так і негативних, як цілісних, так і суперечливих. Можуть бути десятки, сотні, тисячі різноманітних героїв і ситуацій, які стають предметом зображення літератури соціалістичного реалізму, літератури, що найбільш переконливо і найбільш правдиво відображає всю повноту і складність буття. Але в центрі цієї літератури є героїчний характер, бо саме життя в своєму революційному розвитку висуває його на центральне місце.

Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев у доповіді XXV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу відзначав: «Заслуга наших письменників, художників у тому, що вони прагнуть підтримувати кращі якості людини — її принциповість, чесність, глибину почуття, виходячи при цьому з непохитних принципів нашої комуністичної моралі». В привітанні Центрального Комітету КПРС Всесоюзному з'їздові композиторів, у постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» ще раз підкреслюється, що радянському народові потрібно більше творів, в яких була б виражена романтика подвигу радянських людей, зображені вольові, сильні, героїчні характери наших сучасників, здатні захопити молодь, допомогти їй патріотичному вихованню.

Це генеральний напрям розвитку літератури і мистецтва соціалістичного реалізму. Саме на цьому напрямку наше мистецтво домоглося видатних успіхів, вийшло на передній край світової культури. Воно розкриває людям всієї планети красу соціалістичного способу життя, показує, що прекрасне — це комунізм. Як поетично хвилююче втілив цю ідею безсмертний флагман нашої поезії Павло Тичина ще 1959 року в вірші «Ти, партіє, навіки слався, славсь!» Художньо проникливо і філософськи заглиблено відтворює він цю красу небувалу, виразно дає відчуття велич керівної, спрямовуючої ролі партії Леніна, без якої неможливе здійснення віковичної мрії людства. І поряд поет висякравлює

картину неминучої загибелі капіталізму. Нестримне старіння конаючого світу передано найбільш підходящим для визначення цього процесу образом: «Ти весь розплився в жиру». Адже ожиріння — це найвиразніша ознака старечого одряхління. Гнила купа жиру може царювати тільки завдяки придушенню молодого, нового, квітучого, а не завдяки змаганню з ним. А звідси політика воєн. І ця думка теж виражена прозорим і ясним для сприйняття образом.

Такий мальовничий показ старого світу дає змогу Павлу Тичині всебічно відтінити сяючу красу комуністичного світу, який утверджує на землі мир, працю, свободу, рівність, братерство і щастя всіх народів. Радянський люд навіть «про недругів одне в душі трима: трудитись так, щоб всіх перерости!» Яка філософськи глибока думка і як поетично мудро розкрито! Коли капіталістичний світ боїться мирного співіснування, боїться мирного змагання і всі питання взаємовідносин народів хоче вирішувати атомною, а тепер ще й нейтронною бомбою, то радянський народ бореться трудом, щоб усіх перерости, бо «в труді рости — ми всі дали обіт», саме тому

Вже ж видно нам: майбутнє —
все в садах!
В достатку люд. Чи вгору глянь,
чи вниз —
чудесно ж як! І України шлях —
прекрасний шлях у світлий Комунізм!
В труді рости — ми всі дали обіт.
Наш ріст нехай не так ще світ
трусне!
В цім — Леніна священний заповіт,
в цім — Партії накреслення ясне.

Комунізм — це прекрасне. І ця велична окрилююча істина особливо виразно і всеоб'ємно постала після XXV з'їзду КПРС. Післяз'їздовський період став етапом нового піднесення мистецтва. Про це переконливо свідчить той бурхливий розквіт художньої творчості, що відбувається зараз у всій багатонаціональній радянській культурі. Поряд з великим російським мистецтвом у перших лавах ідуть творці української соціалістичної культури. Навіть сама чисельність майстрів художнього слова, виплеканих дбайливо-батьківською рукою партії Леніна, промовисто засвідчує розмах культурної революції в Країні Рад, нечувано величезні можливості для творення духовної культури.

Творча плідність ленінського курсу в культурі з усією силою позначилася на

розвитку оперного і балетного мистецтва. Один з найспівучіших і найтанцювительних народів світу, український народ протягом віків не мав свого театру опери і балету. Тільки живодайне сонце Великого Жовтня, сила ленінських ідей дали змогу розквітнути стобарвним цвітом і цим квіткам великого мистецтва. Варто поглянути хоча б на Державний академічний театр опери і балету Української Радянської Соціалістичної Республіки, щоб усвідомити, що дав Жовтень культурі народів нашої багатонаціональної Вітчизни! Зараз оперна і балетна трупа Київського державного театру імені Т. Г. Шевченка сяє зіркою першої величини на небосхилі світового мистецтва. Москва і Ленінград, Париж і Прага, Бухарест і Токіо, Нью-Йорк і Белград, Оттава і Лондон, Рим і Канберра, Брюссель і Хельсінкі, Берлін і Мадрид захоплено аплодували таким незрівнянно прекрасним співакам, як Д. Гнатюк і А. Солов'яненко, Є. Мірошніченко і Г. Ципола, А. Мокренко і М. Стеф'юк, А. Кочерга і Л. Юрченко, Р. Майборода і К. Радченко, С. Козак і Є. Колесник, В. Третяк і Н. Куделя, Г. Туфтін і О. Чулюк-Заграй, В. Река і Л. Мазепа, Л. Пащенко і В. Грицюк, О. Загребельний і М. Шевченко... Та всіх не перелічиш, кого зростила земля, «трижды освещенная грозой Революции».

А балет! На сьогодні колектив київського балету один з найкращих у світі. Ні в одному театрі планети немає стільки Одетт-Оділій із славнозвісного балету Чайковського «Лебедине озеро», як у київському. Три-чотири виконавиці цієї хореографічно найскладнішої з усіх балетних партій — це максимум. А у нас: В. Калиновська, Р. Хилько, Т. Таякіна, Е. Стебляк, Л. Сморгачова, Н. Костенко, Т. Литвинова, Н. Хоменко, Т. Боровик, Л. Данченко, С. Приходько. І все це танцівниці високого класу. Майже всі вони одержали перші премії світу чи Європи або фестивальні. Все це справжні королеви білих і чорних лебедів — віртуозні, граційні, співучо-пластичні, але кожна з них неповторно своєрідна в своїй творчій особистості. (На жаль, в театральних афішах не часто зустрічаємо в цій ролі деяких з перелічених балерин!) Вони своєю поетично розкриленою практикою показали безмежні можливості класичного танцю. Недаремно на гастролях минулого літа київського балету в Японії всі музичні критики цієї країни

не могли стриматися від зачудування виставами «Лебедине озеро», «Лісова пісня». Недаремно переповнений зал столичної опери влаштував півгодинну бурхливу овацію заключному спектаклю сезону 1976—1977 років — поставленому балетмейстером А. Шекерою «Спартак» Арама Хачатуряна, особливо хореографічно викінченим виконанням партій Спартака (В. Клочко), Фрігії (Т. Боровик), Красса (В. Рибій), Егіни (А. Лагода) і молодому талановитому диригенту А. Власенку.

З таким же виключним успіхом пройшов підсумковий концерт сезону 1978 року молодих співаків і солістів балету оперного театру УРСР. Важко виділити когось із окремих артистів. Всі вони продемонстрували яскравий талант і високу культуру майстрів радянського мистецтва. Чудове кантиленне меццо-сопрано Людмили Юрченко зачарувало зал. Могутньо звучав красивого тембру і широкого діапазону драматичний баритон Романа Майбороди — сина композитора Георгія Майбороди. Бас-кантанта, тобто співочо-баритональний бас Анатолія Кочерги просто потряс слухачів своєю силою звучання і тембровою барвистістю. А Марія Стеф'юк! Її срібнозвучне колоратурне сопрано воскресило в пам'яті спів зірок «Ля Скала». Бурю овацій викликала у глядача Любов Данченко своїм найвищою класу техніцизмом — це була дійсно граційно ніжна красуня — принцеса Флоріна з піднесено крилатого балету Чайковського «Спляча красуня». Крилатість, одухотвореність є визначальними характеристичними особливостями танцю цієї висхідної зірки балету. Тетяна Таякіна в партії Кітрі з балету Мінкуса «Дон Кіхот» вознеслася на осяйну вершину танцювального бельканто, стала врівень з Калиновською чи Лагодою.

Найвищу пластичну гармонійність виявили Світлана Приходько і Віктор Федорченко в «Мелодії» Глюка. Це дійсно була одлита в чисте золото пластика людського тіла, сама душа співочої мелодійності. Бурю овацій викликав танок Тетяни Боровик в партії Фрігії з балету «Спартак». Лірична мрійливість, співоча мелодійність, психологічна схвилюваність — змістова особливість танцю Боровик, що проявляється в формах дружної виткості, вигинистості в'юнкості, політної легкості. Музикальним артистизмом, глибоким проникненням в му-

зичну драматургію давно вже зарекомендував себе ще молодий високообдарований диригент Іван Гамкало.

Цей концерт — демонстрація молодих майстрів — показав не лише велике сучасне опери і балету УРСР, а й дзвінке вершинне майбутнє соціалістичної культури. І тут слід відзначити високу майстерність оркестру, хору і кордебалету театру, що сприяє створенню мистецько досконалих спектаклів. Недаремно завжди переповнений зал оперного театру палко аплодує і симфонічній викінченості оркестру, і співочій ансамблевій довершеності хору, і танцювальній бездоганності кордебалету.

Саме в післяз'їздівський період, натхнений історичними рішеннями, Георгій Майборода створив оперу «Ярослав Мудрий» за однойменною драматичною поемою Івана Кочерги, оперу, яка стоїть на рівні кращих досягнень оперного мистецтва. Вона знайшла своє адекватне втілення в спектаклі київської опери під проникливим, пристрасним диригуванням головного диригента театру опери і балету УРСР Степана Турчака. Відкриття сезону 1978—1979 років оперою «Ярослав Мудрий» стало справжнім тріумфом радянського оперного мистецтва. Особливо відзначилися співаки Мокренко, Кочерга, Загребельний, Юрченко, Куделя, Стеф'юк, Ципола, Пащенко. В цей же період була створена такої ж сили нова музична редакція балету К. Данькевича «Лілея» за мотивами поем Тараса Шевченка. В цьому гостро соціальному, революційно спрямованому балеті з блиском виступають В. Ковтун і М. Прядченко, Р. Хилько і Є. Косменко, В. Клочко і Н. Уманова і ряд інших не менш обдарованих танцівників.

Особливо натхненно прозвучав минулого року в операх «Запорожець за Дунаєм», «Лючія ді Ляммермур», «Ріголетто», «Фауст», «Сільська честь», «Трубадур», «Манон» чарівний унікальний голос Анатолія Солов'яненка. Три сезони — 1977, 1978, 1979 — він співав у найбільш ушлявленому оперному театрі Заходу — нью-йоркській «Метрополітен-Опера». Музична критика Америки одноголосно визнала його одним з найкращих лірико-драматичних тенорів світу. Таке ж захоплення раніше було висловлене на адресу Дмитра Гнатюка, Анатолія Мокренка. На Міжнародному конкурсі в Токіо Гізела Ципола здобула звання найкращої в світі виконавиці пар-

тії Чіо-Чіо-сан. 1979 року її знову запросили до Токіо, і вона з честю підтримала своє реноме. А хіба не ушлявило радянське мистецтво те, що на Міжнародному конкурсі у Варні із 150 першокласних виконавиць партії Жізелі з однойменного балету Адана найкращою в світі Жізеллю визнано солістку академічного театру опери і балету УРСР Раїсу Хилько, як і раніше найкращими в світі митцями балету було названо на конкурсі в Парижі Валерія Ковтуна і Тетяну Таякіну. Ковтун став першим серед чоловіків українського балету народним артистом СРСР. Вони з незмінним тріумфом виступають на сценах кращих театрів планети.

19 лютого 1979 року відбувся творчий вечір Раїси Хилько (оголошено повторення цього концерту в 1980 році). І вона упевнено підтвердила давно заслужену славу отого танцювального бельканто, яким в найвищій мірі володіє ця фея сучасного балету. Прямо-таки, як говорив Стендаль, божественне виконання хореографічно пастельних етюдів на музику Шопена зайвий раз підтвердило, що Раїса Хилько — перлина філігранної відточеності, поліфонічної виповненості, співочо одухотвореної поетичної пластики. Хореографічна інтерпретація Шопена вимагає від балерини наддосконаліє довершеності, максимальної вивіреності па, поз, піруетів, багатства напівтонів, витонченості відтінків, стобарвності нюансування. Із замріяноніжної музики Шопена натурально випливає, як її матеріально зрине втілення, плавко-струменистий танок Хилько.

В травневі дні 1979 року АПН повідомило з Мадріда, що критика Іспанії зійшла на думці: виступ українського столичного театру опери на сцені «Серсуели», яка бачила мистецтво прославлених світових колективів, став справжнім тріумфом. Вимогливого мадрідського глядача полонив талант українських радянських співаків. Неперевершеним за силою тембру вважають високий бас А. Кочерги. Також неперевершеним було притягальне, широке за діапазоном, сильне меццо-сопрано Л. Юрченко. Про світового класу голоси і прекрасну гру народного артиста СРСР А. Мокренка, народних артистів УРСР В. Грицяя, В. Третяка та багатьох інших одностайно писала вся іспанська преса. З точки зору газети «Імперісал», в опері все чудово: оркестр, режисура (тут відзначалася висока обдарованість головного

режисера Д. Смолича), декорації, солісти, хор, балет, освітлення, костюми.

Повернувшись з Іспанії, київська опера виступала в столиці нашої Вітчизни — Москві. Ось як підсумувала ці виступи газета «Правда» (11 липня 1979 року): «Нинішні московські гастролі Київського державного академічного театру опери і балету ім. Т. Г. Шевченка вилились в яскраву подію культурного життя. Близько 150 тисяч глядачів побувало на 28 спектаклях прославленого колективу. Київську оперу давно по праву називають театром високої вокальної культури. Хочеться підкреслити, що це театр торжествуючого вокального мистецтва. Його вирізняють з-поміж інших особлива краса співацького звучання, неповторне поєднання тембрів, то сріблясто-дзвінкості, кришталево-чистих, то соковитих, наче зволжених майською росяницею, то виликуючих прозородзвінкостю металу, то забарвлених бархатистою глибиною тону. До цього слід також додати і майстерне володіння голосом, яке передається з покоління в покоління.

Диригентський корпус завжди був виключно сильним в українській опері. Сьогодні він представлений, насамперед, головним диригентом С. Турчаком і його надійними помічниками І. Гамкалом, Р. Дорожівським, О. Рябовим та іншими професійно зрілими, знаючими свою справу музикантами, які на високому рівні провели в Москві оперні та балетні спектаклі. Головний диригент Степан Турчак, здається, довів те, що думали, відчували, переживали співаки, а в самостійних симфонічних фрагментах оркестр звучав на повну силу, як голос самого автора. Степану Турчаку властиві самозабутнє занурення в музику, яку він творить за пультом, віра в її чудодійну силу. Звучання хору з волі диригента стає то громоподібним, то тиховійним, легким і прозорим. Вражає бездоганний стрій і рівність тембрових забарвлень різних партій. При цьому артистичний колектив уміло передає характер і стиль виконуваної партитури. Ніжна, напоєна соковитістю народної пісенності музика М. Леонтовича звучить під диригуванням С. Турчака з підкупаючою ліричною безпосередністю, свободою і гнучкістю. А музика Глюка — вже інакше: суворо, стримано, навіть жорстоко. З виключним блиском проведені різноманітні за своїм інтонаційним строем, характером вокального

письма хори «Хованщини» чи «Запорожця за Дунаєм». І в цьому значна заслуга головного хормейстера Л. Венедиктова».

Вже давно визнано одним з кращих у світі Державний заслужений академічний український народний хор ім. Верьовки. З винятковим успіхом пройшли виступи в Латинській Америці. Наведемо хоча б окремі виступи преси. Газета «Голос народу» від 24 березня 1979 року писала: «Відмінно! Це слово найбільш підходить для оцінки успіху виступу знаменитого українського ансамбля, який виконував пісні на найвищому професійному рівні, прекрасними голосами... Зал був переповнений так, що ніде голці впасти. На концерті були люди різного віку, а оплески, здавалось, ніколи не скінчаться. Артисти виступали без костюмів, гриму, необхідних атрибутів, але концерт незабутній. Недарма кажуть: таланту ніщо не страшне... Місто Пуебло і його університет можуть пишатися тим, що запросили на гастролі ансамбль такого високого рівня. Це було щось неперевершене. Слухачі аплодували мистецтву в його чистому вигляді, без будь-яких атрибутів. Коли виступали українські артисти, мимоволі забувалося, що вони не мали сценічних аксесуарів...»

А столична газета «Ексельз'юор» (місто Мехіко) 15 квітня так завершила свою статтю, присвячену радянським митцям: «Хор імені Г. Верьовки є синонімом краси, запальності, фантазії, віртуозності. Хто не захоплювався українськими піснями і танцями, які виконував цей колектив?.. Хор виступає видатним посланцем СРСР і своїм високим мистецтвом об'єднує народи всієї землі. Робить він це з радістю і любов'ю...» І, звичайно, відзначилася виконавиця українських народних пісень Ніна Матвієнко.

Заслуженою популярністю користуються пісні та симфонії А. Штогаренка, Г. Майбороди, С. Людкевича (до речі, минулого року за рішенням ЮНЕСКО весь світ ушлявляв його прижиттєве сторіччя з дня народження), А. Кос-Анатольського, К. Данькевича, П. Майбороди, А. Філіпенка, О. Білаша, І. Шамо, К. Домінчена, Н. Андрієвської та інших широко відомих композиторів. Хочеться навести справедливі слова Олександра Білаша: «Беру на себе сміливість стверджувати, що кращі пісні П. Майбороди — це вже наша пісенна класика, про що незаперечно свідчать хоча б «Кол-госпний вальс», «Ми підем, де трави

похилі», «Пісня про рушник»... Найвища оцінка пісні — це коли її співає народ. Платон Майборода — справді великий народний композитор. А слідом за його піснями линуть до серцець людських чудові мелодії наших прославлених майстрів».

Визначним явищем естрадного мистецтва є виплеканий Юрієм Тимошенком та Юхимом Березіним свій сонцем просвітлений театр, де з успіхом виступають вокально-інструментальний ансамбль «Граймо» і талановита естрадна співачка Юлія Пашковська.

Сила сатирико-гумористичного дуету Тарапуцьки і Штепселя полягає в яскравій своєрідності їхньої артистичної манери і в партійно спрямованій мистецькій інтерпретації репертуару. Особливо художньо виразний і чітко ідейно цілеспрямований спектакль вони створили до свого шістдесятиріччя (1979 рік) «Хвилюйтесь, будь ласка!».

Неухильно виконуючи ленінські заповіді про монументальну пропаганду, видатні митці соціалістичної культури створили вікопомні зразки мистецтва — Галина Кальченко зуміла естетично вражаючи втілити в пам'ятник Лесі Українки образ співця революційних ідей; дев'яносторічний корифей трьох муз Іван Кавалерідзе на Червоній площі древнього київського Подолу виваяв інтелектуально опромінену величаву постать філософа Григорія Сковороди, з саков якого, як говорив Каразін, виріс Харківський університет. Ці епохальні твори мистецтва вже знайшли світову славу. До шістдесятиріччя Великого Жовтня В. Бородай, В. Зноба, І. Зноба спорудили на центральній площі столиці України грандіозну п'ятифігурну композицію, виконану в червоному граніті й

бронзі з монументально кличною постановкою в центрі групи вождя Соціалістичної Революції — Леніна. Скульптурна композиція трьох визначних майстрів немовби увінчує цілу живописну і скульптурну Ленініану, створену художниками України.

Безсмертні ідеї Леніна, комуністична партійність осяяли мистецтво соціалістичного реалізму. Дуже виразно сказав про це народний артист СРСР, лауреат Ленінської премії Анатолій Солов'яненко: «Яку б я пісню чи арію не виконував, де б я не виступав — в Парижі, Лондоні, Мілані, Нью-Йорку, — я завжди відчуваю себе посланцем радянського народу. Тому й прекрасне наше оперне, балетне мистецтво, що воно окрилене ідеями ленінізму. Радянське мистецтво тому найкраще, найпередовіше в світі, що воно спрямоване Ленініним».

Радянська багатонаціональна культура в усьому вірна прапоріві комунізму, вона ніколи не приховувала і не приховує своєї комуністичної спрямованості, своєї глибокої відданості справі Комуністичної партії. В усьому світі з ентузіазмом зустрічають посланців цієї культури, захоплено аплодують нашим кращим фільмам, кращим спектаклям, нашій музиці, нашим пісням і танцям, зачитуються кращими нашими книгами. В цьому — визнання історичної місії нашої передової соціалістичної культури, яка взяла на себе захист, пропаганду і утвердження найблагородніших загальнолюдських ідеалів гуманізму. Високо підносячи прапор комунізму, радянська багатонаціональна культура натхненно і пристрасно служить найблагороднішій комуністичній справі — утверджувати на землі мир, труд, свободу, рівність, братерство і щастя всіх народів.

ЖАНР МИСТЕЦЬКИЙ НАЙТРУДНІШИЙ

У колі тих проблем, які настійно висуває література і які все ще не знаходять належного «співосмислення» теоретичною думкою, критикою зокрема, слід назвати й проблеми мистецтва.

В українській прозі з'явився цілий ряд творів-роздумів про роль мистецтва в духовному житті народу і місце митця в суспільстві. Відчувається, що поява таких романів, як «Дума про тебе» і «Чотири броди» М. Стельмаха, «Циклон» та «Берег любові» О. Гончара, «Диво» П. Загребельного, «Жванчик» В. Бабляка, «Крізь дні і ночі» Л. Дмитерка, «Хто твій друг?» О. Сизоненка, «Отчий світильник» Р. Федоріва та деяких інших — це не просто наслідок тематичного збігу, а переконливий вияв уваги провідних письменників до проблем мистецтва, що йде від усвідомлення певних змін у співвідношенні між мистецтвом і дійсністю. А може, ці твори визначають наперед, готують перехід мистецтва до наступного етапу розвитку?

Хочу підняти це питання перед критикою і принагідно поміркувати з приводу романів про мистецтво, — предтеч, як здається, нових уявлень про світ прекрасного.

Художнє і наукове пізнання — це рівні крила людського пізнання дійсності. «Перенести в країну ідей всю природу, тобто зрівняти по об'єму зміст свого досвіду із світом: поєднати цю величезну масу уривчастих явищ у нероздільну єдність і організовану цілість... така кінецьна мета розумових зусиль людини», — писав свого часу Гумбольдт, підкреслюючи, що «участь мистецтва у цій роботі показує, що воно належить не до тих механічних підлеглих занять, за допомогою яких ми лише готуємося

до цього справжнього призначення, а до тих найвищих, за допомогою яких ми його безпосередньо виконуємо».

Зараз багато говорять про науково-технічний прогрес, зростання ролі науки, її проникнення у неможливі, здавалось би, сфери людського життя. Але ж зростає й суспільна вага мистецтва, світ прекрасного теж розширює свої кордони; введення в естетичну сферу речей, які перше були немислимі в ній, багато в чому визначає характер сучасності.

Трактування праці як категорії прекрасного ще зовсім недавно викликало полеміку, а тепер міцно увійшло в естетичний побут. Це засвідчив іще VI (1970) пленум правління Спілки письменників України, на якому стояло питання поетизації праці в літературі. Прямітно, що у зв'язку з проблемою правдивого відображення праці красним письменством на пленумі обговорювались загальні естетичні питання. Хочу навести одне лише місце з доповіді Б. Буряка:

«Посилюється багатообіцяючий інтерес (сучасної прози. — І. К.) до проблем мистецтва як до сфери філософсько-естетичної, як до одної з форм пізнання світу прекрасного, — сказав критик. — Це не тільки розширює проблематику нашої літератури, а й збагачує її художньо-пізнавальною інформацією, підносить її, як у нас тепер кажуть, інтелектуальний рівень. Справді, художній твір уже сам по собі є явищем мистецтва. Коли ж у ньому ще ставляться важливі й гострі проблеми естетичного, духовного життя народу, тоді він не тільки викликає закономірний пізнавальний інтерес, а й є незаперечною ознакою зрілості літератури.

На підтвердження цієї думки пошлюся на два романи — «Циклон» О. Гончара і «Дума про тебе» М. Стельмаха, в яких ідеться про глибинне осмислення ролі мистецтва в духовному житті народу, про якісно нове розуміння місця художника в житті суспільства. Все це дає право розглядати долю Богдана Колосовського і Богдана Романишина не тільки як частку історії нашого народу, а й національної естетичної думки («Літературна Україна» від 24 листопада 1970 р.).

Яка ж ця частка? Що знаменує поява в нашій прозі Богдана Романишина, Богдана Колосовського й кінооператора Сергія, Сивоока і Бориса Отави та ще цілого ряду інших героїв — художників, письменників, музикантів? Які зміни у співвідношенні між мистецтвом і життям відбулися під пером українських романістів?

«Диво» П. Загребельного якщо не започатковує, то дає певний поштовх хвилі романів про мистецтво. Окрім свого композиційного новаторства, окрім сміливості історичного мислення, цей твір цікавий в українській літературі ще й тим, що є спробою простежити «початки людського хисту» (слова Лесі Українки). Автор має власну наукову концепцію мистецтва, яка, вивільнившись із роману, могла б бути вагомою не лише естетичною, а й філософською розвідкою. Така строга концепційність, системність є рідкістю в українській романістиці. І те, що її створено, що вона наукова і переконлива, заслуговує на пильну увагу.

Широке поле для роздумів про внутрішній смисл мистецтва дало П. Загребельному давньоруське язичництво, осмислюване в романі не як релігія, а як своєрідна оптимістична, життєствердна поезія народу, певне людське начало.

Політична оцінка «поганства» в романі досить умовна. П. Загребельний дає передовсім естетичне трактування язичництва, осмислює його як стан людства, стан дитинності й одухотвореної сили. Тому в «Диві» багато уваги приділено язичницькому сонцевороту, святковості світосприймання наших пращурів і немає й згадки про людську жертву, що, як відомо, була типовою для поганських обрядів, геть відсутнє зображення дикості, жорстокості, розпусти, які невід'ємні від язичництва. В полі зору письменника тільки те, що має естетичну увагу.

Що побачив П. Загребельний у язичництві — та, власне, й не у язичництві (це тільки форма), а в самому способі життя древньоруського народу?

Життєтворчість! У романі виразно протиставлено два протилежних естетичних начала. З одного боку, мистецтво, яке перетворює людину на аскета, співаючи її життєві сили, як упир, а з другого — глибоко проникла в людські «труди і дні» оптимістична життєтворчість, котру знаходить письменник у побуті прадавніх полян і древлян, їхні пісні, дяги, обряди, календарний цикл, в якому свято змінюється святом, здатність одухотворювати дерева, воду, грім, шлях — це все поезія, невіддільне від життя мистецтво.

Сивоок творить прекрасне в соборах і в житті. Засланий на острів Пелагос, він навчає незбагненну й німу островитянку Іссу говорити і в такий спосіб, якщо вірити авторові, «вибудовує» душу дівчини, змушує її забути своє пригнічене невільницьке становище. І в Іссі розкривається зболена бездонна жіночність, що згодом стане чарами Євхаристії.

Відносини з Іссою характеризують двоєдину природу мистецького таланту Сивоока. П. Загребельний асоціює їх із зведенням храму: Сивоок вибудовує на кам'яному острові «дві химерні й дивовижні речі: собор із камінного мережива і дівочу душу в звуках своєї далекої прекрасної мови...»

За наказом Ярослава Мудрого, розписуючи Київську Софію, Сивоок «мав намір по завершенню розпису своїх веж розмахнутися попід отими пісноокими святими безмежжям слов'янського сонцевороту. Він змалює з одного боку осінній сонцеворот у пишноті золотистих лісів, у щедрості ланів, у буйнощах людської плоті. Хай костеніють висхлі християнські святі над цим вічно триваючим святом великого народу. Бо хіба ж відають вони про великі радощі весни, освяченої проростанням трав, струмуванням березових і кленових соків, пробудженням городів, сіл, цілого люду, коли всі городи розбентежаться і села сколотяться, мужі й жони вийдуть в луги й болота, в пустині й діброви і починаються нічні хороводи, безчинний гомін іде над усією землею, пісні лунають, голоси сопілкові й струни гудуть, б'ють у бубни, вигинисто походжають у колі молоді дівчата, знадливо покивають досвідчені жони, наосліп

блукають руки, витупцьовують ноги, гарячі доторки, темні поцілunki в мимойдучій ночі».

Сивоок не зобразив сонцевороту на стінах Софії, але, кохаючи Ярославу, він чинить його в житті. Творчий домисел автора перетворюється на високу художню доцільність. «Не було сонцевороту на стінах собору, але був він у душах цих двох, буйний, нестримний, повний захвату й знади сонцеворот, що поєднав у собі весну й осінь, зиму й літо, всі пори року, всі барви, голоси, звуки. Безжурні й безтурботні жили вони, мовби лишилися тільки вдвох на цілій землі, не існувало для них нічого поза ними самими, стали вони вічними одне для одного, потопали в шаленстві, бо створені були тільки одне для одного».

У вічність Сивоок заповідає величну Софію і сина від Ярослави, «з його (Сивооковим.— І. К.) талантом і горінням в душі». Дивом, про яке захоплює розповідає П. Загребельний, є не тільки «сограження» золотозарного київського собору, а й геніальна життєтворчість давньоруського будівничого, митця в житті, в коханні.

Іншими барвами малює письменник образ Бориса Отави. Цей вчений, професор, історик і мистецтвознавець, що талановито досліджує шляхи естетичного розвитку людства, виявляється вкрай безпорадним у відносинах з Таєю. Силою розуму, енергією Борис полонить увагу художниці. Але він — не Сивоок, він не здатний творити кохання, сонцеворот свого життя. Гіркі й слухні слова кидає йому Тая: «Ти виявився людиною тільки одної ідеї, одної лінії в житті, однієї тільки справи, а одна тільки справа, навіть велика, — це для людини мало... Вона пригнічує людину, перетворює її на жертву... Людині мало тільки самого собору! Людині потрібен цілий світ!»

Роман Бориса і Таї — не довісок у «Диві», Історія цього кохання — то пристрасний і сповнений тривоги роздум про сучасний світ, людську душу на порозі третього тисячоліття історії. Фанатично захоплений науковою роботою, Борис Отава відчужується від чисто людського: в нім гине талант кохати.

П. Загребельний виступає за повнокровне й гармонійне людське життя. Над зодчеством і малярством письменник споваршує велике мистецтво життєтворчості, що оперує не барвами,

мармуром і гранітом, а безліччю елементів, з яких складається життя.

Одухотвореним відчуттям краси людського існування пронизаний роман М. Стельмаха «Дума про тебе».

Поетичність Стельмахового світобачення не має нічого спільного з «ліричним безпредметництвом», «прикрашаємством дійсності», «ідеалізацією позитивного героя», хоча деякі критики й пробують довести протилежне.

Роздуми героїв «Думи про тебе» пройняті турботою про людяність. М. Стельмах пильно дослухається до «голосу із серця» (В. Стефаник) селянина. І вміє переплавляти ту його мову на узагальнення, позначені карбами високої філософської значимості. Джерело Стельмахового гуманізму — у близькості до народу, його вивіреної віками спокійної і світлої мудрості.

Свого часу Максим Рильський звертав увагу науковців на потребу детального вивчення народного світогляду, переплетіння в ньому моральних і естетичних категорій.

«Народна естетика, зокрема естетика українського народу, — писав поет у нарисі «Народ і краса», — повинні бути предметом пильного дослідження, яке дасть далекосяжні висновки»¹.

Творчість наскрізь приймає життя трудового народу. Не лише чудові вишивки, майстерно оброблені глечики, розмальовані печі, хатній реманент, пісні й танці складають народне мистецтво. Ним є і досвітки, гулі, весілля, тризни й самий життєустрій народу.

Пригляньмося до роману «Дума про тебе». В ньому все — від інтонацій голосу персонажів, їхньої ходи, мотивування дій і вчинків, строю думки до пейзажів, сюжетних поворотів — набуває значення естетичного.

Далекий від повзучого реалізму з його холодними сірими фарбами, М. Стельмах дотримується в романі сонячного колориту, яскравих, «відкритих» кольорів, традиційних для мистецтва нашого народу. Не буденність — свято життя зображує письменник у «Думі про тебе». Буднів як таких не стрінемо в творі, як не стрінемо їх відображення в українському фольклорі, малюнках, розписах, вишиванні.

На відміну від Бориса Отави, Богдан Романишин, герой роману «Дума про тебе», не лише вивчає мистецтво наро-

¹ Вечірні розмови. К., Держлітвидав, 1964, с. 164.

ду, а й, як поет, творить на його основі своє власне мистецтво, не лише осмислює життя народу, а й живе цим життям.

Трагедія втраченого кохання не призводить Богдана до внутрішньої кризи, не відслонює від прекрасного. Молодий учитель тонко відчуває радість буття і його людського щастя — щастя жити, яке не можуть потьмарити ніякі страждання.

Фольклорні студії цікавлять Богдана не лише як вчителя-науковця, а й як поета. «Мудрість народної пісні, прозорість її слова і таємничий дар мелодії, що відразу ж поведе твою душу на береги історії, на тихі води, і ясні зорі, і на жалі чи теж одразу викреше з серця іскри завзяття, — це стало його (Богдана. — І. К.) смутком і радістю».

Народна пісня осмислюється в романі як характер, як посередниця між людьми й природою. Через ставлення до пісні письменник розкриває відношення своїх героїв до життя. Вона (пісня) наближує до Богдана Романишина довколишній світ. «Загриміло. Прямо над нашою головою блискавично розбухала хмара, ось вона виплеснула в луки стрілу громовиці і грім. Богдан підвів голову, ковшем підставив руки під шум, що вже дав перші краплини дощу, засміявся і тихенько заспівав щедрівку:

Та пустимо стрілу,
Як грім по небу,
Та пустимо з кіньми,
Як дрібен дощик,
Та блиснем шаблями,
Як сонце в хмарі.

Герої М. Стельмаха невіддільні од пісні. Пісенні інтонації, порівняння, узагальнення, організують їхню мову. Письменник уважно стежить за мелодією голосів своїх героїв. Поезія «Думи про тебе» близька пісенній поезії, котра народжується у суплітті слова і «чару мелодії».

М. Стельмах буквально «оживлює» народні пісні, перетворюючи їхню поезію на обставини реального життя. «Гай, гай, коли то було? Коли то і йому (Максимові Туровцю. — І. К.) з вечорів висявали підведені вогким золотом місяця очі і виколисувався дівочий голос:

Коло млина калина,
Там дівчина ходила.
Ромен-зілля копала,
Свою неньку питала:
Кого, мати, чарувати?

І справді, за водою, коло млина, стояла собі, наче в малюванні, хатка-білянка, була побіля неї і калина, і жило в тій хатці босоного чорноброве дівчисько, в якого не було ні батька, ні матері, тому й не мало з ким порадитись, кого чарувати...»

Перетворення пісні на обставини має в романі естетичну й філософську значимість. «По величчю, — писав О. Потебня, — названо спів взагалі»¹. Українське «співати» походить із давньоруського «въспѣвати». Художнім підтекстом зображення (у наведеному уривку) весняного пейзажу через пісню є те оспівування, возвеличення життя, що ним, як сонячним промінням, пронизані сторінки «Думи про тебе».

Пісня — то досконалий витвір народного мистецтва. Нею, а отже, й найвитонченішою поезією оповитий кожен рух Стельмахових героїв. Вони живуть у мистецтві, живуть мистецтвом.

Ю. Бурляй, критик роману «Дума про тебе», свого часу зауважував: чи не забагато у романі поетів? Мабуть, ні, не забагато, бо таке вже в М. Стельмаха художнє бачення світу, що в його творах усі позитивні герої наділені просвітленим, сталим народним відчуттям радості буття, поети.

Яскраві характери постають зі сторінок роману «Чотири броди».

Долі позитивних героїв М. Стельмаха починаються і розвиваються в реальній дійсності, а переходять у пісню. Червоний козак Шульга втикає при березі свою вербову «ногу», й вона проростає живим деревом, вкривається листом, тільки роса гірка... Яка деталь! Здається, народна пісня проростає в романі. Батько Данила Бондаренка, герой громадянської війни, кидається з шаблею на ворожу батарею. Його зупиняє пряме влучання снаряда. Ні, не зупиняє — шалений лет червоного козака стає вічністю. Смертельно поранений Данило, рятуючись від погоні, бачить калиновий вітер — отой вітер добра, щастя, надій, який віє в людських душах, і сам калиновим вітром вривається в душу читача...

Хтось може трактувати ці та інші епізоди вибухової розв'язки характерів як літературний прийом. Але справа не в прийомі, а в тій концепції людини, яку сповідує М. Стельмах. Він обстоює невмирущість добра. Людина, що звіку-

¹ А. Потебня. «Объяснение малорусских и сродных с ними песен», т. 11, с. 628.

вала в боротьбі за краще майбутнє, у чесності, безкорисливості, праці, для автора безсмертна, її життя лишається для інших піснею, додає світові мудрості й краси, лишається в колективній пам'яті народу нетлінним витвором найвищого, найтруднішого, найголовнішого мистецтва. Життя переходить у красу. М. Стельмах пильно простежує цей процес.

У «Чотирьох бродях», як і в інших полотнах М. Стельмаха, досить часто надібуємо прями чи опосередковані згадки про Золоте Відродження. Мені здається, що й у власній концепції людини використовує письменник гуманістичні традиції великих майстрів минулого. Справді, і Данило Бондаренко, і Шульга, і Мусульбас — це не «просто» люди, не «звичайні», «рядові», як то кажуть, герої. Це особистості прекрасні, гармонійні, втілення авторського ідеалу. І жіночі образи Оксани, Мирослави, Олени Гримич — не просто характери «звичайних» жінок. М. Стельмах пише їх і як мадонн, втілюючи свій ідеал жінки. Він оспівує (так, саме оспівує) святість материнства.

На долю героїв твору випадає повна міра випробувань, трагізму. Але і в горі, стражданнях вони прекрасні.

Глибоко поетична творча програма М. Стельмаха, його художня концепція дійсності. В прозу приніс письменник манеру зображення, притаманну власне поезії. Від твору до твору можна спостерігати, як поетичний зміст «штурмує» під його пером прозову форму, завойовуючи чимраз нові рубежі. Своєрідність цього процесу в М. Стельмаха полягає в тому, що специфіка прози не нівеється, романтична форма не губить своїх жанрових ознак, не розпливається, не перетворюється на нечитабельну ритмозу. Навпаки: стає дедалі економною і гармонійною, дедалі поетичною і яскравою. В цьому роман «Дума про тебе» є новим творчим здобутком письменника.

Сенс філософії роману — в утвердженні гуманізму, в особливому поетичному світосприйманні, коли в людській особистості завважується передусім творче начало, душевна глибина й краса.

Роман О. Гончара «Циклон» помережаний глибокими роздумами про мистецтво. Герої твору вміють бачити прекрасне в житті.

Тонким відчуттям мистецького наділений образ оператора Сергія. «Я певен,

що кінь знає хвилини натхнення. Скільки в нього пластики, артистизму», — заявляє Сергій. А ніч він сприймає як «творчий процес нічний». Дивлячись на розмальований, як писанка, сільський клуб, оператор пригадує, що орнамент той з сорочки голови колгоспу. А сорочку вишивала мати, по-звірячому закатована бандитами. Повернувшись з фронту, голова звелів перенести орнамент з машишки (вона тільки й зосталась, бо сорочка зотліла) на сільський клуб. «І тепер яскраві серед садків прекрасний будинок-писанка, весь в художній оздобі. І всі кажуть: «То сорочка нашого голови...»

Цей нібито непомітний, але бездонний у своїй життєвій філософічності епізод нашоухує Сергія на роздуми про внутрішній смисл мистецтва. «Ганяючись за Кафкою і Бергсоном, чи не прогавлюємо ми чогось важливого поблизу», — роздумував оператор. — Ось життя чиєсь перецвіло творчістю... Життя перейшло у мистецтво, а мистецтво знову проростає в життя — так воно тут коловоротиться».

Міркуючи над філософським сенсом мистецтва, Сергій уважно придивляється до життя народу. Сільський клуб, на стінах якого ніби самі долі голови колгоспу і матері його вихлопнулись у барвисте плетиво орнаменту, — це відкриття для оператора. Справжнім одкровенням для нього є й слова сільського сторожа, котрий на Сергієве запитання: «Для чого мистецтво?» — відказує: «А для чого дерево цвіте?» Аналітичний, схильний до образного мислення розум оператора одразу ловить сховану в цих словах глибоку думку:

«Для чого дерево?.. Здорово. Вхопив саму суть мистецтва... Виквіт життя, цвітіння життя, і роздум під його кроною, і хвала йому — тут все синтезом, і він (Сергій. — І. К.) має знайти належний вияв у фільмі... Так, хотів би й себе висловити в отих полонених, в їх незмиренності, в їх солідарності, в самому мотиві кохання, що виквітло навіть перед лицем зла... В цьому хай буде наша полеміка з тим мистецтвом, яке втрачає відчуття кореня й цвіту, втрачає смак до відтворення людини, перестає бути поетом людського».

Як найвищий мистецький жанр трактує письменник людське життя. Випиуючи психологічні портрети своїх героїв, О. Гончар подає долю людини як життєтворчість. Саме її — цей найвищий ви-

раз людського в людині — мріє втілити в своєму фільмі Богдан Колосовський.

Роман сповнений гуманістичною вірою в невичерпність творчих сил народу. «Трагічна поезія народу» напуває Богдана, оператора Сергія, Мирославу. Переживаючи гостре невдоволення собою, Мирослава надто нігілістично ставиться до свого навчання у ВДІКу: «І нічого інститут мені не дав, та й взагалі хіба можна навчити мистецтву? Хто вчив Довженка? Заньковецьку? Замість учти жити, глибоко почувати, нас упродовж п'яти років учать імітувати почуття...»

Де ж сформувався талант Мирослави? Що витворило її артистичну душу? Життя народу, часткою якого вона є. У хаті, де минуло дитинство акторки, «жила повага до мистецтва як до чогось серйозного, значного в людському житті. Карб естетичний лежав на всьому, що оточувало тебе, все несло на собі знаки творчості: і колиска, в якій тебе колисали, і піч кахляна, і різьблена ложка з дерев'яним кілечком, і мамині писанки, підвішені на ниточках попід мисником... Весь рід мовби зійшовся в тобі своєю творчою снагою, піснями-співанками, дідуневим умінням вирізьблювати в шматку дерева свої фантазії і маминим вишиванням на всі способи — то хрестиком, то низинкою, а надто ж отією красивою гладдю: по білому тлу ніжним, плавким музикальним контуром... Доля народу — хіба ж не відбилась вона в тобі самій, у новій твоїй судьбі?»

Ось де початок хисту Мирослави, художнього хисту взагалі — в творчій сназі народу.

Герої «Циклону» цікаво мислять над долею мистецтва, над тим, які нові його жанри виникнуть у прийдешньому. І тут трактування кінематографістами життя як якогось всезагального людського мистецтва — а саме в такому руслі йдуть їхні роздуми — має велику філософську й художню доцільність. Адже надзвичайно комплексний кінематограф, що може показувати і океан, і згарцища війни, і степ, — не бутафорський, мальований, а справжній, у всій його естетичній довершеності, і весілля, і вулицю з людьми, — з усіх мистецтв стоїть найближче до реальності, найвільніше оперує нею, з технічного боку найдосконаліше може відтворювати її.

Магістральний напрямок розвитку мистецтва — у поступуванні до дійсності.

Ця думка дістає в романі широке обґрунтування.

Поетами життя вивів О. Гончар і героїв «Тронки», «Бригантини», численних новел, роману «Берег любові».

Ось голова колгоспу Чередниченко розповідає Інні Ягнич про Хлібодарівку. Їхня розмова — «програмна» у творі:

«— Справді, село як у пісні... Ніде, здається, такої краси не бачив... Ти, Інко, поїдь коли-небудь в ту Хлібодарівку: якихось півсотні кілометрів — це ж тепер не даль. Може, оспіваєш. Тільки їдь навесні або краще раннього літа, коли хліба красуються. Колись я сам в таку пору туди потрапив... Сільце невелике, але справді мальовниче, в такім вінку природи, ну куди там нашій Кураївці... Знадокола наче й під'їзду до тієї Хлібодарівки немає, звідусіль пшениці, пшениці підступають до самих вікон, до самих дахів! Вийшов з машини й стою, зацікавив: рай. Тихий рай. Нічого зайвого, все тільки найнеобхідніше: житло людське й колос... Та ще бджола десь брилить у повітрі... Ну, а колосся — ліс золотий! І вся ця затишна біленька Хлібодарівка разом з вікнами потонула в ньому, в тому колоссі. Тихо, тихо. Нікого ніде. Нива в безмовності дозріває. Жайворонок у небі тюрлює. Не видно його, десь високо, аж біля сонця... Колосся до щоби торкається. Ех, Інко, Інко, якби я був поетом!

— Ви й так поет,— сказала вона зі щирістю, бо промовляло до неї зараз саме людське натхнення.

— Який я, Інко, поет. Господарник я, хлібороб, та й усе. Дядько твій, оріонець,— ото поет!.. Ти його послухай, коли він в ударі...

— Ви для мене обидва поети. Справжні. Не книжні, не вигадані. Поети життя...»

І Чередниченко, і старий моряк Ягнич — майстри своєї справи. Праця для них — категорія естетична.

Про Ягничу пише О. Гончар: «Небагато що Ягнич умів у житті, морських лоцій, скажімо, так і не навчився читати, але те, що вмів, то вже вмів досконало, у цьому був майстром. Бо треба паруси не просто зшити, ти повинен кожен парус озброїти, обшити парусину сталевими тросами, доладувати по краях всіма необхідними деталями, щоб найлютішу бурю витримала твоя робота: а це вже вміння, хист, це вже мистецтво!»

Така спрямованість, мета героїв Олесь Гончара — досягнути в роботі

мистецьких вершин, перетворити її на творчість, поезію.

Образ старого майстра, зрозуміло, символічний. Мистецтво ставити паруси... Адже саме про мистецтво окрилювати душу, надавати їй силу в подоланні труднощів життя, бачити світ у кольорах, гармонійних співзвуччях написав О. Гончар свій роман.

Саме такий герой, який враження життя переливає у своїй душі на поезію, — центральна постать романів О. Гончара. В романтичному світосприйнятті письменника закладена бездонна мудрість, філософська глибина, зачерпнута з оптимістичної філософії народу. Воістину й сам художник схожий на Ягничу великим і рідкісним умінням окрилювати людину. Нібито й старомодний Ягничів фах при темпах нашого життя, при тому, що давно вже віджили своє вітрильники, давши місце ракетам і надзвучковим літакам. А людині завжди потрібні вітрила. Ця проблема від початку світу, вічна, бо не досягнути без них берега любові, якого прагне кожна душа.

Часто письменники вражають читача, беручись за надскладні наукові проблеми, розповідаючи, скажімо, про фізиків, які працюють над приборканням атомної енергії, про біологів, які розгадують таємниці народження. Вже створився стереотип: що складніші проблеми вирішує герой, то він сучасніший. І раптом з'являється «Берег любові» з центральним (мабуть, саме в цьому образі зосередження твору) образом «вузлов'язу» Ягничу... Не сучасно? Ні, це сучасніше, ніж у численних книжках, де дія відбувається в суперскладних лабораторіях. О. Гончар звертає увагу на те найважливіше, що є в людині. Певен, майстер вітрильної справи Ягнич не менш актуальний, ніж модні зараз фізики та біологи.

Долям кінематографістів присвячений роман О. Сизоненка «Хто твій друг?» — досить гострий, полемічний. Роман заселений мислячими, неспокойними людьми, має цікавий, інтригуючий (у гарному розумінні слова) сюжет. Непідробним драматизмом сповнені ті сторінки твору, де розповідається про смерть матері головного героя; оригінально виписані епізоди зйомок кінофільму; не як екзотику, а по-філософськи, осмислено розкриває автор красу карпатської природи і людей. До речі, увага наших письменників і кінематографістів до цього своєрідного куточка України не випадок —

там, серед стобарвної мальовничості гір, живе не менш яскрава мальовничість людських стосунків, там на повні груди можна вдихнути пахощі всеосяжного народного мистецтва, котрим сповите і житло людське, і душа. У романі «Хто твій друг» чимало свіжих спостережень у цьому плані.

Та, як здається, до глибокого синтетичного узагальнення суті мистецтва, давніх і сьогочасних стосунків його з дійсністю О. Сизоненко все ж не сягнув. Помітно гальмує думку автора надмірна прив'язаність до факту, надмірне заглиблення у суто виробничі стосунки між працівниками кіностудії.

Але повторюю: роман полемічний. У нім висувається цілий ряд гострих естетичних проблем.

Дещо невизначним постає образ письменника зі сторінок загалом проблемного і хвилюючого роману Я. Стецюка «Зелений кут». Автор фіксує лише те зовнішнє, що засвідчує приналежність героя до письменницького цеху: Іван Гончарук спостерігає життя, прислухається до розмов, придивляється до людей, поводить себе як інтелігент, та й не більше — його характер, своєрідність таланту залишаються не розкритими. Може, Я. Стецюк не мав на оці заглиблюватись у таїни письменницької праці та психології? До деякої міри це й справді так. У центрі роману не творча праця письменника Гончарука, а трагічна, понівечена війною доля його товариша Миколи Кравця. Та все ж події подаються крізь призму думок і почуттів письменника, і це зобов'язувало автора бути більш ретельним у розкритті його образу.

У романі «Зелений кут» Я. Стецюка не раз загострено увагу на проблемах праці, проте автор не намагається по-філософськи проникнути у предмет дослідження. Аби не бути голосливим, наведу діалог, що відбувається між Гончаруком і інженером Андрієм Луговим:

«— У кожного з нас бувають жнива. І відпочити після них не гріх. Часом є потреба про все забути... про все на світі, відключитись від усього... (Це говорить Гончарук.— І. К.).

— Мені чомусь здавалось, що твоя професія не дає такої можливості,— не зовсім твердо сказав Андрій.— Процес творчості — це, по-моєму, безперервний процес... як своєрідна ланцюгова реакція...

— Звичайно, до деякої міри,— неохоче відповів Іван.

— Оце зараз у мене раптом з'явилася думка: а може, це властивість кожної людини, яка не може без праці?— Очі Лугового зайнялися гарячою жвавістю, і він заговорив, усе більше захоплюючись: — От я вже кілька днів у селі. І коли залишаюся у хаті, коли не знаю, куди руки діти, мені стає ніяково. Здається, хоч дров нарубаєш — і то полегшає».

Закінчується діалог тим, що друзі йдуть у поле, де саме «вирішується доля врожаю». Чи розкриває ця розмова роль праці у житті героїв? Мабуть, ні. Автор лише популяризує (у белетризованій формі) ту добре знану істину, що людина не може не працювати. І, змарнувавши на цю роботу чимало зусиль, не помічає чогось більшого, вагомішого у ставленні своїх героїв до праці. Знову скажуть: «Зелений кут» Я. Стецюка — не трактат з естетики праці, ця тема не головна у романі. Вірно. Та все одно хотілось би, коли вже заходиться у художньому творі про працю, щоб ця розмова велася на найвищому філософсько-естетичному рівні. Не важить, торкається автор цієї проблеми у розгорнутих епічних медитаціях, невеликою діалозі чи коротенькій репліці.

В. Белінський розрізняв поняття життя і дійсність. Життя — то щось безмірно високе, прісносвітле; в нім — вічність, таємнича принада існування. Дійсність є чимось минулим, таким, що оточує людину повсякчасно і найтісніше, — власливо, є отим «кожноденням», «щоденням», «буденням», про яке зараз так багато пишеться і говориться. Справжнє мистецтво поєднує, наближує до людини життя, все те велике, що діялось і діється на світі, сповершує над буденністю, нагадує про високість людського призначення. Тому дещо дивно виглядають спроби окремих критиків зорієнтувати письменство на зображення будення, «неяскравої героїки праці», «простих», «звичайних» людей. Людські помисли, праця, складність людського життя не обмежуються буденністю, «життєвською прозою». Надто ж у наш великий час — час комуністичного будівництва.

Герой роману Л. Дмитерка «Крізь дні і ночі» — лікар «швидкої допомоги», представник досить-таки непоетичного фаху. Щоправда, свого часу Андрій Ващенко мріяв про мистецьку долю, хотів стати художником. Ну, не вдалося. «Ма-

буть-таки тому, — зазначає Л. Дмитерко, — що не вистачило жаги, яка спопеліла б усі інші бажання, крім одного-єдиного. Забрало тієї пристрасті, яка не зважає на біль, на муку».

Отож, мистецтво не стало професією Ващенко. Та все ж воно не обминуло його життя. Молодий лікар одружується з кінозіркою. І для нього починаються нові дні, сповнені поезії й драматизму. Невдовзі після одруження Ніна полишає Андрія і переїжджає до Москви, стає акторкою драматичного театру. Та це не означає для неї розрив з чоловіком, вона зберігає вірність йому. Дещо дивне кохання приносить багато страждань молодому лікареві, але разом з тим воно робить його життя значимішим, прекраснішим. Кохання є людським мистецтвом Андрія Ващенко, на цьому постійно наголошує автор. «Ні, він (Ващенко.— І. К.) ніколи не знав такого шаленства, заради якого покинув би кохану людину, як це, не вагаючись, зробила Ніна!..

Його лікарська професія? Так, він любить її. Але це не жага, не пристрасть, а скоріше усвідомлення обов'язку. Мистецтво ж залишилось для нього лише дорогим спогадом, якого не вивітриє час, не торкнеться забуття. Як і спогад про Ніну.

Кожен новий контакт з мистецтвом збуджував у Ващенкої душі безліч ясних і неясних, виразних і затуманених згадок, навівав радість і журбу, схиляв до роздумів. Дрібні щоденні турботи здавалися мізерними, не вартими уваги. Як оті невправні штрихи на полотнах закарпатських живописців, котрі він знехтував, скинув з рахунку. З'являлося відчуття величчя і неповторності життя, виникла потреба міряти події високими неминущими категоріями».

Кохання до Ніни відкрило перед Ващенкою красу людських відносин, оте, як говорить один з героїв роману, «мистецтво життя», «не менше, ніж музика, кіно і навіть театр». В душі молодого лікаря пробуджуються творчі сили, зростає переконання, що мистецтво невід'ємне від людини, яку б професію вона не мала.

Фінал твору — документальний. Ващенко їде на виклик до помираючого Поета, у рисах якого читач пізнає автора «Голосіївської осені». Зворушливо, навіть з благоговінням написані ці сторінки. Недаремно ввів Л. Дмитерко у свій роман образ великого митця, життя якого є прикладом високого людського

мистецтва. Звістка про Поетову смерть збуджує в душі молодого лікаря цілий вир роздумів про сенс життя. У цих роздумах розкривається художній задум роману, формулюється його головна ідея.

Ващенко «знов і знов питає себе: в чому та могутня сила, яка спрямувала руку хворого до записника в останні години життя? Що це — спогад про давнє кохання, та й тільки? Чи, може, покликання, обов'язок? Або сама поезія?..

Чи не в ній та чародійна сила, яку ми часто губимо на стежках і дорогах буденщини?

Поезія життя...

Сила, без якої важко жити, а ще важче вмирати...»

У романі В. Бабляка «Жванчик» не стрінемося з образами художників, композиторів, письменників. Але це твір про мистецтво, споконвічне мистецтво селянського життя, буйно розквітле за радянських часів.

Оповідь В. Бабляка сповнена високої поетичної значимості. Жванчик у романі — це не маленьке, нічим собі не примітне подільське містечко, — це, як пише автор, цілий «жванчицький світ», повитий красою навіть у годину війни. Герої В. Бабляка відчувають велич своєї праці: «найкращої праці людської — хліб ростити».

Ганні Побережній, героїні однойменного оповідання, «не було відоме слово «поезія». Однак поезія оточувала життя цієї трудівниці.

Трагічно склалася доля жінки. «Син», котрого випадком підбрала вона у лісі, котрому віддала найкращі молоді роки, виявився негідником. І от на суді Ганна Побережна зрікається його.

Характерною рисою цієї «бувальщини», як і всіх інших оповідань, що укладають роман, є її монументальність, що йде, очевидно, від народної творчості. Беручи якийсь окремих факт, письменник уміє розкрити в ньому долі своїх героїв, щось найбільш визначальне в їхньому житті. Любов до нерідного сина — то все життя Ганни Побережної, минуле життя.

Вже позаду й весна юності, і молодість, віддані Миколі. Для Ганни почалася осінь. Але й ця пора прекрасна, її зігрівають спогади про немарно прожиті життя, життя у праці.

...Стоїть вересень. У лісочку, де опісля суду спинилися на відпочинок Ганна і старий Юхим Танасійчук, «господарює

вересневий день. Сонце з полудня. Безвітряно. В полі — по жнивях, на лугах — по косовиці. Де-не-де золотіють скирти соломи, сіріє пересохла рілля. Долом — оксамити молодих отав. Ліс, пташиний, пронизаний сонячними мечами, виден глибоко, до найдрібнішої галузки. Йде до того, що у цьому році ніщо не вирине з землі, не розпустить листочки, не зацвіте, не спарується... Все непогано пожило під щедрим сонцем, набулося, залишило добре насіння і, натомлене тією чудовою роботою, непомітно стариться, окутується золотавим забуттям...»

Жінка пригадує. Оті «дні, роки, події, прожиті з Миколою, починаючи від того весняного ранку, коли юною, гарною підняла його у Кривчицькому лісі на свої тонкі дівочі руки й понесла через усе життя аж до сьогодні, до суду...» Спогад про Миколу викликає у Ганни незлість, не прокльони, а тихий смуток. Замирившись, жінка «інколи зітхає, часом усміхається»... Вона не шкодує, що чинила добро. Керуючись витонченим художнім почуттям, автор не вкладає в уста селянки патетичного монологу про те, що колись все гарне, посягне нею, дасть рясні сходи, оновиться. Мабуть, Ганна Побережна не думає про це, як не думає про поезію. Вона цим живе, та й годі.

Для Юстинки, героїні оповідання «Дзвоники під чобітками», життя щойно починається. Дзвіночки, вигадані шевцем Степаном, співають їй про кохання — від ранку до вечора видзвонюють «бронзові галагончики». Юстина Поліщук — обліковець. В теплих тонах виписує автор портрет дівчини, тонко розкриває її внутрішній світ, що постійно збагачується від контакту з людьми. Обліковуючи працю, Юстинка робить мимохіть ще одну «цікаву річ», на яку, як пише автор, жодними тарифами не встановлено норм — «серця слухає». «Жванчицькі пісні, баб'ячі розповіді, погляди очей, вирази облич, сльози раптові й тихе зітхання, суперечки, веселощі, красномовне мовчання й багато іншого добра густо огортають душу чутливої дівчини з кожним новим кроком. Тут упору підспівати їй гарним підголоском, як ото дівчата коло Рущака або Соколицької криниці, заплести Юстинчині видіння музичними биндами.

Славно роблять те дзвоники під чобітками: «Дзінь-дзелень!.. Дзінь-дзелень! Дзінь-дзінь-дзінь!» — співають вони, й увага дівоча наповнена по самі вінця...

Дзвони, Юстинко, дзвони! Збирай у свої дзвоникі пісні людських доль і розголошуй білим світом! З тих вражень зроста добрий заміс, а з нього — хліб гожий. Хто знає, може, колись і Юстинка виспіває своє серце людям...»

І таки виспіває, коли дочекається коханого. «Понесе Юстинка йому сині очі й щире дівоче серце. Міцні руки й древню мудрість хліборобської праці. Світанкову усмішку й ніжну розмову вечірню. Вірність лебедиці, відданість голубки. Ласку в дні печалі, стійкість у дні розлуки. Невсипушу турботу й радість материнства. Щастя родини й довічну любов. Усе, що наспівали їй у полі дзвоникі під першими чобітками...»

Нехай вибачає читач за, може, дещо надмірне цитування. Але у наведених рядках роману доволі точно означено деякі характерні риси житейського мистецтва людини. Того мистецтва, котре осягає і Юстинка, працюючи колгоспним обліковцем.

Пісенні долі, позначені золотим «карбом естетичним», вивів В. Бабляк у романі «Жванчик». Створюючи образи любих серцю земляків, письменник піднявся до високої правди життя, спромігся передати ту його поезію, без якої — хочу ще раз згадати слова Л. Дмитерка — важко жити, а ще важче вмирати.

Активно осмислюють життя як мистецтво і письменники молодших призовів. О. Дмитренку, О. Шеренговому, Ф. Зубаничу, С. Пушику, М. Суховецькому та іншим властивий загострений інтерес до характерів, які вміють прикрасити, просвітлити піснею, казкою.

У якомусь журналі вичитав я, що казкарське мистецтво нині занедбане, що народ не творить більше казок. А в талановитій повісті Ф. Зубанича «Довбушеві гори» спіткаємо привабливий образ українського казкаря Андрія Калина, зі слів якого записані цілі книжки, що не раз перевидавалися в Ужгороді, Москві, Берліні, Празі. Й у Калиновому селі Горінчевому є цілий колектив народних казкарів: Митро Петрик, Юра Ревтя, Юра Тегзя-Порадюк, Юра Головка, Ілько Толицьовий. У наш час, виявляється, є на Закарпатті отаке село, що дало більше трьохсот казкових сюжетів!

Ще багато дивного, прекрасного визнає читач із повісті Ф. Зубанича. Переказувати не варто. Краще — прочитати, це збагатить знаннями про рідний народ.

«Перо золотого птаха» С. Пушика називають документальною повістю і просто повістю. Мені здається, друге визначення точніше. Адже йдеться у творі про становлення характеру молодого письменника, який шукає відповіді на одвічні запитання, шукає своєї філософії, естетики й поетики, надійного життєвого ґрунту, на який необхідно зіпертися, щоб творити. Пише С. Пушик про молодого сучасника-інтелігента, який виробляє своє ставлення до народного життя — отого споконвічного, що є в нім, і щойно народженого. Ліричний герой повісті переоцінює цінності, відділяючи нетлінне од тлінного. Він фольклорист, етнограф, але в більшій мірі — поет.

С. Пушик милується давниною? Так, коли йдеться про варту замилювання. Але, розповідаючи про долі своїх героїв, реальних і легендарних, про народних майстрів, які зберігають таємниці древніх промислів, він роздумує не про минуле, а про майбутнє. У різьбі й гончарстві, весільній коломийці і гуцулці бачить він високі прояви народної творчості, яка в розвитку, русі ненастанному. Радісно, що колишнє глухе прикарпатське село нині електрифіковане, що в колишній хаті — радіо, телевізори й магнітофони. Але все це не повинно заглушити живий голос народу, його пісню, танок, творчість в усьому.

Великий Маркс постійно наголошував, що в комунізмі мистецтво буде одним із видів людської діяльності, доступним кожному. Без мистецтва немислима гармонійна людська особистість. Зі шпальт західних журналів не сходять статті, що в них із тривогою йдеться про машинізовані почуття, оштамповані душі, які лише споживають, нездатні творити, а отже, відчужені од людської сутності. Стереотипність писання, поведінки, стереотипність життя, що стає дедалі відчутнішою, — хіба не стало це нездоланою соціальною проблемою на Заході? Найбільш похмурі футурологи прорікають тотальну стандартизацію людства, загибель у прірві бездуховності.

І в цю ж історичну годину, — пише С. Пушик про народ, — кожний крок, подих якого не віддільний од мистецтва.

«Найбільше мені сподобалося, як у Карпатах вітаються:

«Як ви дужі?» — запитують.

«Добре. Як ви?»

Або:

«Чи у вас мирно?»

«Гаразд!»

Увечері, коли зустрічаються закохані:
«Як днювала, пишна чічко?»

«Миром!»— відповідає дівчина.

Ватаг, старший на полонині, виходив з літувальниками й худобою на альпійську луку, відчиняв двері стаї і вітався з нею:

«Добрий день, стає, як ти зимувала?»

Це — мистецтво. Або розповідає С. Пушик про те, як будують хату:

«...Коли буде поставлено дах на хаті, то майстри приб'ють косицю. Це квітка й не квітка, бо, крім квітки, буде житнє або пшеничне колосся, кукурудза, смерічка і стрічки з кольорового паперу.

За косицею треба поставити добрий могорич, аби будівельники заспівали, тобто засіяла пісня нове житло».

І це мистецтво. Є ним і українське весілля, про яке також поетично і ґрунтовно розповідає письменник; і ще десяткам інших, менш чи більш важливих ситуацій людського життя надав народ мистецького достоїнства. Слухай, дивись, переймай. Це та поезія, те віками творене мистецтво жити на землі, що робить людину прекраснішою, ним захоп-

лені С. Пушик і Ф. Зубанич, його досліджують всебічно, розуміючи цінність такої праці для сьогодення і для майбутнього.

*

У звертанні письменників до проблем мистецтва і широкому їх осмисленні знаходимо відбиття певних закономірностей розвитку нашого суспільства.

Одним з найглибших, найприкметніших і найскладніших процесів, що визначають характер радянського сьогодення, є процес безнастанного зближення життя і мистецтва. Наш народ стоїть на порозі того великого часу, коли, як зазначав Карл Маркс, не буде художників і музикантів за фахом, коли мистецька здатність на повну силу розвинеться в кожній людській особистості.

Кращі твори про мистецтво, що з'явилися протягом останнього часу в українській літературі, — то глибокі студії людської душі, в якій дедалі зримо розкривається художнє начало, то філософське заглиблення у характер радянської людини-трудівника, що творить у споконвічному і найвищому мистецькому жанрі — житті.

НАШ ВЕРНІСАЖ

В. Зноба. Фрагмент пам'ятника радянським воїнам та полоненим, загиблим у Дарницькому концтаборі.

Наш вернісаж

Оксана
Скляренко

ШЛЯХАМИ МУЖНОСТІ

Показуючи свої твори, він час від часу сходить на поміст і тоді, в яскравому промінні сонця, стає подібним до свого «Бокораша», роботи, що принесла широку відомість скульпторові Валентину Знобі.

— Де лежить початок вашого захоплення скульптурою?

— Мій батько скульптор. Я з дитинства звик сприймати світ через образ. Але не одразу зрозумів, що скульптура — це і є моє покликання. Спочатку мріяв про плавання на далеких морях та океанах, тільки тоді, коли батько якось загадав мені виліпити гілочку з листям (мені було чотирнадцять років) і я виліпив «справжню» гілочку, і я, й батько переконалися, що моє покликання — скульптура. Відтоді почав ліпити все, що бачив, і, коли треба було вибрати фах, не вагався. Вчився спочатку у Дніпропетровському училищі, потім у Київській художній школі та на скульптурному факультеті Київського художнього інституту.

Своїми вчителями я вважаю батька Івана Степановича Знобу, Л. Муравіна, А. Ковальова і М. Лисенка.

Головна робота В. Знобі присвячена Жовтневій революції. Це монумент Жовтню, який удостоєний високої честі бути спорудженим на центральній площі Києва (автори В. Бородай, І. Зноба, В. Зноба, арх. О. Малиновський та М. Скибицький).

Роздумуючи над тим, яким має бути монумент, автори свідомо зупинились на традиційно реалістичній образній формі.

Фігури з бронзи — група озброєних людей навколо постаті вождя — робіт-

ник, селянин, матрос та жінка твердо і впевнено стоять одне біля одного. Революція вже здійснилась і здійснилась їхніми руками.

Автори наголошують на основній рисі своїх героїв — на їхній революційній переконаності, впевненості в світлому майбутньому людства. Це вона привела їх у табір борців за свободу, допомогла вистояти в борні, здобути перемогу. Перемігши, вони увійшли в безсмертя.

Над ними, як символ безсмертних ідей, здіймається постаць Леніна, виконана в рожевому граніті.

Скульптора захоплює образ Людини-борця, образ Людини-воїна. Свідчення цьому — одна з найбільш значних робіт майстра — меморіал радянським воїнам, що загинули в Дарницькому концтаборі у 1941—1943 рр.

На початку дороги, що веде до меморіалу, стоїть стовп, на якому німецькі фашисти вішали полонених. Автори зробили його таким, яким він був, — темним, з покрученим залізним дротом.

Монумент, до якого глядач іде цією похмурою, довгою дорогою, являє собою величезну кам'яну брилу, з якої ніби виростають людські постаті. Ми пізнаємо обличчя молодого солдата й солдата похилого віку. От матрос, а от жінка. Їх багато... Але всіх їх єднає ненависть до ворога, любов до своєї Батьківщини.

Недалеко від монумента покладено стелу, на якій викарбувані слова: «Вони віддали своє життя за тебе, за свободу Радянської Вітчизни. Пам'ятай, якою ціною здобуто мир».

Цікавість до людини, яку не можна зламати духовно, приводить скульптора до роботи над образом Кармалюка. Цей пам'ятник споруджено 1974 року в Летичеві. Виразне тло для монумента народному герою утворюють старовинна фортеця і собор. Перед цими спорудами скульптор поклав невисокий камінь. На ньому — постаць Кармалюка. Він закутий в кайдани. Але відтворений рух, напружені, скуті кайданами руки, сам вираз обличчя свідчать про нескореність. Це не переможений, а переможець.

Мабуть, не було випадку, коли В. Зноба, створюючи той чи інший монумент, не замислювався б над естетичним удосконаленням, що має його оточувати. Так і в Летичеві, — за його клопотанням і безпосередньою участю, відбулася часткова реставрація фортеці і

собору. Скульптор мріє створити тут музей Кармалюка, народних повстань та славнозвісної Летичівської радянської республіки (1918). Зараз почалася повна реконструкція приміщень собору й фортеці.

Наша історія багата на героїку. У 1919 р., коли на Київ наступав Денікін і частини радянських військ змушені були відійти, у районі Броварів і Дарниці бронепоезд «Таращанець» сім днів і ночей стримував ворога. І лише тоді, коли не стало боєприпасів, екіпаж підірвав бронепоезд, а з ним і самих себе. Ось тема роботи «Таращанець». Головні риси кожної постаті — мужність і воля. Поза бійця, горда постава жінки, що підтримує пораненого, готовність до нового бою моряка, експресія у кожній постаці — усе свідчить про незламність духу екіпажу, подвиг якого увічнив своєю роботою В. Зноба.

І знову твір, присвячений подвигу воїна, — скульптура «Остання п'ядь землі», встановлена в Ужгороді поблизу кордону.

У стрімкому пориві радянський воїн ставить прапор на останньому клаткику звільненої радянської землі. Втома, гіркота втрат — все позаду. Солдат охопленою радістю й гордістю.

Широко відома робота В. Зноби — «Пам'ятник Василю Порику», виконаний у співавторстві з Галиною Кальченко. Він споруджений у одному з міст Франції 1967 року.

Автори показали незламність духу радянської людини, створили символічно узагальнений образ легендарного підпільника, який у суворих умовах концтабору, розташованого на території Франції, налагодив зв'язок з представниками руху Опору, підготував, а потім й очолив повстання в'язнів.

Військова тема хвилює й захоплює скульптора й сьогодні. Скільки подій ще не оспівано, про скількох героїв ще не розказано!

Букринський плацдарм. Німецька пропаганда писала про неприступність Дніпровського валу. Захищали його відбірні німецькі дивізії. Тут відбулася величезна битва.

Коли скульптор починає говорити про тогочасні події, створюється враження, що він сам був там, ходив разом з бійцями в атаку, форсував за наказом Ватутіна Дніпро, брав Букрин.

Він таки взяв його, свій Букрин, увічнивши подвиг бійців у монументальному

комплексі, який буде споруджено на схилах Дніпра (автор В. Зноба, арх. Платонов та арх. Захаров, військовий консультант інженер-полковник Білодід).

Робота над портретом зазжди була чи не найцікавішою для скульптора. Починається вона з вивчення природи, вивчення пластичного, очима художника. Скульптора цікавлять і звички людини, і характер, і навіть смаки. Можливо, найскладніше знайти позу, притаманну саме цій людині, бо в ній — ключ від відтворення характеру. Скульптор створив цікаві портрети В. І. Леніна, видатних діячів революційного руху, діячів української культури й науки.

Ось портрет хірурга Карпенка. В обличчі відбилася глибока внутрішня зосередженість, неспокій лікаря, який щойно зробив операцію і зараз ще над чимось думає. Повз нього хочеться пройти

тихо, щоб не заважати його думкам. Ось портрет кіноактриси Капніст. Крізь риси обличчя, які не можна назвати гармонійними, вгадуються лагідність і душевність, людська неординарність.

Чи прагне майстер досягти подібності, створюючи свої портрети?

— Звичайно, мені б хотілося її досягти, — говорить В. Зноба, — але ось зараз я розв'язую складне питання: як віднайти у камені еквівалент такого поняття, як «спів» або «музика», як зробити, наприклад, портрет відомої співачки чи співака так, щоб вони сприймалися не лише як портрети, а як синоніми співу. Це найбільш цікаво й складно. А вже потім — подібність...

Творчість В. Зноби сповнена уваги до людини, до її духовного світу. Скульптор оспівує у своїх героях високі моральні якості будівників нового, комуністичного суспільства.

НАШ ВЕРНІСАЖ

В. Зноба. «Революція».

З М І С Т

- БОРИС ОЛІЙНИК
Ода братерству 5
- ВОЛОДИМИР БРОВЧЕНКО
Я радився із Леніним 6
- МИКОЛА ПОДОЛЯН
«Енергія століть...» 7
- ВАДИМ ШКОДА
В Музеї латиських червоних
стрільців 8
- ЮРИЙ ЗБАНАЦЬКИЙ
Полікарп. Повість 9
- ПЛАТОН ВОРОНЬКО
Ірпінський кратер 47
- ГАЛИНА КАМІННА
Балада про солдатський сон 49
Пам'яті комбата 49
- МИКОЛА УПЕНИК
Вперед! 51
- СЕМЕН ЖУРАХОВИЧ
Оті загублені рядки. Повість 52
- МИКОЛА КАРПЕНКО
З горобиної ночі 86
- ІВАН ГОНЧАРЕНКО
Із фронтового листа 88
- ВІКТОР КОЧЕВСЬКИЙ
Гвардії сівач 89
Пам'яті Аршалуйса Сарояна 90
- ЄВМЕН ДОЛОМАН
Золоті зерна. Оповідання 91
- ВОЛОДИМИР КАШИН
Три новели з прологом 101
- БОРИС ХАРЧУК
Синова сорочка. Новела 115
- БОРИСЛАВ СТЕПАНЮК
«Тобі про лєнінградців
не забудь» 122
Ти прийшла, Перемого... 122
- ГРИГОРІЙ КОВАЛЬ
Нічна атака 123
- НАРИСИ ТА ПУБЛІЦИСТИКА**
- МИКОЛА РАВЛЮК
Золоте кільце 125
- ДО 1500-РІЧЧЯ КИЄВА**
- РАЙСА ІВАНЧЕНКО
Ярославни. Оповідання 135
- ДМИТРО КОСАРИК
Карби на металі й камені 146
- СЛОВО ПРО НЕЗАБУТНІХ**
- АНАТОЛІЙ ДРОФАНЬ
Останній рукопис 152
- ОЙ ПІД ВИШНЕЮ...**
- АНДРІЙ КРИЖАНІВСЬКИЙ
Іронічні оповідання 161
- ІВАН НЕМИРОВИЧ
У гостях 167
Кому що 167
- ПАВЛО ГЛАЗОВИЙ
Байки та усмішки 168
- КРИТИКА**
- АНДРІЙ ТРИПІЛЬСЬКИЙ
Високе натхнення 170
- ІГОР КРАВЧЕНКО
Жанр мистецький найтрудніший 178
- НАШ ВЕРНІСАЖ**
- ОКСАНА СКЛЯРЕНКО
Шляхами мужності 189

КИЕВ
Выпуск 4
Литературно-художественный
и общественно-политический
сборник
Составитель
Юрий Дмитриевич
Бедзик
Издательство
«Радянський письменник»
(На українском языке)

Редактори:
П. Д. Моргаєнко
В. Г. Омелянчук
Ю. П. Петренко
Художній редактор
Н. В. М'яковська
Технічний редактор
О. К. Бишенко
Коректори:
Л. П. Яблонська
Г. П. Лукова

НАШ ВЕРНІСАЖ

В. Зноба, І. Зноба (скульптори), А. Сніцарев, О. Стукалов (архітектори).
«Остання п'ядь землі». (На обкладинці).

Інформ. бланк № 787

Здано на виробництво 11.03.80. Підписано до друку 20.06.80.
БФ 33137. Формат 70×108^{1/16}. Папір для глибокого друку. Гарнітури:
журнальна рублена, академічна, літературна. Високий друк.
16,8 ум.-друк. арк., 18,52 обл.-вид. арк. Тираж 12 000 пр. Зам. 4744.
Ціна 1 крб. 30 к.

«Радянський письменник», 252133, Київ, бульвар Лесі Українки, 20.
«Радянський письменник», 252133, Киев, бульвар Леси Украинки, 20.

Одеська книжкова фабрика РВО «Поліграфніга»,
270008, Одеса-8, вул. Дзержинського, 24.
Одесская книжная фабрика РПО «Поліграфніга»,
270008, Одесса-8, ул. Дзержинского, 24.

Київ: Літературно-художній та громадсько-політичний
К38 збірник. Випуск четвертий. / Упорядник Ю. Д. Бед-
зик.— К.: Рад. письменник, 1980.— 192 с.

Четвертий випуск літературно-художнього і громадсько-політичного збірника «Київ» його автори присвячують знаменним датам — 110-річчю з дня народження В. І. Леніна та 35-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні.

Нові поезії, оповідання, повісті, нариси київських письменників відтворюють образ вождя революції, мужність і героїзм вірних синів і дочок Вітчизни у двобої з фашизмом, натхненну працю наших сучасників.

Друкуються матеріали до 1500-річчя Києва, спогади про видатних діячів літератури, гумористичні і сатиричні твори, критичні статті про сучасну українську літературу.

К $\frac{70303-095}{M223(04)-80}$ 29.80. 4702590200

1 крб. 30 к.

